МИНИСТЕРСТВО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ
АКАДЕМИЯ

Ани Добрева

ИРАНИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

СОФИЯ
2008

Рецензенти: ст. н. с. I ст. дфн Тодор Тодоров
доц. Юлия Кирилова

Рег. № 9747/30.11.2007 г. на Академията на МВР
ISBN 978-954-348-026-5

СЪДЪРЖАНИЕ

Предисловие ……..……..... 5

Глава първа
Основи на изследването и описанието
на лексикалните иранизми
в българския език, заети през турски ……..... 15

Раздел първи. По-ранните, предосманотурските
иранизми в българския език ……..... 15

Раздел втори. Теорията на езиковите контакти,
лингвобалканистиката и балканотюркологията
като обща теоретико-методологична основа на
изследването и описанието на лексикалните иранизми
в българския език, заети през турски ……..... 31

Раздел трети. Ниво и степен на проученост
на лексикалните иранизми в българския език,
заети през турски ……..... 51

Глава втора
Произход, набор и състав
на лексикалните иранизми
в българския език, заети през турски …..... 70

Раздел първи. Социолингвистични предпоставки
и условия, форми на протичане и резултати от
ирано-турските езикови контакти ……..…..... 71

Раздел втори. Социолингвистични предпоставки и
условия, форми на протичане и резултати от
ирано-турско-българските езикови контакти ……... 90

Глава трета
Фонетико-морфологични черти и особености
на лексикалните иранизми
в българския език, заети през турски ……..... 109

Раздел първи. Фонетични черти и особености на
лексикалните иранизми в българския език,
заети през турски …..……..... 109

Раздел втори. Морфологични черти и особености
на лексикалните иранизми в българския език,
заети през турски ……..... 141

Глава четвърта
Семантични черти и особености
на лексикалните иранизми
в българския език, заети през турски ……..... 164

Раздел първи. Семасиологични черти и особености
на лексикалните иранизми в българския език,
заети през турски …….…….. 164

Раздел втори. Ономасиологични черти и особености
на лексикалните иранизми в българския език,
заети през турски ……..……. 180

Заключение ……..…….. 186

Словник ……..…….…….. 192

Книгопис ……. 215
Ползвана и цитирана литература ……..……..…. 215
Ексцерпирани източници ……..…..……..……. 240

Съкращения …….……...…… 243

ПРЕДИСЛОВИЕ

Пълното и изчерпателно описание и обяснение на езиковите факти и явления изисква отчитането на всички външни и вътрешноезикови фактори, които имат отношение към строежа, функционирането и развоя на езика. Особено важно място в системата на лингвистическата проблематика се пада на езиковите контакти и взаимодействия, интересът към които в последно време нараства извънредно много. Този интерес намира израз в големия брой езикови изследвания от тази област, поради което съвсем определено може да се каже, че отдавна вече са налице условията и предпоставките за обособяването на тази проблематика. Понастоящем тя реално и фактически наистина е обособена в самостоен дял на езикознанието, със свой отделен и специфичен категориално-понятиен апарат, методи, цели и задачи на изследване. За наименование на този дял най-често се използва „теория на езиковите контакти“, както и „езикови контакти“ и „лингвоконтактология“, но по-сполучлив изглежда е предложеният неотдавна термин „контактолингвистика“.

Издирването, събирането, систематизирането и контактолингвистичната обработка, анализ, изследване и описание на различните видове лексикални заемки като резултат от езиковите контакти и взаимодействия има особено голямо значение за разкриването, определянето и изясняването на генезиса или етнолингвистичната принадлежност на носителите на даден език като цяло или пък на някоя териториално-етнографска група от него; на историята на самия език, произхода и състава на неговата лексика, диалектното му деление и основните черти на самите диалекти, хронологията на едно или друго езиково явление и т.н.

Анализът и осветляването на въпроса за видовете контакти в конкретния случай допринася и за разкриването на лингвистичния механизъм на корелация между отделните етнически общности, участвуващи в процеса на заемането, т.е. по този начин се изпълват със съдържание и основните контактолингвистични категории на понятията „език източник“, „език посредник“ и „език приемник“.

Речниковият фонд на съвременния български език като цяло съдържа голямо количество чужди по произход думи, които поради тази си характерна особеност се очертават, а и по същество представляват заети от други езици лексикални единици или само заемки. Значителна част от лексикалните заемки в българския език са и заемките през различно време и на различно място от иранските езици, които поради произхода си са съответно ирански лексикални заемки или само *иранизми* в българския език.

Понастоящем в българската езиковедска литература най-разпространено е мнението, че в българския език иранските езици са представени само или предимно чрез персийските заемки, преминали в езика благодарение на посредничеството на турския език. В действителност, наред и по-точно преди персийските лексеми, проникнали в българския език посредством турския език или някой друг от тюркските езици, в речниковия фонд на българския език има и битуват също така и немалко на брой заемки от други ирански езици - праирански, скито-сарматски, алански, кюрдски и др.

В тази връзка, въпреки всичките трудности и рискове около по-точната идентификация на заетата от иранските езици лексика, винаги трябва да се имат предвид и да се разграничават и двата основни и съставни термина, като по-общият от тях е само „иранизми в българския език“, а по-частният е „иранизми в българския език, заети през турския език“.

По-общото и родово по съдържание и характер понятие „иранизми в българския език“ включва и обединява всички по-ранни, предосманотурски, ирански по произход лексикални заемки - праирански, скито-сарматски, алански, които по принцип са заети в българския език по северен път, както и лексикални заемки, резултат от ранни тюркско-ирански и по-късни турско-персийски и турско-кюрдски етнолингвистични контакти, смесвания и взаимовлияния.

По-частното и видово по съдържание и характер понятие „иранизми в българския език, заети през турския език“ включва и обединява в качеството на сравнително и достатъчно обособен

и самостоятелен частен вид на иранизмите изобщо, иранските по произход лексеми, главно и в по-голямата си част персийски лексикални заемки, преминали в българския език по южен път, т.е. чрез посредничеството на турския език.

Особено характерното за иранизмите в българския език, заети през турския език, е, че някои от тези лексеми са съществували и функционирали дълъг период от време в тюркските езици, а по-късно и в турския език. Тук те са били адаптирани и усвоени, като са претърпели редица, специфични за този етап на косвения персийско-български езиков контакт, структурно-семантични промени и едва след това са преминали и са заети и в българския език.

Докато на почти всички групи лексикални заемки от чуждите езици в българския език, в българското езикознание изобщо и в българската лексикология и лексикография в частност са посветени повече или по-малко подробни и пълни изследвания, то малкото налични и съществуващи в българската лингвистика проучвания върху иранизмите в българския език, в това число и върху иранизмите в българския език, заети през турския език, като немалък по обем и състав лексикален пласт в речниковия фонд на българския език, са предимно етимологически или лексикографски по подход и метод; ограничено-частични по обем и обхват, едностранчиво и тяснонасочени по цел и задачи, като в същото време имат и носят безспорно епизодичен, а не системно-последователен характер.

Не може да се каже, че иранизмите изобщо в българския език са напълно събрани, идентифицирани, систематизирани и съответно описани, а може би по-добре е да се отбележи, че в българската лексикология и лексикография иранският слой лексика не е изучаван и описван специално и отделно.

Подобно е положението и при иранизмите в българския език, заети през турския език, като значителна и съществена част от големия брой турски лексикални заемки в българския език. Тук властва тенденцията езикът посредник да се схваща и представя като език източник, т.е. без да се преминава отвъд турския език и

без да се стига до по-дълбоки етимологии. Ето защо това, което преди доста време беше видяно и формулирано относно турските лексикални заемки в българския език като близка важна задача на българската етимология и лексикография, а така също и на балканистиката (М. Москов), все още запазва своята валидност и актуалност както за самите турцизми, така и за ирализмите в българския език, заети през турския език. При това установяването на техния брой и произход безспорно е само първото условие за тяхното крайно необходимо и дори задължително по-нататъшно изследване и описание и от контактолингвистична гледна точка.

Тук специално следва да се отбележи още и това, че при този най-общ характер на проучванията върху ирализмите в българския език, заети през турския език, в българската лингвистика все още не са разкрити и осветлени достатъчно пълно и последователно, въпреки че са засягани твърде бегло, различните и отделни видове езиков контакт между трите етнични общности - персийска, турска и българска, езиците на всяка една от които се очертават и представляват по същество съответно език източник, език посредник и език приемник за въпросните заемки.

В българската лингвистика липсват контактолингвистични изследвания, които да имат за цел правилното и точно посочване и определяне като цяло и комплексно на наличните в българския език ирански по произход лексикални заемки; установяването на пътищата на тяхното преминаване и заемане в българския език, на формите и способите на тяхната трансференция, субституция и адаптация с оглед и на основата на персийския език като език източник, на турския език като език посредник и на българския език като език приемник.

Именно поради това и с цел решаването на всички тези изключително важни и значими за българската лингвистика по принцип и за българската лексикология и лексикография в частност научни проблеми и задачи, предмет - обект на настоящото изследване, е иранският по произход слой лексика в българския език и по-конкретно ирализмите в българския език, заети през турския език.

Тук с този термин се означават и наименуват само и единствено заетите по южен път по-късни (след нашествието и експанзията на османските турци на Балканския полуостров през XIV в.) ирански - персийски, кюрдски, лексеми за разлика от по-ранните иранизми - праирански, скито-сарматски, алански, заети в българския език по северен път и през период от време преди преминаването на османските турци на Балканите.

Характерна черта и особеност на заетите по южен път ирански лексеми е това, че те са преминали в българския език основно и главно чрез посредничеството на турския език, където пък са попаднали в резултат на по- и най-ранни, древни тюркско-ирански, а така също и на по-късните турско-персийски и турско-кюрдски етнолингвистични контакти, смесвания и взаимовлияния.

При досегашното и осъществено вече изследване и описание на състава и структурата на речниковия фонд на българския език, иранизмите, заети през турския език, обикновено и най-често не се възприемат и анализират като отделен, историко-генетически и структурно-типологически коренно различен и специфичен спрямо собствено турския по произход, лексикален слой, а се подвеждат, обединяват и изследват общо и съвместно, едновременно със собствено турцизмите като езикови единици, принадлежащи и произхождащи от турската лексикална система.

Ето защо крайната и основна цел на настоящото изследване е да се разработи и предложи едно възможно най-пълно, подробно и всестранно контактолингвистично изследване и описание на иранизмите в българския език, заети през турския език.

Неговите по-частни и конкретни задачи се свеждат най-напред в теоретико-методологичен план до набелязването на основните черти и особености на теорията на езиковите контакти като главен и водещ компонент в многопластовите теоретико-методологични основи на изследването и описанието на тези заемки, от една страна, а от друга страна, но вече в конкретно емпиричен план, да бъдат издирени, събрани на едно място, идентифицирани, систематизирани и с помощта на контактолингвистичния метод да бъдат обхванати, анализирани, разкрити, изследвани и описани

културно-историческите и социолингвистичните условия, предпоставка за протичането на отделните видове и типове ирано-турско-български езикови контакти, заедно с конкретния набор и състав на иранските лексикални заемки като техен краен резултат; последователно в аспекта на трансференцията и адаптацията, лексикосемантичните, фонетичните и морфологичните черти и особености на иранизмите в българския език, заети през турския език.

По този начин не само се обосновава, доказва и се прилага конкретно сравнително новият, напълно възможен и силно ефикасен контактолингвистичен подход и метод за изучаване на лексикалните заемки в българския език изобщо и на иранизмите в българския език, преминали и заети чрез турския език в частност, но се попълват и отстраняват и горепосочените слабости и пропуски в съвременната българска лингвистика.

В процеса на самото изследване за първи път в българското езикознание се прилага теоретико-методологически обоснован и аргументиран, пълен и цялостен по обхват, оригинално-личен по създаване и изграждане контактолингвистичен подход и метод на изследване и описание, посредством който, от една страна, се установяват, определят и посочват произходът и пътищата на заемане и преминаване на лексикалните единици към българския език от персийския език като език източник, а от друга страна се разкриват формите и способите за тяхната адаптация и последователно усвояване - най-напред в турския език като език посредник, а след това и в българския език като език приемник.

Всичко това като цяло има за резултат пълното и последователно експлициране и очертаване както теоретико-методологически, така също и лингвистико-практически, на обектно-адекватната, научно вярната и точна схема, съвкупност от условия и предпоставки, процес и механизъм на движение и развитие на иранизмите в българския език, заети през турския език.

Характерен момент на така подбрания тук подход и метод още е и това, че в хода на изследването и описанието се избягва огрубяването и опростяването на процеса на заемане с емпиричното му стесняване и свеждане собствено и само до езиков контакт или

пък превръщането на описанието на езиковия контакт в механичен сбор от описания на отделни езици и ограничаването с обяснението на заемането единствено и само като резултат от конвергентно или дивергентно развитие на езиците. Като се отчитат, изследват и описват още и историческите и социокултурните фактори, условия и предпоставки, които предпоставят, допринасят и неизбежно съпровождат и опосредстват самото заемане, целият този сложно-комплексен езиков контакт се превръща в частно-конкретна етнолингвистична теория на общата по принцип етнолингвистична теория на езиковите контакти и взаимодействия.

От гледна точка на така представените обект и предмет, крайна цел и задачи, подход и метод на изследване, за настоящото проучване може да се мисли като за първо и единствено по рода си не само в българската лингвистика, което най-напред разширява твърде много кръга и обхвата на собствено българистичните проучвания. Фиксирайки максимално точно и прецизно езиците, от които е заета определена, но достатъчно обемиста, група лексика в българския език, то допринася за установяването и разкриването на набора и състава на една немалка част от иранския по произход слой в речниковия фонд на българския език. Въвеждайки понятието „иранизми в българския език, заети през турския език“, което най-точно и пълно отразява генеалогичната структура на тази лексика, предлага едно достатъчно пълно и разностранно описание на този слой, като с помощта на детайлизирания и обоснован тук сравнително нов и определено оригинален за българската лингвистика контактолингвистичен подход и метод, са обхванати, анализирани и разкрити историко-генетичните, структурно-семантичните и функционалните му черти и особености, а благодарение на това и като резултат от това се постига и реализира и аналогичното описание и представяне на цялостната структура и история и на самия български език.

Тръгвайки от и осъществявайки се на фона на контактолингвистиката, общата теория на езиковите контакти, настоящото изследване обогатява същевременно и методиката на съседните му етимологични проучвания, защото обръща внимание и подчертава

необходимостта от перманентно поддържане в центъра на вниманието на конкретната етнолингвистична ситуация.

Направената пълна класификация на типовете междуезикови връзки и контакти внася подреденост и яснота в отразяването и изучаването на механизма на заемането в българския език на лексикални елементи от всякакви други езици изобщо и от тюркските и иранските езици в частност. Важното и съществено за случая е това, че многократният и продължителен процес на лексико-граматично заемане се осъществява фактически между неродствени и нямащи регионална близост езици, което като цяло илюстрира един изключително сложен и важен аспект както на контактолингвистиката изобщо, така също и на лингвобалканистиката в частност.

Друг съществен момент на изследването е това, че с цел да се установят пътищата за преминаване на иранизмите в българския език, наред с българо-тюркските по принцип и конкретно българо-турските контакти, в историко-социален аспект се изследват още и тюрко-иранските, турско-персийските и турско-кюрдските етнолингвистични контакти и взаимоотношения, което пък е важно и необходимо изследване в областта на лингвотюркологията и иранистиката. А по-прецизното и пълно установяване и разкриване произхода на източните заемки в българския език допринася за изясняването и решаването на редица контактолингвистични проблеми и от кръга на тюркологията изобщо.

Крайната цел, предметът обект, подходът и методът на изследването задават и определят неговата структура и композиция, състояща се от предисловие, четири глави, словник и книгопис.

Доколкото в първата глава се обсъждат теоретико-методологичните проблеми и въпроси на контактолингвистичното проучване и описание на заемките изобщо; на Балканския етнолингвистичен ареал и по-конкретно на иранизмите в българския език, заети през турския език; степента и нивото на тяхната проученост като главен мотив и основание за избора и насочването към темата; нейното значение, предмет, цели и задачи, подход, метод и теоретико-емпирични източници, то тя очевидно е уводно-въвеж-

дащата глава, основа и начало на цялото по-нататъшно изследване и описание на тази група заемки в българския език.

Втората глава съдържа експлицитно завършено проучване на произхода, набора и състава на ирамизмите в българския език, заети през турския, като в самостойни раздели се разкриват последователно и достатъчно подробно културно-историческите условия, пътищата и формите за проникване на източни лексикални елементи в българския език; периодизацията и хронологизацията на ирамизмите в българския език, заети през турския език.

Останалите две глави включват и съдържат поотделно и последователно системно-съпоставителния анализ обобщение за всеки отделен етап на процеса на заемането при контактуващите главно персийски, турски и български език, на фонетичните, морфологичните и лексикосемантичните черти и особености на ирамизмите в българския език, заети през турския език, с конкретните средства и способи на тяхната трансференция, субституция и адаптация поотделно във всеки един от трите езика.

Книгописът включва голям брой заглавия на изследвания и проучвания на български език, на западни езици, руски, турски и персийски език, което представлява основната литература по въпросите и проблемите на теорията и методологията на езиковите контакти; литература по въпросите на общото, българското, турското, тюркското и иранското езикознание; литература по въпросите на книжовния български език и на българските говори и диалекти; проучвания върху турския книжовен език и турските говори и диалектите; върху древно-, средно- и новоиранските езици, също и частноограничени по обем и обхват етимологични проучвания.

Книгописът съдържа още литература по въпросите на интерлингвистиката и на речниковия състав на различни езици, граматики на българския книжовен език, на турския език и на голяма част от тюркските езици, граматики на персийския и други ирански езици.

Ползвани са също така етимологичните речници на българския език, на славянските и на някои тюркски езици; материали по българска диалектология и речниците на турските говори и

диалекти, етимологичните проучвания и бележки на наши и чужди езиковеди върху турцизмите в българския език, двуезични речници като персийско-руски, арабско-руски, кюрдско-руски, пушту-руски и др.

По време на разработването на темата са взети предвид и са отчетени всичките достъпни и сметнати за релевантни мнения, виждания и концепции в бележки, статии, студии и разработки (имащи пряко или косвено отношение към настоящото изследване) на наши и чужди автори в областта на общото езикознание, индоевропейското, славянското и иранското езикознание и в частност на теорията на езиковите контакти; на етнолингвистиката и историята на балканските, славянските, иранските и тюркските племена и народи; по въпросите на българското езикознание и специално по етимология, лексикология и лексикография, също и по диалектология и топонимия в по-тясноограничен аспект; на тюркското и турското езикознание и тюрко-иранските езикови контакти; по проблемите на Балканския езиков съюз и турцизмите и иранизмите, заети в южнославянските балкански езици; теоретико-методологични и конкретно-емпирични проучвания, третиращи тюрко-българските, турско-българските и ирано-славянските, персийско- и кюрдско-българските преки или косвени езикови контакти и техните резултати под формата основно на ирански лексикални заемки в българския език.

Глава първа

ОСНОВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И ОПИСАНИЕТО НА ЛЕКСИКАЛНИТЕ ИРАНИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ЗАЕТИ ПРЕЗ ТУРСКИ

Иранизмите в българския език, заети чрез турския език, се разполагат и заемат точно определено и напълно конкретно място в речниковия фонд на българския език непосредствено след и до по-ранните, предосманотурските иранизми в българския език. Те от своя страна притежават най-общо специфичен набор и състав с оглед на времето и мястото, на прекия или косвен път на заемане и преминаване в българския език, на точно определена по вид, форма и значение етимологична основа и конкретни фонетико-граматични и лексикосемантични черти и особености в българския език.

Подробно обсъдената теория на езиковите контакти, или контактолингвистиката като лингвистична научна дисциплина, както и по-малко и ограничено разгледаните лингвобалканистика и лингвотюркология, възникват и се изграждат на основата на конкретно-специфичен категориално-понятиен апарат. Те преминават и претърпяват определено развитие до съвременното си състояние, в светлината и с помощта на които като цяло се очертават още по-точно и проличават още по-ясно обектът, предмет на настоящото изследване, неговият подход и метод, цел и задачи.

Степента и нивото на проученост на иранизмите в българския език, заети през турския език, е твърде ниско и крайно незадоволително. В процеса на анализа и доказването им се разкрива и определя мястото на тези иранизми сред всички останали заемки в езика по принцип и особено сред турските лексикални заемки в него.

Раздел първи

По-ранните, предосманотурските иранизми в българския език

Иранизмите в българския език, заети през турския език, имат твърде сложен и сравнително дълъг път на движение и раз-

витие в рамките и условията на контактите и взаимодействието между трите езика - български, турски и персийски или кой да е друг ирански език, а за някои от тях - дори и между четири и повече езика. Поради това, че иранизмите в българския език, преминали през турския език, историко-генетически са непосредствено и тясно свързани с една друга, също сравнително обемиста група заемки в българския език, а именно с иранизмите от предосманотурския период от развитието на българския език, то пътят на преминаване и развитие на иранизмите през турския език следва и може да се опише достатъчно пълно и последователно единствено след разкриването на предпоставките, условията на заемане и приблизителния състав на тази втора група иранизми в българския език. След това вече може да се изложат предпоставките и условията за заемане на иранизмите в българския език, преминали през турския език, както и да се вземе отношение по техния набор и състав.

Основен и главен обект, предмет на настоящата разработка, все пак са иранизмите в българския език, заети през турския език, именно поради което тази група ирански лексикални заемки следва да бъдат анализирани и описани само дотолкова, доколкото да се разкрие в достатъчна степен мястото и относителният дял на иранизмите като цяло в речниковия фонд на българския език, а така също и да се създаде известна, далеко непълна представа за тяхната поява и преминаване в българския език, за техния състав и структура.

Предвид генезиса и историята на българския народ и езика му, а именно това, че те са резултат от взаимодействието и сливането на три отделни етнически компонента - славяни, траки и тюрки - прабългари, кумани, узи, печенеги, то с оглед целите и задачите на настоящото изследване поотделното проследяване на контактите между горните съставки всъщност се явява основен и достатъчен момент от така набелязаното изучаване на произхода и състава на по-ранните, предосманотурските иранизми в българския език.

Досегашните проучвания и обобщените чрез тях резултати, с които разполагаме, едно от които е и нашето съвместно, сравнително подробно и обширно, обобщително-заключително из-

следване върху иранското езиково влияние в българския език [Добрева, Добрев, 1983, 37-53], съдържат и предлагат достатъчно лингвистични и екстралингвистични факти, свидетелстващи и доказващи протичането на много ранни езикови контакти между славянски и ирански, тюркски и ирански, тракийски и ирански етнични групи през различните периоди от тяхната история, към които следва да се прибавят и косвените връзки между български и персийски или кюрдски, осъществени чрез посредничеството на турския език.

Първата група предосманотурски заемки от ирански произход в българския език са резултат от много ранни, древни контакти на нивото на компонентите на българския етнос - славяни, траки и тюрки с иранци скити, сармати, алани и др. По-точната идентификация на иранските по произход лексикални заемки в българския език или само на иранизмите е свързана и с по-пълното и по-подробно изучаване на социокултурните, етническите и езиковите връзки и контакти между представителите на всеки от етносите в частност и цяло, което крие трудности и рискове по отношение на съжденията и крайните им резултати. Въпреки това можем да предложим следната хронологическа класификация на иранизмите в българския език, в рамките на която намират място и иранизмите, заети в българския през турския език, а именно:

Предосманотурска лексика от ирански произход:

- лексика, заета по време на преки непосредствени контакти между компонентите на българския етнос - славяни, траки и прабългари, с ираноезични племена и народи;

- лексика, заета по време на преки непосредствени контакти между българи и ираноезични групи.

Решаването на проблема за най-ранните ирано-славянски езикови връзки и установяването на заетите през този период лексикални единици се натъква на определени трудности, свързани с проблемите около локализирането във времето и пространството на праиндоевропейската етнолингвистична общност и нейното разпадане, с прародината на славяните, с придвижването на арийските племена към сегашните им земи и по-късните славяно-иран-

ски контакти, за които трудности достатъчно пълна представа предлага статията на О. Трубачев [1982] - едно от последните обобщаващи изследвания в тази област.

Според по-обобщените изследвания на езиковедите - специалисти в тази област, спадащите тук проблеми се решават в две основни насоки и по този начин съответните праисторически процеси се очертават както следва:

- в концепцията на А. Мейе наличните лексикални сходства между славянските и индоиранските езици изобщо и иранските в частност възлизат към индоевропейската общност и отразяват древното съседство на бъдещите славянски и бъдещите арийски говори в тази общност.

- в рамките на другата концепция, развита от Я. Розвадовски, много от видимите сходства между арийските и балто-славянските езици са мними, тъй като тези езици почти нямат морфологични иновации, а лексикалните съвпадения не са достатъчно доказателство. В много от случаите сходството между балто-славянските и арийските езици се обяснява просто с това, че първите са много по-архаични от останалите съвременни индоевропейски езици и само затова те напомнят древните арийски езици. Налице е не най-древно славяно-иранско родство, а по-късни контакти между славянски и ирански племена, които са причина за появата на редица общи думи в славянските и иранските езици.

Това схващане се доуточнява от В. Пизани, според когото сходствата между отделните индоевропейски езици се дължат не на съседство в пределите на праетническия съюз, а на вторично съседство, т.е. съществували са два периода на контакти между славянските и иранските племена. Първият период се простира до XII век пр.н.е., когато и едните, и другите вече са заели своите исторически зони и връзката между тях е опосредствана от фригийско-арменските племена в Мала Азия, докато вторият период включва съседството на славяните със скитите от началото на VIII в. пр.н.е.

По-късно тези въпроси отново се поставят и тяхното решение се търси във връзка с проблема за прародината на славяните.

Автори като Т. Лер-Сплавински и В. Порциг стигат до извода, че славяно-иранските сходства са резултат от сравнително късно културно и религиозно влияние на иранските племена върху съседните им славяни или пък, че непосредствените връзки между балто-славянската и арийската зони са се прекратили някъде по средата на II хилядолетие пр.н.е., когато арийците преминават през Кавказ. Общите за иранските и славянските езици думи, които не се срещат в индийските и балтийските езици, са останали от времето, когато първите две общности контактуват на територията на Южна Русия от началото на първата половина на I в. пр.н.е. [подр. с библ. вж. Зализняк, 1962, 28-33].

Наред с горните съображения, трябва да се има предвид още и ранното обособяване на индоиранските езици [Георгиев, 1956, 44-46], което дава основание да се приеме, че славяно-иранските сходства са по-скоро резултат от етнолингвистично взаимодействие, отколкото наследство от общата индоевропейска основа. Славяно-иранските контакти, разбира се, не са съществували непрекъснато, но започнали веднъж в рамките на разпадащата се праиндоевропейска общност, те продължават по-нататък и се конкретизират с оглед на отделните и различни ирански племена - скити, сармати, алани и др.

За долна граница на славяно-скитското, славяно-сарматското и славяно-аланското взаимодействие се смята периодът до епохата на Великото преселение на народите. Общата продължителност на контактите се определя на около 16 века [Абаев, 1965, 135]. Предполага се, че славяните през VIII-VII в. пр.н.е. установяват отношения с иранските скити, които населяват територията на Северното черноморие [Абаев, 1949, 36]. При археологически изследвания в райони, обитавани от славяни, са открити погребения, отнасящи се към IV в. пр.н.е. [Смирнов, 1966, 109]. Съществуват данни за проникване на славянски групи сред иранските сармати, населяващи територията на Унгария през I-II в. от н.е.

На картата на Пейтингер от края на III в. от н.е. на два пъти се споменава за венеди-сармати - един път в Дакия, втори път

между Дунав и Днестър; наименованието „словене“ се среща и у Птоломей при изброяване племената в Сарматия [Нидерле, 1956, 38-40]. Като резултат от тези контакти, за древноирански заемки в славянските езици се приемат например думите *radi, samъ, pьsati* [Зализняк, 1962, 32], към които може би следва да се прибавят и някои други иранизми, но тяхното включване се възпрепятства от отсъствието на ярко изявени отличителни белези, разграничаващи скитските от общоиранските лексикални единици.

Очевидно през III в., под влияние на масовото Велико преселение на народите, значително се усилва придвижването към Дунава на славяните, населяващи района на Карпатите. В края на V в. са установени техни набези срещу територията на Византия, с подкрепата на хуни кутригури и авари. Само названията на две планински крепости Σαρμάτες и Σαρμάναν говорят за остатъци от ирански сармати, асимилирани от славяните, които в края на VII в. вече са се настанили на Балканския полуостров [Нидерле, 1956, 64].

И така, езиковедите специалисти съвсем определено се изказват в полза на наличието на близки контакти още между иранската и славянската общности, по време на които в славянските езици са преминали някои ирански думи и тези заемки са се запазили и в българския език като един от по-късните продължители на праславянския.

Като заемки с достатъчно сигурен ирански произход от връзките през този период се считат *бог, ватра, влас, могила, рай, самодива, сатрап, слон, сто, стопан, топор, янтар*, а малко по-подробно, с оглед добиването на по-конкретна представа за основанията и аргументацията на този вид заемки, тук може още да се посочат:

- вина, според А. Зализняк [1962], след Е. Леви и Р. Якобсон, въпреки М. Фасмер и О. Гуйер, от ир. **vināh, срир. vinaθ* „грях“, п. *gunāh* „вина, престъпление, грях“ [41], а не, както се приема на друго място, от ие. **wei-nā,* сродно с лит. *vaina* „вина, нарушение“, от ие. **wainā, латв. vaina*, „вина, отговорност“, вероятно сродно още с *война,* стинд. *veti* „преследвам, стремя се“ [БЕР-1];

- гуня, *гуна* „дебела горна дреха; къса женска дреха с лисича кожа“ [БЕР-1], според М. Фасмер слав. **gunja* от дрир. **gaunya* от ир. **gauna-, ав. gaōna* „коса; цвят на коса; цвят“, осет. *ğun* „вълна“, перс. *gūn* „цвят“ [ЭСРЯз; Зализняк, 1962, 39];

- мед, *медь* от ие. **(s)mei-d(h)* [ЕПРк], но В. Абаев [1957] извежда стслав. *mĕd* от названието Мидия, като вижда пренасяне на наименованието на страната върху метала, който се е добивал там [321-328, вж. и срв. сщ. Зализняк, 1962, 40; Трубачев, 1980, 68; ЕПРк; ЭСРЯз].

Вторият етнически елемент, влизащ в състава на българската народност, са траките. Езикът им заема място между centum и satem езици и следователно има непосредствена връзка с иранските езици [Дечев, 1922, 42]. Освен това в древността траките, населяващи Западното Причерноморие, са близки съседи на скитските племена, обитаващи Северното Причерноморие, което създава предпоставки за тесни връзки, дори и за асимилационни процеси. Поради отсъствието на писмени паметници, следите от тези контакти, останали в езика на траките и скитите, не са достигнали до нас и днес науката разполага само с глоси, засвидетелствани в античните извори [Абаев, 1980, 102-105; Основы иранского языкознания, 1979].

Въпреки че много от етническите, материалните и духовните контакти на Тракия с Предна Азия не са проучени в достатъчна степен, все пак съществуват редица данни за тяхната принадлежност към един и същ културен кръг, изразяваща се в някои сходства в обществено-политическия и икономическия живот, а така също и в приложните занаяти на Тракия, Скития и Персия [Фол, 1969, 7]. Наред с тази принадлежност заслужава да се отбележат още и асимилирането от страна на траките на някои скитски елементи [Смирнов, 1966, 115], а така също и известните по Херодот набези на персите на запад, към тракийските земи, и вероятното съществуване по тези места на персийска сатрапия [Фол, 1972, 90-92].

Като се има предвид още, че при идването на славяните на Балканския полуостров е било възможно да съществуват изолирани

нероманизувани и непогърчени групи от тракийско население [Георгиев, 1952, 81], които впоследствие били асимилирани от тях, то съвсем основателно е горната близост и връзки да се приемат като предпоставка за реализиране на известни езикови контакти.

Втората група предосманотурски заемки от ирански произход в българския език е резултат от по-късни, преки и косвени контакти между българи, като представители на формиралия се вече български етнос, и иранци. За евентуално проникване на иранизми в българския език са спомогнали безспорно и заселванията в различни части на Балканския полуостров на перси и арменци, които са извършвани под една или друга форма от персийски и византийски владетели [Яранов, 1938, 78-79; Ангелов, Гюзелев, 1966, 122; Ангелов, 1971, 229; Павликени, 1977, 81-89].

В българските народни говори са налице и битуват някои ирански по произход лексикални заемки, които са проникнали в българския език в началото на формирането му като общонароден език до X в. Те са резултат от преки контакти между българи и ираноезично население и съответно между езиците им, за което способстват такива исторически събития, като заселванията на перси под една или друга форма в различни райони на Балканския полуостров от персийски и византийски владетели.

Едни от най-старите трайни заселвания се отнасят към времето на император Теофил (829-842), за когото е известно, че е заселил персийци по р. Вардар [Яранов, 1938, 78-79]. С течение на времето тези перси се смесват и приобщават към околното славянско, а по-късно и българско население, и по такъв начин се осъществява прякото преминаване на иранизми от персийския към българския език.

Този път на заемане е обект на по-обстойно изследване, в което допускаме, че по такъв начин през този период е заето от персийския език регистрираното в южните българо-македонски говори прилагателно име *беозур/беузур* „безпокоен, измъчен". Фонетичният анализ и реконструкцията на класическата форма ни води до извода, че бълг. *беозур* не се съотнася с тур. *bihuzur*, а е стар иранизъм, зает преди и независимо от турската дума. Подобен път

и начин на заемане предполагаме и за родопската дума *рушиле* „вид женско украшение“, която и като фонетика, и като морфология, и като семантика ни дава основание да я смятаме също така за стара иранска заемка от този период [Добрева, 1989, 223-226].

Резултат от косвени езикови контакти между иранци и българи е лексемата *зангоч*, която според сведенията на езиковеда българист проф. дфн Т. Балкански се среща в с. Сарая, Пловдивска област. Там тази лексема се реализира като прозвищен ойконим *Зангочево* и прозвищен катойконим *зангочи*, с който се назовават жителите на селото и който в указания район се използва като нарицателно за „хора, които ядат хляб с баница; слабо развити в културно отношение“. Според неговото предположение лексемата е арменска по произход и евентуално има връзка с някакво предание за поклоннически угощения в Бачковския манастир.

Ние изследвахме историческите и етнолингвистическите факти и доказахме тезата, че етимонът *зангоч* е заемка от арменския език в речника на населението на този район и е резултат на регионални контакти, имащи много древна история.

Известно е, че от V в. насам арменци масово се заселват на Балканския полуостров. През VI в. арменските войници са преобладаващо мнозинство във византийския гарнизон във Филипополис. В края на VII в. византийската администрация започва масови заселвания и назначения на военна служба на арменци еретици-павликяни в Тракия и предимно в района на Филипополис. По време на Византийското робство и на Второто българско царство от Армения в България са преселвани не само еретици, но и значителна маса православно-григорианско население.

През втората половина на XII в. във Филипополис пребивават арменски духовници от висок ранг; основани са и действат армено-григорианска администрация, манастир, конгрегация и голяма колония арменци-монофизити, съхранили се до средата на XV в. Голяма грузинско-арменска халкедонитска колония е основана около Бачковския манастир, където е имало 50 монаси и първокласна за времето си семинария.

Така са се създали етнолингвистическа ситуация и условия за социокултурни контакти между арменци - григориани, павликяни и халкедонити, и населението на Филипополис и околността. Дори нещо повече - отчита се, че близостта в религията е създала предпоставки за етническа интеграция в края на XVI и началото на XVII в. между заселените по тези места арменци-павликяни и българи католици.

Може да се предполага, че тези интеграционни процеси са оставили следи и в езика на местното население и че прозвищният катойконим *зангочи* и прозвищният ойконим *Зангочево* имат за етимон арм. *жамгоч* „клисар; човек, който бие камбаната на църквата; прислужник в църквата".

Думата е композит от иранската лексема *жам* „час, време; църква" и арменското отглаголно съществително *гоч* „зов, призив" [АрмРСл]; среща се в този вид в западните арменски говори и е преминала у нас чрез езика на арменците, заселени от византийската администрация в района на Филипополис (Пловдив) [подр. Добрева, Балкански, 1997, 231-235, сщ. Агукян, 2001].

Третият етнически елемент, който влиза в състава на българската народност, са тюрките. Лексикалният фонд на всички тюркски езици се характеризира с наличието главно на два основни пласта ирански заемки:

- древноирански заемки, проникнали в тюркските езици вследствие асимилацията на различни ираноезични компоненти като согдийци, хорезмийци и др. или пък вследствие на по-продължителни социално-културни контакти и тази лексика е свързана най-вече със селското стопанство, с поливното земеделие и др.;

- персийски заемки, преминали в западните тюркски езици в един по-късен период - XI-XV в., и представляващи най-вече религиозна, научна, производствена и обществено-политическа терминология [Баскаков, 1969, 120-121; Кляшторный, 1964, 113].

Тюрките в българския етнос са представени от прабългарите или още тюркобългарите, куманите, узите и печенегите, първите от които преди заселването си на Балканския полуостров са съседи както с иранците, така също и със славяните, което на-

лага проследяването на етнолингвистическите контакти между прабългари и иранци, от една страна, и между славяни и прабългари, от друга.

Първите исторически сведения за прабългарите ги свързват с хуните. Прабългарите спадат към западния клон на тюркската етническа общност. Едни историци отнасят прародината им в земите на аланите [Бурмов, 1968, 43], която теза се съгласува и с виждането на някои лингвисти, че прабългарите поначало са част от ираноезично население, участвало в уйгурския племенен съюз [Баскаков, 1969, 233; Тафраджийска, 1980, 43,44], докато други автори приемат, че племенното име се среща в Средна Азия още около 62 г. пр.н.е. [Симеонов, 1981, 112; Тафраджийска, 1982, 122].

По своя път от Средна Азия до Балканите прабългарите привличат и асимилират различни индоевропейски елементи, между които и ирански [История, 1981, 60]. За контакти и етническо смесване между тюркско и ираноезично население още в Хунската епоха - III-V в., много говорят древните ирански заемки в тюркските езици като *берю* „вълк“, от което се извежда българското лично име Борис, както и многото ирански думи, съдържащи се в речника на Махмуд Кашгарски [Боев, 1965, 69-70].

Наред с това, редица елементи от материалната култура на прабългарите, и в частност откриването на саби ирански тип недалеч от Плиска, ги характеризират като население с култура, тясно свързана със сармато-аланската, а етногенетически се очертават като население от тюркски произход със силно иранско влияние както в езика, така също и в културата [Венедиков, 1954, 290].

Според сведенията, съдържащи се в някои исторически извори, прабългарите проникват от Азия в Прикаспийската област и заселват източните райони на Прикавказието най-вероятно през II в. от н.е. [Ангелов, Гюзелев, 1966, 120-121]. Оказали се по такъв начин съседи на арменската държава, те влизат в пряк и косвен контакт и с персите.

Придвижването на хуните на запад увлича една част от прабългарите и в края на V в. за тях се съобщава, че са в съюз с Византия и участват във войните й, а по-късно, че извършват набези срещу нея. Онази част от прабългарите пък, която остава в старите си предели, бива обединена през втората половина на VI и началото на VII в. от хан Кубрат в рамките на Велика България, границите на която се простират от Днепър до Волга, на юг до Кубан и на север до поселищата на антите [Бурмов, 1968, 132]. В този племенен съюз още в VI в. влиза и сармато-аланско население [Коев, 1972, 173], което отново създава предпоставки за проникване на ирански елементи в прабългарския език.

По такъв начин прабългарите се оказват посредници между културата на персите и сарматите и народите, населяващи Поволжието, което се подкрепя от етнографски и лингвистически данни - към първите спадат мотивите с изображение на дървото на живота и друга текстилна орнаментика, скито-сарматският тип погребения на територията на България, а към вторите - руската дума *сарафан*, която съществува и в тюркските езици под формата *супран, сарапана, сарапай* и се извежда от персийското *сăр-бänд* [Денисов, 1969, 49-50; Коев, 1972, 37; История, 1981, 82].

След смъртта на хан Кубрат, под натиска на хазарите, към средата на VII в. една част от прабългарите, начело с хан Аспарух, тръгва на запад и се установява в Южна Бесарабия [Младенов, 1938, 3]. По силата на договор с император Константин IV Погонат те заемат Добруджа до гр. Одесос (сега Варна) и се съюзяват със славянското държавно обединение на Седемте славянски племена.

Въпросът за времето на първите контакти между славяни и прабългари не е твърдо установен. Във всеки случай началото на славяно-тюркските контакти се поставя значително по-късно от славяно-иранските, или някъде около началото на III в. [вж. Москов, 1981, 50,81-82]. Предвид факта, че до X в. в Източна Европа от тюркските племена са проникнали само хуни, авари и прабългари, тези контакти се конкретизират с оглед техните носители [Добродомов, 1969, 252].

Готският историк Йордан помества прабългарите още в първата половина на V в. на северозападния бряг на Черно море като източни съседи на живеещите в Дакия славяни. Това сведение подсилва предположението, че между славяни и прабългари съществуват някакви връзки още преди те да преминат Дунава [Заимов, 1964, 449; Боев, 1965, 5; Коев, 1972, 171].

След установяването и съюзяването на прабългарите със славяните в границите на Първата българска държава започва тяхното постепенно претопяване, в резултат на което се образува и бъдещата българска народност. Като наследство от прабългарите в материалната култура на българската народност се сочат редица елементи [Денисов, 1969; Коев, 1946; 1972], а така също и доста голям брой думи, включително и лични имена, обобщени в няколко изследвания [Боев, 1968а; Симеонов, 1972; Младенов, 1921; Москов, 1981]. В този порядък като последна по време може да се посочи кратката бележка на Е. Боев, където наред с някои българочувашки успоредици, още веднъж се обръща внимание върху необходимостта при изясняване на произхода на българската лексика да се има предвид и тюркският езиков материал [Боев, 1981, 123-126].

Докато част от прабългарските думи в българския език са изконно тюркски, то за други се предполага или пък съвсем категорично и определено се доказва, че са от ирански произход и тук, по напълно известни причини, специален интерес представлява името **Аспарух**, още *Исперих, Есперих, Испор, чув. Аспар, Ашпар, Ишпар, Ишпер, Еспер,* дртюрк. *Ъсбара, Ишбара* и др. Иранският произход на това име, както пише В. Бешевлиев [1967], а едва ли може да се оспори и обстоятелството, че един член от владетелския род на прабългарите носи иранско име, е извънредно забележителен факт, който не може да се обясни с проста случайност [245].

Според известната и в голяма степен възприета у нас етимология, името произхожда от ир. *äsp-ä-ruch* „кон-бял“ и означава „светъл кон“ или „притежател на светли коне“ [Абаев, 1974, 157; БЕР-1] или пък от *аспар-рук* „белият конник“ [Симеонов, 1977; 44]. Приема се още начало и от стперс. *asābari* „конник“ и умал.

-ак [Бешевлиев, 1967, 240-241], а освен това се допуска специално за *Есперерих* и готски лексикален елемент [Джонов, 23].

Но по-голямо внимание заслужава според нас предложението на Ив. Добрев, който приема, че името най-вероятно води своето начало от дрперс. *vis(i)yapuθra* „благородник; принц; наследник“, христ. согд. *wyšq pwryčy*, на основата на които получават много по-пълно и убедително обяснение редицата му форми както в българския език, така също и в останалите езици, не без значение сред които са данните от чувашкия език [вж. Добрева, Добрев, 1983, 44].

Ирански по произход прабългарски нарицателни и собствени имена в българския език са още *баранка, Барса, Безмер, Борис, борхана, делва, делиборан, Долай, еди-кой, карам, крагуй, кумир, куче, мъст, Пресиян, темник, трем, хмел, хула, Цунгура, Чавдар, чаша, шатра*; пак от иранските езици приблизително по това време, но посредством тюркобългарския аварски език, е заета и думата *круша* [Георгиев, 1956, 294; ЭСРЯз-1, 465; Skok-2], също и *мома, момче* (Ив. Добрев, устно съобщение); прабългарско посредничество с корен в иранските езици може да се приеме за *буркан* (БЕР-1), а иранско посредничество в рамките на арменоасирийската етимология може да се допусне и за *книга* [Абаев, 1957, 327; Львов, 1966, 165; 1971, 21-31], след което като цяло безспорно и също така необходимо и полезно с оглед добиването на по-пълна представа за тяхната аргументация е по-подробното обосноваване и представяне на следните три имена, а именно:

- корда, стб. **кордъ** „вид меч“, рус. *корда* „къс меч“, срхр. *корда* „сабя, меч“, чеш., слов., пол. *kord*, които са чрез тюркобългарски език отпреди V в. заради широкото разпространение в славянските езици (Ив. Добрев, устно съобщение), от средноперсийски, възможно от алански, нвперс. *kārd* от авест. *karəta* - „нож“, стинд. *kartarī* „ловен нож“, срв. рус. *гурда* „стара сабя; шашка“ от нвперс. *кард* [СлТРЯз]. След Ф. Миклошич, Г. Майер и М. Фасмер тази етимология се приема още и от А. Зализняк [1962], а М. Москов [1981] я отнася към общославянските тюркски заемки до VII в. [83];

- хубав, рус. обл. *хупав*, срхрв. *hubav*. Според Ст. Младенов [1921], на когото е известно сближението на Томашек с азиатското *гобау* „хубав, красив“, идва от перс. χūb [280; ЕПРк]. Цв. Тафраджийска [1980] извежда думата от монг. γoba(y) „великолепен, красив“, което вероятно е от източноирански произход [46];

- чертог „дворец; новобрачна стая“, стб. **чрътогъ**, рус. *чертог* „богато обзаведена стая; палатка“, несъмнена заемка от тюркския диалект на Аспаруховите българи [Младенов, 1921, 231]. Според Фасмер вероятно посредством прабългарски от перс. *čar-tag, čahar-tag* (ЭСРЯз-4); при бълг. *чардак* за разлика от чертог е налице звучна трета съгласна и съвсем явна близост с тур. *çardak* „беседка, навес, асма, тераса“ [вж. още Балкански, 1996а, 55-58; Барци, 1980, 24; Цаболов, 1976, 60-61; Mollova, 1967, 82; ПРСл-70; РПСл, срв. Мурянов, 1981, 128; ЕПРк].

Наред с тюркобългарските езици, посредническа роля за преминаването в българския език на ирански лексикални заемки изиграват също така и езиците на останалите тюркски етнични групи, които малко преди и по време на Втората българска държава достигат и се установяват в пределите на България. Както е добре известно, през това време на територията на България се заселват и към българската народност се приобщават напълно или частично такива тюркски племена, като кумани, узи, печенеги и татари.

През един по-ранен период от своята история, още докато се намират в Централна Азия и огузите, към които спадат узите и печенегите, и къпчаките, към които спадат куманите и татарите, са имали тесни икономически и културни връзки с иранските народи и езици. Така напр. в Codex Cumanicus са фиксирани персийски думи, резултат от контакти между къпчаки и перси. М. Кашгарски пък съобщава, че тюрките след приемането на Исляма са възприели от персите и арабите дните на седмицата; благодарение на иранско посредничество в тюркобългарските или къпчашките езици са проникнали арабските наименования и съответните тълкувания на Слънцето и останалите небесни тела, а самите перси като народ с древни културни традиции са оказали влияние и върху немюсюлмански народи [Боев, 1976, 218-219; Рачева, 1981, 78-64].

Това езиково влияние се дължи и на етническо смесване и такъв е случаят например с карачаево-балкарския и кумикския езици, осетинските елементи в които се дължат на старото алано-тюркско смесване [Мусаев, 1975, 11].

За отбелязване е още и това, че докато останалите заемки в българския език се осъзнават като нещо чуждо, то наследените от кумани, узи, печенеги и т.н. лексеми не се възприемат като чужди и единственото обяснение на това явление е във факта, че тези етнически групи са се превърнали всъщност в съставка на българската народност [Боев, 1965, 4].

Този вид заемане изисква и съответната класификация и категоризация и според Ив. Добрев може да се отрази чрез термина „вътрешноинтегративно заемане“ [Добрева, Добрев, 1983, 45], фиксиращ процеса на вътрешноезиково въздействие и пренасяне на известно количество севернотюркски лексеми, в това число и на ирански (срв. Симеонов, 1981, 30).

Допреди известно време се отбелязваше, че броят на откритите в българския език севернотюркски думи от тази група е все още твърде малък [Боев, 1965, 4], но днес вече може да се твърди, че са налице доста такива, вътрешноинтегративни лексикални заемки, сред които са налице и немалък брой ирански по произход лексеми, някои от които са *Асен, бакшиш, балван, Балик, Балкан, бардакан, баш, Дерманци, джимбер, сердар* (преди 1382 г., етимология на Ив. Добрев), *смин, феркиш, Фириман, Хурмус/Хормузов, Чиракман, Шапров, Шаралиев, Шарпазов, шега, Шереметца, шибучица, Шишман, шмекер, шынджыр.* [вж. още Данилова, 1980, 89; Добрева, Добрев, 1983, 46-47; Ильинский, 1911, 120; Москов, 1962; Моллова, 1976, 487; Mollova, 1967, 80; 1968, 196-197; ПРСл; ПРСл-70; СТРЯз; OTS-1, срв. Боев, 1968а; БЕР-1].

Раздел втори

Теорията на езиковите контакти, лингвобалканистиката и балканотюркологията като обща теоретико-методологична основа на изследването и описанието на лексикалните иранизми в българския език, заети през турски

Някои учени приемат, че науката за езика възниква в началото на XIX в., когато са формулирани принципите и е разработена конкретна методика на сравнително-историческото изучаване на индоевропейските езици. Тази гледна точка е неправилна - интересът към езика и неговото систематизиране и проучване възниква у човечеството много преди XIX в., най-късно през V в. пр.н.е., като първото системно изследване през IV в. пр.н.е. е граматиката на Панини. От тогава насам езикознанието се развива в непосредствена връзка с редица други науки, едни езиковедски направления сменят други и борбата на различните концепции за езика води до появата на нови идеи за неговата същност, природа и структура.

До XVIII в. езикът се схваща като неизменен в своята същност. Въпреки че някои учени свързват възникването му с развитието на мисленето, все пак те свеждат този процес до индивидуален творчески акт. През XVIII в., във връзка със създаването на теорията за произхода на езика, за първи път се заражда идеята за обективната закономерност на развитието на обществото и езика.

През XIX в., с откриването на сравнително-историческия метод, езикознанието се отделя от философските и историческите разсъждения за езика, които не се опират на проверени и систематизирани езикови факти. Принос в изучаването на езика, в усъвършенстването на подходите към него имат „диалектическите антиномии“ на Хумболдт. Нови аспекти в отношението към езика са натуралистическата концепция на Шлайхер, психологизмът на Щтайнтал в езикознанието, което се обогатява от Вундт с едно социално трактуване на езика.

В края на XIX в. в езикознанието господстват младограматиците. Въпреки съществените недостатъци, това направление е реален прогрес в сравнение с предшестващото състояние на лингвистическите изследвания. Тези явления в областта на езикознанието намират бурно отражение - възникват известните със своите традиции Московска и Казанска лингвистични школи.

В началото на XX в., като реакция на младограматическите възгледи за езика, възниква социологическото направление, а с появата на лингвистическата география се създават предпоставки за едно особено лингвистическо направление - неолингвистиката. Минавайки през етапа на „естетическия идеализъм“, езикознанието се обогатява с лингвистическата концепция на Сосюр, която хвърля нова светлина върху лингвистическите проблеми, напълно отговаря на онези общи тенденции, които са се набелязали в развитието на научните знания през XX в.

Във връзка с успехите в областта на математическата логика, с оглед на автоматизацията на различните процеси, а по-късно и с прилагането на кибернетичните принципи в различните области на човешката дейност, понятието „структура“ е едно от най-разпространените през XX в.

То навлиза и във физиката, и в психологията, и в езикознанието. Под влияние на възгледите на Сосюр, един вид като реакция срещу дълго господстващия младограматизъм в езикознанието, се оформя ново лингвистическо направление - структурализмът. Под това название се обединяват Пражката лингвистическа школа - школата на функционалната лингвистика, Копенхагенската школа на глосематиците - датският структурализъм, и Йелската школа или школата на американските структуралисти - дескриптивната лингвистика.

В началото на 60-те години трансформационният метод и генеративната граматика на Чомски и Йелмслев с бихевиоризмът на Блумфийлд представляват нов етап в развитието на съвременното езикознание. Това разнообразие от идеи води до усъвършенстване на лингвистическия апарат и инструментариум на общото и сравнително-историческото езикознание чрез създаване на нови

методи и направления. Плод на това развитие са типологическото изучаване на езиците, използването на точните методи и приложното езикознание и разработването на етнолингвистическата проблематика.

Като продължение на традициите и постиженията на езикознанието в миналото и като резултат от прилагането на редица нови подходи и методи на изследване се създават предпоставки за многостранното обхващане и описване на езиковите факти и на езика като цяло, обособяват се нови проблеми и теми, а оттук и нови направления в езикознанието. Едно от тези направления е и теорията на езиковите контакти, която изследва, най-общо казано, взаимодействието между отделните езици и резултатите и последствията от него.

Самите езикови контакти са твърде разнообразни и многопосочни - от една страна те водят към конвергентно развитие на контактуващите езици, от друга - към размяната на различни по вид езикови елементи или заемки, а от трета - към смесване и интеграция или асимилация на езиците. Ето защо може да се каже, че теорията на езиковите контакти, възниквайки на определен етап от развитието на езикознанието, се формира и развива по специфичен начин съобразно конкретните резултати от езиковите контакти, които по-частните направления в нея анализират и описват.

В наше време редица лингвисти свързват началото на теорията на езиковите контакти най-вече с името на Мартине, който пръв въвежда термина „езиков контакт“ [вж. Розенцвейг, 1972, 5]. В основата на теорията на езиковите контакти лежат сравнително-историческото езикознание или компаративистиката, етимологията в качеството на дял от историческата лексикология и типология, като всяко едно от тези направления има своя повече или по-малко обособена начална точка и линия на развитие във времето.

Моменти в развитието на тези направления, които може да се приемат за начало на зараждането на идеите и принципите на теорията на езиковите контакти, са: поставянето на въпроса за речниковия състав на езиците във връзка с превеждането на

Библията още в периода на Реформацията; разширяването на знанията за езиците по света по време на Възраждането; опитите за подбор на лексиката от страна на рационалистите, които излагат редица мотиви против използването на определени слоеве от речниковия състав, в това число и на заетата лексика.

Първият лингвист, който поставя въпроса за езиковите контакти и отбелязва лингвистичната непрекъснатост на фонетико-морфологичните признаци, присъщи на неродствени езици, намиращи се на съседни територии, е Шлайхер [Кондрашов, 1979, 62]. За известно време младограматиците съсредоточават усилията си преди всичко върху индоевропейския праезик и на по-късните периоди от развитието на езиците гледат с пренебрежение като на явления, резултат от упадък и разрушаване, а съответните данни не вземат под внимание [Звегинцев, 1964, 191].

В противовес на тази тенденция Бодуен де Куртене, наред със сравнително-историческото и собствено типологическото, обособява и трети тип разглеждане и сравняване на езиците - с оглед на тяхното географско, обществено и литературно сходство. В статията си „За смесения характер на всички езици“ ученият предлага програма на дейността по изучаване проблемите на езиковите съюзи, според която следва да се състави сравнителна граматика на славянските и балтийските езици, от една страна, и на угрофинските, от друга; да се разгледат от сравнителна гледна точка славянските и урало-алтайските езици, южнославянските езици заедно с румънския, албанския и новогръцкия и т.н.

По този начин Бодуен де Куртене се оказва един от първите, които обръщат внимание на проблема за езиковите съюзи, разбирани като типологическо сближаване в структурите на отделните езици в резултат на продължително съвместно съществуване [вж. Березин, 1976, 210-211]. По-късно този въпрос, и то с оглед на един конкретен езиков съюз, а именно балканския, получава по-детайлна разработка при Н. Трубецкой [1958], H. Becker [1948] и Р. Якобсон [1963].

В по-ново време проблемът за Балканския езиков съюз е обект на внимание и от страна на Пражките лингвисти. Б. Хавранек

[1972] например отбелязва, че на Балканите е налице типичен случай на действително взаимно сближение и общи явления, за които следва да се допусне, че са резултат от взаимно влияние [105].

Понастоящем проблематиката на Балканския езиков съюз усилено се обсъжда под най-различни форми от редица учени, като основната цел в случая е да се установи по какъв начин различните по произход форми са били сведени към един модел. Тази цел се реализира във вид на някои по-конкретни задачи - кои езици влизат в състава на Балканския езиков съюз, какви са техните общи характерни черти, кога са се образували тези общи черти, тяхното разпространение и др. По-подробно за историята и проблемите на Балканския езиков съюз вж. статията на акад. Вл. Георгиев [1972] и изследването на P. Assenova [1979].

Идеята, лансирана от Бодуен де Куртене, за постоянното взаимодействие и смесения характер на езиците, се доразработва от Щухард, според когото няма чисти езици. По-късно на тази основа неолингвистите, освен че обръщат особено внимание на сближаването и обединяването на съседните езици в един езиков съюз, се спират също така и на заемките, на смесването на езиците и на ролята на субстрата [Кондрашов, 1979, 108].

В руското езикознание пък първата подробна разработка на фонетичните признаци на чуждите думи с оглед на различните етимологични източници и времето на заемане принадлежи на В. Богородицки, който отразява взаимодействието на индоевропейските езици помежду си и с други, неиндоевропейски езици [Биржакова и др., 1972, 16; Березин, 1976, 279].

Важен момент в по-нататъшното развитие на теорията на езиковите контакти се явява обстоятелството, че процесът на заемането е възможен и се осъществява благодарение на лексикалните елементи, които играят посредническа роля за заемането на фонологичните и морфологичните единици и по такъв начин способстват за цялостни структурни промени в системата на езиците [вж. Общее языкознание, 1970, 291].

Разглеждайки въпроса за еволюцията на езиците, А. Мартине отбелязва голямата роля, която играе взаимодействието между тях; обръща внимание на екстралингвистичните или социалните фактори при влиянието на един език върху друг и вместо твърде обширния и недостатъчно конкретен термин „смесване на езиците“, въвежда по-точния и по-определен термин „езикови контакти“.

Завършващ етап в историята на формирането на теорията на езиковите контакти като наука се явява монографията на У. Вайнрайх, озаглавена „Езикови контакти“ и издадена в САЩ за първи път през 1953 г. Според специалистите този труд прави равносметка на дългогодишните спорове и обсъждания във връзка със смесването на езиците [Ярцева, 1979, 5].

В него са разгледани най-напред същността на езиковия контакт и свързаните с него явления, интерференцията, двуезичието, ролята на социокултурните фактори и методи за изследване на езиковите контакти. Като цяло авторът си е поставил задачата да проследи докъде се простира проницаемостта на отделните равнища на езиковата система, до каква степен и при какви условия се осъществява тя; какви са количествените граници на възможното приемане на чужди елементи, без опасност съответната система да загуби своята специфика; каква е ролята и мястото на структурното сходство при езиковите контакти и какви са психологическите предпоставки на кръстосването на два езика за отделния носител и за колектива; възможно ли е да се обособят и класифицират типовете и историческите ситуации, обуславящи смесването на езиците, и редица други.

Монографията на У. Вайнрайх безспорно прави равносметка и синтезира в един по-обобщен вид многостранните изследвания в областта на теорията на езиковите контакти, с което си качество тя несъмнено е важен момент в развитието на тази теория. Понастоящем тя се очертава като напълно оформена научна област със свои категории, понятия, принципи и методи.

И все пак поради това, че съществуват различия и дори противоречия в мненията относно формулирането на понятийния апарат, съдържанието и обема на целите и задачите на изследване,

конкретизирането на явленията, характеризиращи езиковия контакт и произтичащи от него, и най-вече същността и класификацията на езиковите контакти, то е очевидна необходимостта от краткото засягане и на тези въпроси и предлагането на собствено решение, с помощта на което да се създаде съответната теоретико-методологична основа на изследването и описанието на иранизмите в българския език, заети през турския език.

Първият по-частен проблем, който следва да бъде разрешен при обсъждането на въпросите, свързани с теорията на езиковите контакти, е въпросът за нейното наименование. Разглеждането на този въпрос се налага още и от това, че в литературата се отъждествяват теорията на езиковите контакти и самите езикови контакти, т.е. смесва се гносеологическият и онтологическият план. Вече са предложени няколко термина, които повече или по-малко отразяват същността на тази научна дисциплина и са подходяща основа за по-нататъшното развитие на нейния категориален апарат. Е. Верещагин [1967] например наименува тази теория само с „езикови контакти“, при което се използва един и същ термин както за обективно съществуващото явление, което се изучава, така и за научната дисциплина, в рамките на която се осъществява това изучаване.

Разширяването на изследванията в областта на езиковите контакти поражда тенденцията да се търси термин с по-широк диапазон. Във връзка с това ново значение придобива терминът „интерлингвистика“. О. Ахманова [1969] го схваща с по-тясното му значение, като отразяващ най-абстрактния пласт от теорията за езика, който има логико-математическа основа [179]. Според вижданията на други автори предметът и задачите на интерлингвистиката са значително по-широки - включват процесите на взаимодействие на езиците от чисто лингвистичен и социолингвистичен аспект [Григориев, 1966, 37]. Т. Иляшенко [1970] употребява термина „интерлингвистика“ на фона на термина „макролингвистика“ - лингвистика изобщо, с цел да се конкретизират процесите на междуезиково взаимодействие [3О].

Ю. Жлуктенко [1974] пък смята, че терминът „теория на езиковите контакти“ не съответства на обема на значенията на означаемото, т.е. че междуезиковите отношения не се ограничават с контактни връзки; отхвърля и термина „контактология“, предложен от Е. Верещагин като нелингвистичен, и възприема термина „интерлингвистика“, като внася свой дял в конкретизирането на обекта и аспектите на изследване [9-11].

По-сполучливо е предложението на М. Москов [1982], според когото теорията следва да се именува чрез „лингвоконтактология“, имаща за обект контактите между два езика, степента на взаимно проникване, интерференция, явленията „субстрат“, „суперстрат“, „адстрат“, „езиков съюз“ [21]. Налице е обаче едно по-ранно решение за използването на едно друго наименование за същата научна област, а именно - на термина „контактолингвистика“ [Добрев, 1975, 112], който смятаме да използваме в настоящото изследване.

Начално-основна категория на контактолингвистиката е езиковият контакт. В. Розенцвейг [1972] разбира това понятие като взаимодействие между два езика, при които единият е „даваща“ страна, в противоположност на другата „вземаща“ страна, или двата езика се „обогатяват взаимно“ [6]. У. Вайнрайх и Е. Хауген свеждат езиковия контакт до комуникативен процес, до езиковите ситуации, като го свързват с двуезичието [Вайнрайх, 1972, 28; 1979, 22; Хауген, 1972, 62].

Б. Хавранек възприема термина „езиков контакт“, счита го за удобен и достатъчно широк, но не достатъчно ясен в лингвистично отношение - отразяващ само езиковата ситуация, и предлага „смесване на езиците“, като отчита не самия процес на смесване, колкото езиковите явления, произтичащи от него [Гавранек, 1972, 94].

Л. Щерба е скептично настроен по отношение на този термин, счита го за едно от най-неясните понятия на съвременната лингвистика и говори за езикови контакти, които представляват сближаване и обобщаване на означаемите при запазване на раз-

личията в означаващите, като различното протичане на този процес се обуславя от съответния вид двуезичие [Щерба, 1974, 60].

В някои случаи терминът се отъждествява с „междуезикови връзки“ [Жлуктенко, 1974, 11]. Съществува и стремеж за по-широко тълкуване на езиковия контакт - като родово и като видово понятие, като се отчитат и интра-, и екстралингвистичните фактори [Опельбаум, 1971, 15; Рот, 1973, 14]. Стремежът за по-широко разбиране на термина води и до крайни схващания - С. Семчински [1974] счита термините „езиков контакт“ и „взаимодействие на езиците“ за напълно тъждествени и ги определя като психически механизъм, предизвикващ лингвистическо взаимодействие [12].

И така, очертават се две линии в разбиранията за езиков контакт. Едната води до свеждането му до някои форми - билингвизъм или по-частни страни на комуникативния процес - интерференция и конвергенция, при които се развиват общи структурно-типологични черти на контактуващите езици, образуващи езиков съюз. Другата линия води до крайни схващания, които излизат извън рамките на лингвистиката. Включването в определението за езиков контакт на социолингвистически, културни, психологически и др. съставки в действителност разкрива предпоставките или факторите на контактите, но не и тяхната същност, основно качество [срв. и Ахманова, 1969, 535].

Според нас езиковият контакт е онази част от езиковата действителност, която включва езиковите връзки и техните резултати. При това положение езиковият контакт представлява взаимодействие между два и повече езика, при което има преминаване на елементи от единия език в другия или до формиране на общи черти.

Различията в мненията за термина и понятието обуславят и различията в критериите, които са решаваща изходна позиция при класификацията на езиковите контакти. В едни от случаите езиците се разглеждат като чисто абстрактни схеми на вътрешни съотношения и при тяхното изследване не се има предвид дали ще бъдат взети системи от езици или диалекти на един и същи език или варианти на един и същи диалект [Вайнрайх, 1979, 23].

В други случаи се изхожда от структурата на езиците, като на преден план излизат екстралингвистични или интралингвистични фактори. Така Б. Горнунг [1952], изхождайки от интралингвистични критерии като привърженик на широкото разбиране за езиков контакт, обособява следните типове езиково взаимодействие, като под това разбира самия процес на взаимодействие, а не резултатите му:

1. Взаимодействие между неродствени, разноструктурни езици;

2. Взаимодействие между родствени езици, но отдалечени по граматичен строеж и лексика;

3. Взаимодействие между близкородствени езици, съхранили сходна структура и голямо количество думи с общ корен, чиято звукова форма е малко изменена;

4. Взаимодействие между диалекти.

Една от основните класификации на езиковите контакти в руското езикознание принадлежи на Б. Серебренников [1955], който, изхождайки от териториалното разположение, различава два основни вида контактуване между езиците - маргинално и вътрешнорегионално [10].

По териториален признак е и класификацията на А. Рот [1973], която включва и социално-административния статут на контактуващите езици:

1. Вътрешни - маргинални (погранични) и интрарегионални;

2. Външни, установяващи се между езици и диалекти на различни етнични групи (от народност до нация), които живеят на една и съща територия, но отделени една от друга с големи естествени препятствия, държавни и административни граници или живеят на различни територии [17].

По-подробна е класификацията на Ю. Жлуктенко [1974], който я изгражда на три принципа - териториален, времетраене на връзките и ситуации на общуване. При първия случай авторът класифицира междуезиковите взаимодействия по териториален

признак, без да отчита субординацията между тях, и ги разполага на едно и също ниво:

1. Дистантни - при отсъствието на непосредствен контакт и двуезичие;

2. Контактни - при етническо съприкосновение на носителите и наличие на двуезичие;

3. „Интермедиарни“ връзки - установяват се между два езика, които не контактуват непосредствено помежду си, а с един трети език, изпълняващ ролята на посредник, който вид се обособява с известни уговорки [12], но всъщност последният тип връзки са разновидност на дистантните и не бива да се обособяват наред с тях.

Сполучлив и по-модерен момент в тази класификация е въвеждането на комуникативен, основаващ се на принципа „ситуация на общуването“, според който формите на междуезиковото взаимодействие биват:

1. Естествена - при непосредствено общуване на носителите на различни езици;

2. Изкуствена, като последната възниква при специално създадена обстановка - при обучението по чужд език [18].

У. Вайнрайх [1972] препоръчва „микроскопическо“ и „макроскопическо“ изследване на езиковия контакт, т.е. да се прави разлика между процеса на взаимодействие и последствията от него [32]. Други езиковеди пък съсредоточават изследванията си само върху резултатите от езиковите контакти. Показателна в това отношение е типологизацията на случаите на взаимодействие между езиците, предложена от В. Звегинцев [1962], според когото се наблюдава:

1. Пълно изместване на един език от друг.

2. Временен контакт, след който езиците се раздалечават и запазват своята самостоятелност.

3. Взаимодействие, при което даден език силно се обогатява за сметка на друг, но и двата запазват своята самостоятелност.

4. Взаимодействие, което води до опростяване структурата на един език в резултат на съприкосновение и взаимодействие с друг.

5. Създаване на езикови съюзи.

6. Създаване на смесени и хибридни езици [222].

Своеобразна е, достатъчно подробно реферираната при Ю. Жлуктенко [1974, 22] синтетична класификация на А. Белецки с едновременно прилагане на различни критерии, като при това ги смесва. Така например първият му вид контакти се обособяват с оглед на посоката на заемане - едностранни и двустранни. Вторият и третият вид се обособяват от гледна точка на резултатите от езиковото взаимодействие - контакти с преобразуващо въздействие и контакти, водещи до сливане на езиците и възникването на нов език.

Въпреки че Е. Опельбаум [1971] смята, че на този етап на изучаване на проблема за взаимодействието на езиците не е възможна универсална класификация на езиковите контакти, все пак той предлага едновременно обхващане на процесите и техните резултати, а именно:

Типове контакти	**Резултати**
- вътрешнорегионални - погранични - външни	- реликти - лексикални проникванията - лексикални заемки

Съществуват и други предложения за класификация на контактите и техните резултати, но те са или по-частни, или по-непълни, или пък повтарят наличните.

Според нас не е възможно да се направи една единна, цялостна класификация, основаваща се на всичките различни по характер критерии, която същевременно да отразява и процесите, и техните резултати. Е. Опельбаум [1971] определя водещите критерии и ги групира по следния начин:

1. Териториалното разположение на контактуващите колективи;

2. Историческите, социално-политическите, демографските и други условия, при които се установяват тези контакти;

3. Структурни особености на контактуващите езикови системи и техния статус [21].

Тези критерии биха могли да бъдат обособени и обогатени с цел да се отразят по-многостранно контактите в различните им проявления. Най-общо те трябва да се разглеждат като лингвистични и екстралингвистични, но откъсването им един от друг в процеса на работа е невъзможно, тъй като контактът като явление има социално-исторически и др. екстралингвистически предпоставки, което прави невъзможно разглеждането на лингвистичните фактори отделно и независимо от екстралингвистиката.

Поотделното им разглеждане не дава възможност да се изучи механизмът на контактите. Ето защо ние смятаме, че контактите може да бъдат обхванати и класифицирани по-пълно с оглед на всички техни предпоставки, проявления и резултати, ако се възприеме една аналитична класификация, основана на система от критерии, чрез прилагането на които се получават редица двойки от характеристики, отразяващи по-частните страни на явлението. Затова считаме, че:

- според генетико-структурните особености на контактуващите езици езиковите контакти се установяват: а) между родствени езици; б) между неродствени езици;

- според функционално-стилистичния статут на контактуващите езици, контактите са: а) междуезикови; б) междудиалектни; в) смесени, т.е. между езици и диалекти;

- според формата на езика, в рамките на която се осъществяват контактите, те са: а) писмени; б) устни;

- според територията, върху която протичат, контактите биват:

а) вътрешнотериториални или само вътрешни, т.е. такива, които се осъществяват в рамките на една социално-административна общност - например държава, и поради това на една и съща територия, като тези вътрешни контакти от своя страна могат да бъдат: 1) допиращи се, маргинални - осъществяват се между езици върху два съседни региона на територията на една държава;

2) проникващи се, интрарегионални - осъществяват се между езици върху един и същи регион;

б) външнотериториални или само външни, т.е. такива, които се осъществяват между различни социално-административни общности - например държави, и които биват: 1) преки - осъществяват се между езици върху съседни територии, отнасящи се към различни държави; 2) косвени - осъществяват се с помощта на език посредник;

- според ситуацията на общуване езиковите контакти са: а) естествени - при непосредствен контакт и общуване на индивиди или групи - носители на два отделни езика; б) изкуствени - при осъществяването на контактите с посредничеството на някакво техническо средство за общуване;

- според социално-административния статут на контактуващите езици контактите се очертават като: а) равностойни; б) подчинени - единият от контактуващите езици е в подчинено положение спрямо другия в социално и административно отношение;

- по обхват на социалните групи контактите може да бъдат: а) индивидуални; б) групови - реализират се като пълни, т.е. обхващат всички носители на единия или двата езика, и частични, при които контактуват „езиците“ на отделни групи;

- според времетраенето си контактите биват: а) епизодични, или още временни, случайни; б) продължителни, перманентни; в) постоянни;

- според времето си на реализация контактите са: а) исторически; б) съвременни;

- по посока на реализацията си езиковите контакти са: а) едностранни - от единия език към другия; б) двустранни - двата езика взаимно се обогатяват;

- според интензитета се различават: а) слаби; б) интензивни езикови контакти;

- според социалнопсихологическия статут на контактуващите езици контактите биват: а) доброволни; б) принудителни;

- според резултатите си по отношение на съществуването и функционирането на езиците като цяло: а) непреобразуващи контакти, при които езиците, независимо от конкретния вид контакт, запазват своята самостоятелност и продължават да функционират, като си оказват влияние на определено езиково равнище или развиват общи типологични черти; б) преобразуващи, взаимодействието при които може да бъде пълно или частично - при пълното е налице асимилиране и изместване на един език от друг, а при частичното се получават така наречените „хибридни“ или „смесени“ езици от типа на креолските и пиджийн езици.

Конвергентното развитие на езиците създава предпоставки за пренасянето на единици от единия език към другия и за тяхното по-нататъшно включване и функциониране в рамките му. Според най-общата характеристика на елементите на езиковия контакт, езикът, който дава елементи, е език източник или първичен, а приемащият език - заимстващ или вторичен. Заимстващ език, който същевременно се явява и език източник, се нарича език посредник. При определен вид контакти - масови, интензивни, интрарегионални, продължителни и преобразуващи, се създават предпоставки за асимилиране на единия от контактуващите езици на по-ранния, като елементи от него преминават, остават и продължават да функционират в състава на езика приемник.

Асимилираният език се очертава като субстрат по отношение на езика приемник, а при условие, че преобразуващите контакти имат за резултат асимилирането на по-късно дошлия език и запазването на елементи от него в предходния, то асимилираният език се представя като суперстрат.

Италианският лингвист М. Бартоли въвежда и термина „адстрат“ за означаване езика на новодошлото население с оглед на влиянието, което е изпитал или е оказал върху езика на съседен народ, при което двата езика продължават да съществуват успоредно, без единият непременно да доминира над другия [вж. Бояджиев, 1981, 75].

Термините „субстрат“, „суперстрат“ и „адстрат“ и теориите, свързани с тях, се тълкуват различно или пък е налице определено

негативно отношение към тях. Някои автори използват тези понятия за обясняване на междуезикови процеси или ги отъждествяват с тях и за названия на типове или форми на езиковите контакти [Жлуктенко, 1974, 26].

Според Б. Гавранек [1972] преобладаващо сред лингвистите е мнението, че субстратът не се отнася към главните фактори за езиковите изменения [95] и че теорията за субстрата в най-новите работи се отхвърля [106].

Счита се още, че класификацията на социално-езиковите ситуации с помощта на понятията „субстрат“, „суперстрат“ и „адстрат“ е груба и неудовлетворителна [Мартине, 1972, 82-83]; че заемането на лексика не бива да се причислява към субстрата, който е явление от друг порядък, при което структурата на езика и дори основният му фонд от лексика не се променят [Реформатский, 1967, 477]; че понятието „езиков контакт“ не бива да се стеснява до субстратни явления [Рот, 1973, 15] или пък че субстратът е процес, при който проникването на елементи от един език в друг е много по-дълбоко, отколкото дори при най-интензивното заемане [Ахунзянов, 1978, 3].

Очевидно в случая не се схваща, че става въпрос за елементи в структурата на определен вид езиков контакт, отразени на определено ниво на обобщение, на което те никак не са приблизителни и напълно удовлетворяват предизвикалата ги необходимост; че в даден език наистина може да има заета от субстрат лексика или пък че елементът в дадена структура не може да бъде едновременно и процес. Така че горните елементи имат определено място в езиковия контакт, а оттук и сред понятийния апарат на съответната теория.

Както беше отбелязано по-горе, езиковият контакт е взаимодействие между два и повече езика, при които има преминаване на елементи от единия език в другия или формиране на общи черти и че процесите на заемане, взаимопроникване и смесване на езиците са едни от най-съществените аспекти на езиковите контакти.

Пренасянето на единици от единия език към другия и тяхното по-нататъшно включване и функциониране създава предпос-

тавки за конвергентно развитие на езиците. Конвергенцията по своята специфика е интересно езиково явление. От една страна тя съпътства и в известен смисъл е резултат от по-продължителни езикови контакти между няколко генеалогически тъждествени и нетъждествени езици от един географски ареал. От друга страна процесът на конвергенция е обусловен както от лингвистични, така и от екстралингвистични фактори. Това е сложен процес, който не може да се ограничи само с речевата дейност и само с проникването на езикови структури, а трябва да се разглежда и на фона на взаимодействието на носителите на езика.

Типичен пример за езикова конвергенция е Балканският езиков съюз (БЕС). Отделянето на специално внимание на този въпрос е опит за решаване на частните проблеми на взаимодействие между езиците на Балканския полуостров. На фона и в светлината на общото езикознание се конкретизират проблемите на състава и структурата в диахрония на лексикалната и фонетико-граматичната система на балканските езици [вж. напр. Георгиев, 1972; Асенова, 1981; Младенова, 1999].

Независимо от недостатъчните сравнително-типологически изследвания на балканските езици и различията във възгледите по въпроса за понятието „езиков съюз“ или съмненията изобщо от необходимостта от такъв термин, езиковедите специалисти, занимаващи се с този балкански феномен, се обединяват около виждането, че са налице типологическо сходство в структурите на отделните балкански езици и сходства по отношение на заетите лексикални елементи, които се обясняват като резултат съответно на субстратни и суперстратни процеси и силни взаимни влияния и взаимопроникванията.

Но все пак неednозначно се решава важният въпрос кои езици влизат в БЕС. Според едни езиковеди този съюз включва гръцки, албански, румънски, български и македонски [Кодухов, 1974, 190]; според други автори БЕС се състои от албанския, българския, македонския и румънския език, а гръцкият език участва само като език, оказал голямо влияние за създаването на това единство; сърбохърватският - само дотолкова, доколкото се отнася до

лексиката; турският влиза в този съюз, доколкото определени лексикални отношения го свързват с другите балкански езици [Георгиев, 1972, 401].

С. Бернштейн [1982] пък приема факта, че Балканският езиков съюз се е сформирал извън тюркския езиков свят и че тюркските езици не влизат в съюза, но пък всички балкански езици са изпитали в различна степен силно влияние от тюркските езици, главно от турския език, че в областта на лексиката и фразеологията всички езици от Балканския езиков съюз съдържат многочисленни общи елементи от тюркски произход. За по-цялостното осветляване на този въпрос той настоява да се изучи „ролята на тюркските езици в сложната ситуация на балканските контакти", която „дълго е била в периферията на балканистиката" и като решаваща мярка изтъква необходимостта от „Балкански лингвистически атлас", който да определи мястото на тюркския елемент при формирането на БЕС [256, 260].

Явно е, че различията във възгледите относно „членството" в БЕС, а също и мястото и ролята на турския език в него, произтичат от обстоятелството, че като признак за балканска езикова общност се схващат само най-общите, специфичните граматични черти и особености на балканските езици като аналитизма при склонението на съществителните, задпоставения определителен член, аналитичното образуване на бъдеще време, съвпадането на формите за родителен и дателен падеж [вж. напр. Асенова, 1989].

Безспорно, щом се отнася до „съюз", се имат предвид двупосочни контакти, взаимни влияния и техните резултати, и в този смисъл турският език остава извън границите на Балканския езиков съюз. Но що се отнася до лексиката, макар и резултат от еднопосочен процес на заемане, един от важните признаци на БЕС е голямото количество заети общи езикови елементи от тюркски произход, от турския език и другите тюркски езици, а така също и друга лексика от източен произход, преминала в балканските езици с посредничеството на турския език [Bernstein, 1968; Бернштейн, 1984; Menges, 1987].

Според нас в това отношение на Балканите е налице езикова общност на лексикално ниво. При това положение очевидно може да се мисли за Балканска езикова общност, при която балканските езици, включително и турският, се обединяват от общия за всички тях изконен или зает лексикален слой.

За характера и за интензитета на процеса на заемане на турцизмите са допринесли както териториалната близост, така и социалните и историческите фактори. Но още за първите изследователи е било очевидно, че заемките турцизми в балканските езици имат различен произход, различен тюркски източник. Според нас основополагаща е констатацията, че не се отчита разликата във времето на заемане и контактите на отделните балкански народи с по-стари, дори и древни, и по-нови, съвременни тюркски народностни групи и техните езици. Подобен подход би обяснил фонетическата, словообразувателната и особено семантическата диференциация на турцизмите, заети в балканските езици [Бернштейн, 1982, 258, 259]. За това особено допринасят изследванията за мястото на балканотурските диалекти в системата на турските диалекти [Хазаи, 1960; 1964, 1968; Hazaj, 1961; 1968]; пътищата, по които отделните тюркски групи са дошли на Балканите, и различията в езиците им [Баскаков, 1960, 60; 1969, 261, 262].

Идеята за различен тюркски източник на турцизмите, заети в балканските езици, е доразвита и задълбочена в българското езикознание. Още през 60-те години, като една от задачите на българската етимология и лексикология, а също и на балканистиката, се посочва установяването на това, колко и от какъв произход - тюркски, арабски, персийски, са турцизмите в българския език и другите балкански езици. В подкрепа на тази важна за нашето езикознание теза се изказва виждането, че определянето на една дума само като турска означава, че или авторът я смята за турска, тюркска, или пък че не е проучил по-далечния й произход [Москов, 1960, 357].

В това отношение би допринесло едно по-задълбочено, а не разпространеното еднозначно разглеждане на влиянието и на самия турски език върху балканските езици. Така например различията в семантичните полета на заемките може да се обяснят с факта, че за

част от тях турският език се явява не източник, а език посредник, и в процеса на трансференция и адаптация още в турския език се наблюдават семантични различия в сравнение с езика източник. Конкретизирането на езика източник на турцизмите в балканските езици с оглед древните и по-късни контакти на тюркските езици по принцип и турския език в частност и резултатите от тях отвежда изследванията към иранските и по-точно персийските по произход думи, за които турският език първоначално е бил език приемник, а впоследствие пък език посредник.

Наличието на персийски думи в турския език се подтвърждава и от лексикалния анализ на самия език, и от изследванията, посветени на този въпрос още от началото на века до по-ново време [вж. Майзель, 1945; Bittner, 1900; Bonvat, 1903; Stachowski, 1972-1979; Tietze, 1967].

Именно предимно с посредническата роля на турския език се обясняват и персийските думи в сръбския [Marinkovitch, 1882], в сърбохърватския [Bogdanović, 1973], в гръцкия [Schmidt, 1978, 1978a], в гагаузкия език [Сычева, 1973]. Но поради по-ранната по време трансференция на иранизми във вид основно и главно на персийски думи в турския език и силните процеси на адаптацията им, в повечето от проучванията те се отъждествяват или се разглеждат само в рамките на тюркизмите или на турския език.

В качеството му на балкански език, и в речниковия фонд на българския език съществуват турцизми от ирански произход, предимно персийски лексикални заемки. Според едно проучване 460 от чуждите думи в езика ни са персийски по произход [Симеонов, 1980, 78-83], но този слой лексика не е бил обект на специално внимание и задълбочено изследване в нашата лексикология. С оглед на това обстоятелство проследяването и установяването, събирането и проучването на иранизмите, заети през турския в българския език, има важно значение както от гледна точка на българската лексикология, така и от гледна точка на проблематиката на Балканския езиков съюз.

Раздел трети

Ниво и степен на проученост на лексикалните иранизми в българския език, заети през турски

През дългата си история на съществуване, в зависимост от мястото, което заема в определен период вследствие тенденциите в науката и екстралингвистичната ситуация, в контактолингвистиката са налице множество било по-теоретични, било пък по-конкретни разработки. В това отношение тук непременно следва пак да се спомене монографията на У. Вайнрайх „Языковые контакты" [1979], който въпреки известната си абстрактност, психологизъм, въпреки историзма при решаването на важния въпрос език - общество, а също и някои по-различни методологически постановки за езика, обобщава предшестващите разработки и служи за основа на по-нататъшни.

Сред по-теоретичните изследвания трябва да се отбележи и трудът на В. Розенцвейг [1972]. Безспорен принос в разработването на проблемите на езиковия контакт е VI том на поредицата „Новое в лингвистике" [1972], който с включването на работите на такива изтъкнати езиковеди като акад. Вл. Георгиев, Ю. Розенцвейг, У. Вайнрайх, Э. Хауген, А. Мартине, Б. Хавранек придобива особено голямо значение в общотеоретичен план. Със свой принос и място в съвременната теория на езиковите контакти са проучванията и на Е. Верещагин [1967], К. Еремина [1980], Т. Ильяшенко [1970].

Една част от по-конкретните изследвания са посветени на резултатите от езиковите контакти - например колективната монография на Е. Биржакова и др. [1972], посветена на езиковите контакти и чуждоезиковите лексикални заемки в руския език през XVIII в., или изследването на В. Горнунг [1952].

Голям интерес проявяват чуждите автори и към по-конкретните описания на езиковия контакт - N. Poppe [1960]. В рамките на теорията за урало-алтайската езикова общност или за общността на ностратическите езици той прави съпоставка на унгарски и тюркски лексикални корени. На заемките в унгарския език са посветени и работите на Г. Корнилов [1971] и А. Мокань [1974]. Големият проблем на унгаро-източнославянските контакти

се разработва в обемистия и значим както от гледна точка на теорията, така и на практиката на езиковите контакти труд на А. Рот [1973].

На проблемите на източнославянските лексикални заемки в немския език е посветена работата на Е. Опельбаум [1971], която освен като конкретно изследване, допринася още и за теоретичното изясяване на понятието „езиков контакт“. Той предлага едно по-разширено и уточнено определение, което отграничава езиковия контакт от двуезичието. Много важен методологически е подходът на Е. Опельбаум към класификацията на заемките като неотделимо цяло от класификацията на езиковия контакт.

Не само конкретно-описателна е и разработката на В. Аристова [1978] с обстойния си преглед на възгледите и методологическите постановки за заемането на различни автори; с конкретизирането на факторите, ситуацията и причините на заемане; с теоретическата обосновка на същността на заемането, обособяването на първични и вторични елементи на заемане и степени на заемане, в зависимост от степента на адаптацията и др. Интерес от гледна точка на езиковия контат и изобщо на езикознанието представляват разработките на Ю. Глазов [1964] и А. Попов [1972].

Към по-частните изследвания принадлежат и разработките на тюркизмите в историко-етнографски, общофилологически или лингвистически и по-специално етимологически план, към които спада и колективният сборник под редакцията на Н. Баскаков „Тюркизмы в восточно-славянских языках“ [1974], който включва контактолингвистичните проучвания на редица известни руски автори, работили по проблемите на славяно-тюркските контакти. Някои по-частни страни и аспекти на тези контакти се поставят също така и в изследванията на Н. Дмитриев [1958], Е. Корнилов [1964], М. Москов [1971], Т. Тепляшина [1970], Р. Юналеева [1978, М. Рачева [1981]. По-общо контактолингвистично е изследването на К. Бабаев [1972], интересна и близка да нашите езикови проблеми е работата на Г. Барци [1980.

В редица разработки Г. Добродомов разглежда тюркизмите в славянските езици като източник на сведения за историческата фонетика на тюркските езици; в задълбочени етимологически изследвания, пак в исторически аспект, проследява контактите между тюрки и славяни и изказва предположението, че източник на тюркизми за трите групи славянски езици са още хунският и аварският език, а прабългарският в частност дава материал за старославянския, българския и древноруския език; обръща внимание, че не всички тюркски думи са изконно-тюркски - те може да са заети от тюрките по пътя им на запад; на него принадлежат и някои по-частни, но не по-маловажни разработки на тюркски етимологии [Добродомов, 1966; 1969, 259; 1971; 1972; 1974; 1974а; 1981].

Работата върху тюркизмите намира израз и в речниците на Z. Gombocz [1912] и K. Lokotsch [1927], които са едни от първите сериозни етимологически разработки в това отношение. В наше време тази тенденция продължава, като наред с етимологическите речници с по-общ характер, може да бъде посочен и „Словарь тюркизмов в русском языке“ на Е. Шипова [1976], който съдържа около две хиляди тюркизма, от които само малка част са архаизми, а по-голямата част влиза в лексиката на съвременния руски език. Под тюркизми в случая се разбират думи от тюркските езици, включително и от монголски, ирански, арабски и други езици, преминали чрез посредничеството на първите.

Тук за отбелязване е и това, че към всяка дума са приведени тълкуванията на всички автори, взели отношение към съответната етимология. Конкретният език - източник на заемане, е посочен само тогава, когато съвпадат мненията на болшинството автори по дадения въпрос. В противен случай думата се посочва като тюркска по произход. Речникът е ценен справочник и от гледна точка на използваните източници - паметници на древноруската писменост, художествена литература и диалекти, предимно източноруски.

Вниманието на редица европейски учени езиковеди винаги е било насочено към Балканите, които в известен смисъл са един от

основните региони на разпространение на тюркизми и в частност на турцизми.

Като най-стари може да бъдат посочени изследванията на Поповић [1884], Fr. Miklosich [1888]. В наше време се обсъждат проблемите на Балканския езиков съюз с оглед на тюркските езици [Bernstein 1968], а така също и проблемите на взаимодействието на южнославянските езици с османотурския [Hazaj, 1961; 1963].

На общи за редица славянски езици думи от тюркски произход са посветени конкретни проучвания, като наред с прабългарския суперстрат се обръща внимание и на печенежко-куманския и освен това се посочва възможността за заемане не от иранските към тюркските езици и в частност към турския, а обратно - от турския към иранските езици [Дуриданов, 1962; Москов, 1968; 1977].

Налице са още конкретни изследвания върху тюркизмите във византийски източници [Moravczik, 1943]; на престижа и влиянието на турския език върху сърбохърватския [Škaljič, 1957; 1966; Skok, 1937-38; Kneževič, 1962]. Сериозно проучване върху турцизмите в сърбохърватския език и изобщо в областта на етимологията е това на Ст. Стаховски [1965], в което се констатира, че тюркизмите в различните славянски езици се отнасят към различни тюркски езици и че общ източник за сърбохърватския, българския и останалите езици от региона е турският. Важен принос от методологическа гледна точка е посочването на най-важните страни на етимологическото изследване.

Контактолингвистична разработка, третираща интересния проблем за адаптацията на турските съществителни имена в южнославянските езици, е изследването на A. Schmaus [1961-62]. Към конкретните разработки в тази област могат да бъдат отнесени и изследванията на турските лексикални единици в македонската норма на българския език [Jašar-Nasteva, 1963; 1987; 1987а; 1987б], а така също и калките в тази норма от турския език [Jašar-Nasteva, 1962; 1963]; на турцизмите в сърбохърватския език [Stachowski, 1967; 1992], а така също и изследванията на турцизмите в албанския език [Boretzky, 1976].

Турцизмите в гръцкия език са разглеждани с проучванията на Chr. Tzitzilis [1989], а в албанския език пък те са обект на изследване в работите на A. Krajni [1968] и N. Alpan [1979], докато от литературно-стилистичен аспект турските заемки са разглеждани от А. Алиева [1981].

Безспорно важно място сред проучванията върху чуждите заемки в балканските езици заемат изследванията на заемките в турския език - арабски, персийски, гръцки, български и от другите славянски езици [Мемова, 1981; Eren, 1960; Fischer, 1920; Schaade, 1972; Stachowski, 1975-77; 1972-79; Tietze, 1958].

Общотеоретичните изследвания поставят и решават проблемите в общата контактолингвистика, но наред с тях са налице и редица разработки върху заемките в отделните езици, а специално у нас отношението към езика като обществено явление се заражда още през Възраждането с първите опити в областта на лексикографията. Този процес развива и оформя свои тенденции съобразно културно-историческата обстановка.

Натрупаният емпиричен материал дава възможност за написването на изключително ценния „Речник на българския език“ на Н. Геров (1895-1904), върху който авторът работи от 1845 до 1895 г. Наред с богатия илюстративен материал, който дава представа за големия принос в лексикологията, речникът е първият у нас опит за ангажиране с етимология. Впоследствие се появяват и по-смели разработки в това отношение [Младенов, 1920-1921; 1941].

Понастоящем у нас проблемите на езиковите контакти се разработват най-общо в университетските учебници и изследванията по общо езикознание [Георгиев, Дуриданов, 1965; Москов, 1982]. Така например въпросите на субстрата се разглеждат от акад. Вл. Георгиев [1966] и Л. Гиндин [1981], като наред с това се разработва и проблематиката на Балканския езиков съюз [Георгиев, 1972; Мирчев, 1966]; Ж. Бояджиев [1981] прави анализ на езиковия контакт и неговите проявления.

От съществено значение за българската контактолингвистика са периодизацията на историята на българския език [Георгиев, 1952] и историята на възникването и формирането на българския

книжовен език [Андрейчин, 1955; Мирчев, 1966], а така също и редица трудове от областта на лексикологията [Бояджиев, С. 1970; Георгиев, 1960; Георгиев, Ст., Русинов, 1975; Дилевски, 1959; Пашов, 1978; Първев, 1979; Стойков, 1952].

Сравнително по-голям е броят на по-частните изследвания върху заемките в българския език, наброяващи според С. Бояджиев [1970] 14458 от общо 47 езика и в този порядък се описват гръцките заемки в българския език от Л. Андрейчин [1966], К. Бабов [1973], Ал. Милев [1955; 1962], К. Мирчев [1947], М. Филипова-Байрова [1969]; гръцките и турските заемки - от Н. Кочев [1981].

Обект на анализ са и заемките от романските езици - латински, френски, италиански, испански и португалски, които се изучават с оглед на времето на преминаването им в българския език, на терминологичната им принадлежност и фонетичната им адаптация - Ал. Милев [1957], Л. Ванков [1965; 1966], А. Спасова [1968], П. Патев [1967; 1971; 1979], Ив. Петканов [1979; 1979а; 1981], А. Спасова [1952; 1964; 1967].

Изучават се и заемките от германските езици - английски, немски, от Ж. Молхова [1979], Б. Парашкевов [1979], а така също и заемките от унгарския език [Dècsy, 1959].

По-ограниченият брой на проучванията върху заемките от славянските езици и по-конкретно върху заемките от руския език, вероятно се дължи на многото обща или сходна лексика. Осветляват се основни моменти от руското влияние върху българския книжовен език, но липсват обобщаващи изследвания. Тук спадат проучванията на Л. Андрейчин [1952; 1957], Д. Иванова-Мирчева [1960], П. Христова-Филкова [1963], третиращи историята на руско-българските езикови връзки за развоя на съвременния български език.

Интерес от общоезиковедска и общофилологическа гледна точка представляват по-конкретните изследвания на З. Иванова [1970], Хр. Първев [1978]. Руската терминология изследват В. Манева [1968], Е. Георгиева [1979]. Заемки от чешкия език са описвани от Св. Иванчев [1963; 1966], а от полския език - от М. Въгленов [1958].

Вниманието на наши езиковеди привличат и по-редки езикови ситуации [Младенов, 1920; Велкова, 1975]; в езиковедската литература се води борба срещу ненужните чужди заемки, което също има изследователски характер [Мирчев, 1953; Москов, 1958].

Сред езиковедските проучвания върху заетата чужда лексика в българския език определено място заемат и изследванията върху тюркските лексикални заемки или само тюркизмите. Тези разработки допринасят за изясняване същността, формите и степента на тюрко-българското езиково взаимодействие, на неговите историко-културни и социолингвистични предпоставки, на резултатите от това взаимодействие, на начините за тяхната адаптация, на речниковия състав на съвременния български език и неговите диалекти и говори и др. Един от важните приноси на тези разработки е, че добива най-напред по-голямо разпространение, достатъчно познатото разграничаване в лексиката на българския език на турцизми, от една страна, и на тюркизми, от друга.

Успоредно с усилията за обособяване на отделните историко-генетически пластове лексика в рамките на тюркизмите, само един от които са турцизмите, се работи особено интензивно и за разкриване и установяване на първия слой тюркска лексика в българския език, а именно прабългаризмите, върху които вече са налице няколко обзорно-обобщителни изследвания - Е. Боев [1965; 1968а], М. Москов [1981], Б. Симеонов [1979].

Тези общи постановки се конкретизират и задълбочават в редица проучвания, разработени от А. Львов [1967; 1971], Р. Сефтерски [1975], М. Рачева [1978], Й. Русек, М. Рачева [1980], Б. Симеонов [1977; 1977а; 1978], П. Юхас [1981], Ив. Добрев [1982; 1996], М. Чалъков [1970].

Наред с тюркизмите от прабългарски произход, вниманието на езиковедите е насочено и към установяване отличителните черти и състава и на заемките от печенежко-куманския суперстрат. Към по-общите работи може да се отнесе изследването на М. Москов [1962], а проблематиката се конкретизира в проучванията на Ст. Младенов [1925], Е. Боев [1968], Ив. Дуриданов [1960], М. Москов

[1968; 1971а; 1975; 1977], Ив. Добрев [Добрев, 1982а; 1984; 1989; 1999; Dobrev, 1991], M. Mollova [1967; 1968; 1977].

Най-голям относителен дял сред тюркизмите в българския език имат турските лексикални заемки или само турцизмите. Според изследването на С. Бояджиев [1970] те заемат пето място в българския език след тези от латинския, гръцкия, френския и руския език. Всъщност с това общо наименование в българската лингвистика много неправилно и неточно се назовават, а така и определят по произход заемките от турския, персийския, кюрдския, арабския и други източни езици, без да се отдава значение на принадлежността им към различните езици и съответно езикови групи или семейства. В голяма степен за това е допринесъл фактът, че за част от заемките в нашия език турският е и език приемник, и език посредник, което обаче в никакъв случай не снема категоричната необходимост от тяхното предварително разграничаване и последващо поотделно и относително независимо изследване и описание.

На турцизмите в българския език са посветени редица изследвания и досега българската лингвистика разполагаше (като най-пълен и подробен) със систематизирания преглед обобщение на В. Кювлиева [1980], а тук и сега проучванията върху турските лексикални заемки в българския език се диференцират и обособяват по вид и характер като етимологични, филологически и контактолингвистични.

Към етимологичните проучвания могат да бъдат отнесени разработките на проучванията на St. Stachowski [1971]. Положителен момент в работата са етимологическите конкретизации на турцизмите, фиксирането на първата им регистрация в периода от XVI до XIX в., към които трябва да се прибави и посочването на източника, от който са приведените примери, отразяващ, разбира се, относително времето на проникването на турските заемки в нашия език, което има важно значение от историко-лингвистическа гледна точка.

С безспорен принос в етимологията тук спадат и по-конкретните проучвания на: Т. Тодоров [1993; 1996], голям брой от ети-

мологиите на когото са специално събрани и публикувани в отделен труд [1994]; изследванията с комплексен характер на Л. Димитрова-Тодорова, посветени на турцизми топоними и географски термини в аспекта на интерференцията им в условията на билингвизъм и диглосия, като предмет на анализ са присъщите на заемките фонетико-семантични и граматични промени в процеса на тяхната трансференция и адаптация в конкретен говор [1987; 1993; 1993а; 1996; 1997; 1997а]; на М. Моллова [1964; 1970; 1974; 1976], Т. Балкански [1988], K. Menges [1969-1970], Л. Селимски [1978; 1978а; 1979], Ch. Symeonidis [1983], Х. Ерен [1975], етимологиите на местни названия от Б. Симеонов [1966], М. Москов [1978] и др.

С известен принос в етимологията и хронологията на турцизмите в българския език са и рецензиите върху изследването на St. Stachowski от В. Кювлиева [1972] и М. Рачева [1974].

Частноетимологичен характер носи и терминологичното изследване на А. Спасова [1966], а също и забележките на П. Скорчев [1926] върху етимологията на някои турски и гръцки думи в един дамаскин. В историко-лингвистичния си труд Б. Цонев [1934] обособява главата „Езиковите взаимности между българи и турци“ и тук, без да ги етимологизира, той подрежда турцизмите тематично.

Безспорно отношение към разглеждания проблем имат и материалите по българска диалектология, които без да посочват винаги достатъчно точно произхода на турцизмите, все пак поради това, че предлагат напълно надеждно структурно-семантично описание на лексиката на съответния говор, са добра основа за изследване степента и формите на изменение и усвояване на заемките в говора в частност и на българския език изобщо [Илчев, 1962; Ковачев, 1970; 1973; 1973а; Намеранов, 1962; Попов, 1979; Саламбашев, 1976; Стойчев, 1965; Балкански, 1996; Балкански, Парзулова, 1996].

Към филологическите изследвания върху турцизмите се отнасят разработките на Л. Стоянов [1952], Цв. Вранска [1952], Цв. Македонска [1966]. Важни за лексикологията и стилистиката са и литературно-стилистичните проучвания върху турцизмите на Цв.

Македонска [1952], Хр. Първев [1968], М. Лакова [1972], А. Гранес [1976], Е. Михайлова [1980], въпреки че и тези литературоведски изследвания не са чужди на общата практика и третират като турцизми и заемките от арабски и персийски произход.

Контактолингвистичните разработки върху турцизмите допринасят за осветляване набора и състава на речниковия фонд на българския език по отношение именно на този вид заемки. Тук спадат историческата граматика на К. Мирчев [1968] и по-тясното му по обхват проучване отпреди това на турцизмите в българския език [Мирчев, 1952]; изследването на адаптацията на глаголите от турски произход от М. Лакова [1970]. Към този вид разработки се отнасят и проучванията на Л. Стоянов [1952], A. Grannes [1970], Х. Ерен [1974], а така също и разработките върху балканските заемки в българския език [Димитрова-Тодорова, 1984; 1989; 1990].

Контактолингвистичните изследвания допринасят също и за задължителното диференциране и поотделно изучаване на турцизмите с оглед на арабските и персийските заемки [Рачева, 1971; 1972; 1974а; 1976; 1979], а като изключително навременно тъкмо в тази връзка следва да се определи обобщителното, но и подробно задълбоченото изследване на В. Кювлиева [1980], която, наред с описанието на морфологичната адаптация и асимилация на турските заемки в българския език, прави преглед и систематизира всички дотогавашни разработки, посветени на турцизмите в българския език, като при това отчита разликата между персийски, арабски и собствено турски заемки. Към този раздел се отнасят още и разработките на M. Mollova [1967], М. Рачева [1977], Ив. Добрев [1975], М. Стайнова [1964].

Налице са също така и по-конкретни разработки на отделни контактолингвистични обекти или явления, функциониращи в структурата на българския език и имащи отношение към разглежданите тук въпроси и проблеми, като например тези на Ив. Леков [1954], Т. Костова [1962], Ст. Стефанов [1962], М. Лакова [1970], също и на A. Grannes [1980], за проучването на когото разполагаме не само със специална рецензия, но и със сравнително пълен обзор критичен анализ на изследванията на този езиковед в областта

на турско-българските езикови връзки и влияния [Добрев, 1982б; 1993].

Необходимостта от диференциране и конкретизиране на турцизмите в българския език с оглед на етимологията им е мотивирана от историко-лингвистическа, етнолингвистическа и лексикологическа гледна точка и съответните фактори. Това се обуславя и от достигнатата в други страни висока степен на проученост и напредък по отношение описанието на иранизмите - алански, персийски, осетински, кюрдски и др. заемки, и реализацията на конкретни разработки от различен аспект.

Като изследвания с основополагащ характер тук може да се посочат тези на А. Зализняк [1962; 1963, с богата библиография], третиращи проблемите на най-древните славяно-скитосарматски и славяно-ирански езикови контакти. Най-старите иранизми са обект на изследване в други важни и полезни в това отношение разработки [Георгиев, 1958].

Със създаването на определена традиция и натрупване на емпиричен материал изследванията в тази насока тематично се разширяват, като същевременно се конкретизират с оглед обекта на изследване - иранизмите в руския език [Благоева, 1972], ирано-тюркските контакти и техните резултати [Осмоналиева, 1978; Исследования, 1980; Сагындыков, 1981; Гарипов, 1979; Aalto, 1971]

Проучванията върху иранските елементи в тюркските езици изобщо се уточняват с оглед на самия език. Иранският фонд в чувашкия език е проучван от И. Добродомов [1980], Л. Данилова [1979; 1980], М. Скворцов [1980], Н. Андреев [1980], които представляват разработки в областта на антропонимията, топонимията, съсловната терминология, във връзка с ономастиката, а също и лексикографско-етимологически проучвания [Егоров, 1964].

Тук спадат също така и лексикологическите изследвания на иранизмите в египетско-куманския език от А. Курышжанов [1970] и в сравнително-съпоставителното изследване на татарския и чувашкия език от Р. Ахметьянов [1978], а също така и проучването на иранските лексикални заемки в уйгурския език [Насыров, 1980]. Интерес представляват още и проучванията на аланизмите

в дагестанския [Микаилов, 1970] и пермския език [Лыткин, 1975], както и в угрофинските езици [Гордеев, 1970].

С оглед на по-новите контакти с иранските езици свое място в езиковедските изследвания имат и проучванията специално върху персийските заемки, като разработките са най-общо лексикосемантически и съдържат хронологически конкретизации, контактолингвистически и етимологически наблюдения и бележки.

Това са изследвания още върху средновековните заемки или персизми в тюркските езици изобщо [Султанов, 1981], върху заетата персийска лексика в огузките [Мадрахимов, 1980; Сычева, 1973] или къпчашките езици [Bodrogligeti, 1971], в азербайджанския и грузинския език [Бабаев и др., 1981; Чхеидзе, 1978; Нуриев, 1978].

Безспорно значение за изследването на персизмите имат и проучванията на заемките от ирански произход в башкирския [Гарипова, 1973]) и чувашкия език [Федотов, 1963; Scherner, 1977], които може да послужат и при установяването на иранизмите в българския език поради голямата вероятност някои от тях да са общ резултат от най-ранни ирано-тюркски езикови връзки.

Известен интерес е налице и към иранизмите в балканските езици, като по-голямата част от изследванията са посветени на персизмите и арабизмите в турския език. Тук се отнася проучването на С. Майзель [1945], което по същество представлява учебно пособие, съдържащо най-използваните в турския език арабски и персийски граматични елементи; студиите на St. Stachowski [1972-1979], в които той систематизира и дава лексикографско описание на новоперсийските заемки, заедно с различните им форми и времето на установяването им в книжовния турски език.

Интерес представлява и проучването на A. Tietze [1967], в което лексикографският материал е предшестван от фонологически коментар и завършва с индекс. За отбелязване като новост и опит за по-точно описание на иранизмите е диференцирането на персийските и кюрдските заемки в анадолския турски език. По-стари по време са изследването на M. Bittner [1900], в което се проследява влиянието на арабския и персийския език върху лексиката,

граматиката, фонетиката и правописа на османотурския език, и проучването на L. Bonvat [1903] на фонетичните промени у арабските и персийските думи в турския език, настъпили в процеса на заемането и адаптацията.

Обект на изследване е и посредническата роля на турския език при заемането на персийски и арабски думи в сръбския език [Marinkovitch, 1882], както и иранската етимология на ориентализмите в сърбохърватския език [Bogdanović, 1973]. Най-древните ирански заемки в гръцката ономастика са разработвани от R. Schmitt [1978; 1978a).

В българското езикознание заемките от турския, арабския, персийския и други източни езици, въпреки че понякога се отчита наличието и на арабска и персийска по произход лексика, обикновено се обединяват от общия термин „турцизми“, без да се отдава значение на принадлежността им към различни езикови семейства.

Що се отнася до иранската (персийска по произход) лексика, една от причините за неточността на термина-понятие и съдържанието му е това, че в турския език тази лексика е заета през един много ранен период, още на нивото на тюркско-иранските контакти, поради което тя се явява обща за повечето от тюркските езици и именно по тази причина етимологическите търсения водят към общия тюркски праезик, а не към изконния ирански праизточник.

Освен това с термина „турцизми“ се наименуват и лексеми, за които има различен тюркски източник [Баскаков, 1969, 261]. Една от причините за възприемането на този общ термин е, че историко-генетически в голямата си част тези лексеми преминават най-напред в турския език, където те се заемат и функционират дълъг период от време, усвояват се и претърпяват редица структурно-семантични промени. Това дава основание на повечето турски лексикографски източници да не отграничават много прецизно иранската (персийска) по произход лексика от изконно тюркските и турски по произход лексеми, което продължава да се отразява и

върху чуждата лексикографска практика, в това число и върху българската.

Изследванията върху иранизмите в българската лингвистика общо взето се отличават с епизодичен характер и се осъществяват предимно във връзка с установяване етимологията на дадена дума или име в българския език. Най-голям обем материал се съдържа в проучванията на М. Моллова, посветени главно на севернотюркските заемки в българския език [Моллова, 1970; 1974; 1976; 1977; Mollova, 1967; 1968).

Специално на етимологията на някои прабългарски имена е посветена разработката на В. Бешевлиев (1967), при което се установява, че повечето от тях имат ирански произход. В тази област имат изследвания още акад. Ст. Младенов [1921], Е. Боев [1965; 1976], М. Москов [1981], Цв. Тафраджийска [1980].

Персийските лексикални заемки в българския език обикновено се разглеждат и описват в рамките и на фона на турцизмите [Москов, 1960; Спасова, 1966] или пък с оглед установяването на някоя по-специфична етимология [Георгиев, 1951; 1960; 1978; Москов, 1961; 1966; 1977; 1978; Рачева, 1971а; 1972а; 1983; Селимски, 1978а; Костова, 1962].

Безспорен напредък в проучването на етимологията на персийската лексика в българския език отбелязва българската лексикология и лексикография с разработването и отпечатването на Български етимологичен речник в 6 доста обемисти тома досега [БЕР], където при по-голямата част от думите е посочена правилно изходната форма в езика източник.

Известно отношение към персийските заемки имат: книгата на П. Сарафов [1906], в която е поместен раздел по персийска граматика; статията на М. Въгленов [1968], съдържаща правила за предаване на иранските имена в българския език, а така също и съпоставителните проучвания върху персийския и българския глагол на Дж. Сайяр [1969].

Освен това специално при иранизмите, преминали в българския език чрез посредничеството на турския език, изобщо не е правен опит за тяхното по-конкретно определяне с оглед на съот-

ветния ирански език източник. Безспорна слабост още е и това, че по-голямата част от предложените етимологии не винаги са достатъчно „дълбоки“, т.е. не посочват изходната форма.

Поради съображения от различен характер подобно виждане за съдържанието и обема на понятието „турцизми“ в аспекта на персийските лексикални заемки в турския език отстояват и някои езиковеди балканисти. Така например С. Бернштейн [1971], по повод монографията на St. Stachowski „Studia nad chronologia turcyzmow jezyku bułgarskim“ счита категорично, че „съобщаването на изконната етимология подменя истинската история на думата“ и че „информацията относно това, че турцизмът *акъл* в българския език е от арабски произход и че *бахча* е умалителна форма на перс. baγ „градина“, е напълно излишна за българиста, тъй като тези думи в еднаква степен са турцизми“.

Между впрочем, според собственото му признание, същото мнение изказва С. Бернштейн [1982] още през 1941 г. и по повод работите на Ст. Младенов и Хр. Кодов, посветени на турцизмите в езика на дамаскините. Според него „всички спорове за това, sicil арабска дума ли е или е проникнала в турския език от гръцкия, са ненужни и безполезни. Тези думи са проникнали в българския език от турския и затова всички те са турцизми в българския език“ [263].

Но когато става въпрос за турцизмите в балканските езици, С. Бернштейн настоява да бъде обяснена тяхната фонетическа, словообразувателна и особено семантическа диференциация по отношение на изконния тюркски източник, а също и на хронологията и на непосредствения източник, като се отчита социалната диференциация на самия турски език [258].

Малко по-различно схващане за термина и неговото съдържание има Е. Шипова, която в своя речник изключително педантично и точно цитира към всеки лексикален параграф мненията на другите автори за етимологията на думите - турска, монголска, иранска, арабска, индийска и т.н., но накрая все пак ги обединява, възприемайки позицията на Н. Дмитриев, „че всички думи, заети в руския език от тюркските езици са тюркизми, независимо от

техния произход в тюркските езици“ и че „подобна класификация в областта на turco-slavica се счита за излишна“. [СлТРЯз, 7-9].

Други езиковеди лексикографи наричат общо турцизми заемките през турския език, а на практика ги разграничават. Така например А. Škaljič в „Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku“ [1966], наред със заглавния параграф и фонетичните варианти на заемките в сърбохърватския език, посочва изходната форма в турския език и изконната й форма в персийския език, като от приложения знак става ясно, че персийският е език източник, а турският пък е език посредник. Освен това към сложните и производни думи прави кратък граматичен коментар, фиксирайки някои особени турски словообразувателни и персийски морфологични елементи. С този си вид и характер и с оглед сравнително общия, зает от турския език, лексикален слой в сърбохърватския и българския език, речникът дава отчасти възможност за консултиране и уточняване на персийската етимология на редица турцизми в българския език.

Сред чуждите етимологически източници с особен принос за установяване на изконният произход на „заетата лексика“ е речникът на М. Фасмер. Той в известен смисъл е „енциклопедия, сборник“ от сравнителни изследвания и фактически материал за етимологията на лексиката на руския език и въпреки някои неточности, грешки, етимологически хипотези и неоправдани съпоставки при отразяване особено на руско-тюркските езикови връзки и взаимодействия, което в качеството си на преводач забелязва и О. Трубачев [ЭСРЯз-1, 563-573], все пак този речник преспокойно може да се използва като достатъчно компетентен източник за етимологични справки на заетата лексика, включително и иранската, не само в руския, но до известна степен и в другите славянски езици, в това число и в българския език.

В българската лексикология и лексикография, като че ли за първи път по-основно и сериозно (макар и непряко, а в порядъка на общото етимологизуване на лексиката на българския език) се обръща внимание върху наличието на (индо)ирански и арийски по произход думи в българския език в етимологичния и правописен речник на акад. Ст. Младенов [ЕПРк]. Въпреки че не всички са

убедителни, статиите в този речник посочват и по свой начин - от инд.; -иран.; -през перс.; -през турски - довеждат до знанието ни дългия историко-лексикологически и граматически път, който са изминали част от иранските заемки в българския език, определяни дотогава като турски.

Определен принос в по-конкретното и по-точното дефиниране на лексикалните слоеве в българския език отбелязва нашата лексикография с разработването и отпечатването на Български етимологичен речник [БЕР], където част от турцизмите правилно са определени като персийски по произход и е посочена изходната форма в езика източник.

Така анализираните чужди и наши източници обаче, независимо от слабостите или достойнствата си, са само етимологолексикографски разработки, извън които при всички останали изследвания и описания на лексикалните заемки от източните езици общото впечатление е, че по-точната диференциация и конкретизация на иранизмите достига и се осъществява предимно и единствено в рамките и на фона на турцизмите, без да се търсят другите нива на езиковите контакти и социокултурните връзки в исторически план.

Наистина налице са и работи, в които наред с изясняването на конкретни етимологични проблеми на български език и на въпроси, имащи отношение към структурата и историята му, персийските думи се третират като отделен лексикален пласт в българския език [Москов, 1960]. И все пак, като се има предвид точно този характер и обхват на досегашните проучвания само върху персийските лексикални заемки в българския език, а и въз основа на извършения преглед на нивото и степента на проученост и на състоянието на изследванията върху иранизмите у нас и в чужбина, трябва да се направи изводът, че в другите страни са налице голям брой проучвания върху иранските лексикални заемки в съответните езици, с което разработването на тази лингвистична проблематика бележи определен напредък.

В българската лингвистика обаче, наред с повече или помалко пълното изследване и описание на заемките от останалите

езици, съществуват и редица разработки върху иранските и ирано-турските лексикални заемки в българския език, които обаче са сравнително малко на брой, ограничени по обхват, цели и задачи, а и разработените етимологии не винаги са сполучливи и точни, именно поради което като заключително обобщение трябва да се каже, че иранизмите в българския език, заети през турския език, все още не са достатъчно изучени и че тук са налице редица слабости, пропуски и грешки, които се свеждат най-вече до следното:

• Като цяло, тези заемки не са изследвани и описани напълно и систематично. Независимо че на някои от тях са посветени повече или по-малко подробни изследвания, все пак проучванията върху тези иранизми като цяло са ограничени по насоченост и обхват на своите цели и задачи и в същото време носят определено епизодичен характер. Много важен и съществен пропуск тук е липсата на собствено контактолингвистично изследване, което най-напред да определи и посочи правилната етимология до езика източник на наличните в българския език ирански заемки; да установи и разкрие пътищата за тяхното проникване и заемане в българския език; различните видове контакти между отделните етнически общности и техните езици в качеството съответно на език източник, език посредник и език приемник на тези заемки; пълно описание на фонетико-морфологичните и семантико-стилистичните черти, особености и промени, които те са придобили в процеса на трансференцията и адаптацията си, а наред с това и не всички от реално съществуващите в българските говори и диалекти ирански заемки са събрани, разкрити и определени по произход.

• Всичко това изисква насочването към иранизмите в българския език, заети през турския език, и изследването и описанието им в рамките и с помощта на един по-различен и прецизиран контактолингвистичен подход и метод, така че като резултат да се стигне до комплексно, пълно изследване и описание на иранизмите в българския език, заети през турския език, с оглед на техния произход, пътища и форми на заемане, набор и състав, фонетико-морфологични и семантични черти и особености, при което да се установят още и характерните черти, специфичните особености и

закономерности и на тяхната трансференция и адаптация в самия български език.

• Същевременно и малко по-общо всичко това налага едно по-нататъшно задълбочаване и разгръщане на изследванията върху иранските изобщо по произход лексикални заемки в българския език и иранизмите в българския език, заети през турския език в частност, като те бъдат проучени и описани в рамките и с помощта на нови подходи и методи, позволяващи да бъдат обхванати и разкрити техните историко-генетически присъщи и допълнително-вторично придобити структурно-семантични и функционални черти и особености и по този начин да се предложи едно пълно и разностранно описание на този слой лексика в българския език.

Глава втора

ПРОИЗХОД, НАБОР И СЪСТАВ НА ЛЕКСИКАЛНИТЕ ИРАНИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ЗАЕТИ ПРЕЗ ТУРСКИ

Иранизмите в българския език, заети през турския език, се характеризират със сравнително дълъг и сложен път на поява, придвижване, преминаване, заемане и развитие в рамките и условията на многократните преки и косвени, вътрешно - многокомпонентни, а външно - многоаспектни по съдържание, исторически преки и косвени контакти между трите генеалого-типологически и локално-хронологически съвсем различни и несъвпадащи езика - българския, турския и персийския или кюрдския. За част от заемките веригата на езиковите контакти и съответно на тяхното заемане от език към език е още по-дълга и усложнена и достига до четири и дори повече езика, но за основната и по-голямата част от нея отправен пункт и начална точка се явяват персийският и кюрдският език, с тяхното конкретно минало и настояще на строго специфични по вид, характер, структура, форми и способи на контактолингвистично влияние и въздействие върху турския език, ирански езици.

Непосредствен резултат от отделните и конкретни преки и косвени исторически контакти между персийския или кюрдския език с турския език, а след това и с българския език, със специфичните им социолингвистични предпоставки, условия и пътища за преминаване и заемане на лексикални елементи от един език към друг в миналото на четирите народа техни носители, водещо-централно място сред които се пада на турския език и на неговите носители в качеството му едновременно на език приемник, език посредник и език източник, са и иранизмите в българския език, преминали през турския език, с техния напълно конкретен и определен набор и състав от немалък брой лексикални заемки в общонародния български език.

Раздел първи

Социолингвистични предпоставки и условия, форми на протичане и резултати от ирано-турските езикови контакти

Иранските езици имат дълга и многовековна история. Писмените паметници доказват, че най-древните представители на тази група - авестийският и древноперсийският език, съществуват повече от две и половина хилядолетия. До нас са достигнали писмени свидетелства за иранските езици и от средния им период - за партския език с писмени паметници от I в. пр.н.е. и III, VIII-IX в. от н.е.; за средноперсийския държавен и литературен език на сасанидски Иран, с писмени паметници от V-X в; за согдийския - езика на древното население на долината на Заревшан, съществуват писмени паметници от IV и VIII-X в.; за хорезмийския - езика на жителите на древния Хорезъм, съществуват свидетелства от III, XI-XIII в. Лингвистичната наука разполага със сведения и за бактрийския, мидийския и скито-сарматския език [Основы иранского языкознания, 1979; 1981; Расторгуева, 1975, 5-7].

Наличието на многочислени и значителни не само лексикални, но и граматически ираноскито-европейски изоглоси и тяхното мотивиране води до съществуването на коренно противоположни тези относно прародината на иранските народи [вж. Бонгард-Левин, Грантовский, 1983]. Така например наличието в угрофинските езици на древноирански и древноарийски елементи, както и съхраненото в „Ригведа“ и „Авеста“ название на р. Волга - Rasā/Ranha, навежда някои изследователи на мисълта, че именно в Източна Европа е прародината на иранските и арийските народи [Абаев, 1965, 122; 1981, 89], за разлика от тезата, че основната маса ирански племена по него време населяват Средна Азия [Оранский, 1963; Дяконов, 1956].

Самите ирански езици и диалекти, неоднородни като езиков тип, си оказват взаимно влияние и в определен исторически момент един от тях добива приоритет. Така например при Сасанидите средноперсийският език, който е резултат от еволюцията на древноперсийския език, става официален както за държавата, така и за

религиозните институции, излиза извън пределите на областта Парс и се разпространява на север и североизток, като постепенно стеснява сферата на влияние на другите ирански езици.

В резултат на тези многовековни процеси персийският език в лицето на средноперсийския, примерно около VII-VIII в. от н.е., се разпространява на територията на съвременен Иран, Афганистан и Средна Азия, включително и по обширните територии на Хорасан, като се обогатява със субстратни елементи от партския, согдийския и др. езици [Оранский, 1963, 68; Основы иранского языкознания, 1981, 7; Расторгуева, 1975, 5-7].

Тази езикова ситуация се запазва и след завладяването на Иран от арабите и приемането на Исляма, когато персийският език, новоперсийският, parsi, farsi, parsi-i dari навлиза във всички области на обществено-политическия и културния живот на населението, изтласквайки временно господстващия арабски език. През X в. и последвалите го векове персийската поезия и историческа литература бележат небивал разцвет. Това обуславя превръщането на персийския литературен език през тази епоха в източник на духовни ценности не само за ираноезичните, но и за тюркоезичните народи в Средния изток и оказва силно и трайно влияние върху техния език.

Миграционните процеси разпръскват на различни страни ираноезичните племена, които през II хил. пр.н.е. са локализирани в Средна Азия. Към средата на I хил. пр.н.е. иранска реч звучи от Северното причерноморие и Приазовие, където обитават скитите и сарматите, до границите на Китай, където са сакските племена; от северозападните области на Иранското плато, средище на мидийските племена, до брегoвете на Персийския залив, където се установяват племената на персите, parsa и дават името си на областта - Парса, Parsa, гръц. Персида, Персия. От всички ирански езици най на запад достига кюрдският език [Оранский, 1963, 11,33].

Персийският език спада към иранската група индоевропейски езици. Самите носители на езика са го наричали фарси. Съвременният персийски език е в една езикова група с таджикския

и афганския дари и всички те спадат към югозападната група ирански езици. Персийският език се счита за един от най-древните езици в света. Историята му е известна до VIII в. пр.н.е. Персийски език се говори в Иран и сред част от народите на Средна Азия, Афганистан (дари), Индия, Пакистан, а също и на Ирак, Кавказ и др. Той е официален държавен език на днешен Иран.

В исторически аспект развитието на персийския език се дели на три основни етапа - древноперсийски, средноперсийски и съвременен персийски език.

Трите етапа имат приемствена връзка помежду си, което може да се проследи по основния слой, съхранената в тях изконно иранска лексика, фонетична система и морфология. Но всеки период има и свое специфично развитие, като познаването му е съществено важно за по-нататъшното проследяване в контактолингвистичен аспект на процесите на трансференция и адаптация на персийските елементи. Така например изключително важно е да се знае, че древноперсийският език, както и другите древни ирански езици, е имал падежи и родове, които постепенно са отпаднали и са били заменени от аналитични конструкции.

Средноперсийският език обхваща периода от IV в пр.н.е. до VII-VIII в. от н.е. и е известен като пехлеви. Именно през този период вокалната система се е разширила - от шест фонеми е преминала към осем, настъпили са позиционни изменения на съгласните. Що се отнася до морфологията, тя е била коренно променена - напълно е елиминирана категорията род, разпада се системата на склоненията, преобразувана е системата на спрежение на глагола, като древните синтетичните форми са заменени с аналитични форми.

От IX в. започва историята на съвременния персийски език. Това е периодът, през който се формира писменият и литературен език фарси, фарси-и дари. Учените приемат, че в основата му лежат диалектите на Сеистан, Хорасан и Мавераннахър и че голяма роля е изиграл диалектът на таджикското население на Бухара (Lazard, 1963, 17; Оранский, 1960, 244, 282-283), която през X в., в периода на разцвет на персийската литература, е столица на Саманидите.

С течение на времето се разширява територията на влияние на фарси-и дари и от XII в. той става общ литературен език на всички народи, населяващи територията на съвременен Иран, Афганистан и Средна Азия.

Съществено важно обстоятелство, което слага необратим отпечатък върху персийския език през последните два периода, е господството на Арабския халифат през VII-IX в. Това е времето, когато официален държавен и литературен език е арабският, а иранците приемат арабската азбука. Въпреки високото развитие на културата в доислямски Иран и разнородността на двата езика (за разлика от индоевропейския корен на персийския език, арабският спада към хамито-семитските езици) в персийския език са навлезли голямо количество арабски заемки - лексеми и лексико-граматични конструкции.

Признаците, по които могат да бъдат различени арабските лексеми, са незначителни, поради което етимологизуването на голяма част от тях изисква дълго и не винаги успешно доказване от страна на специалистите.

При своето придвижване и разпространение на запад, северозапад, югозапад и на изток, древните ирански диалекти неизбежно контактуват с езиците на местното население на тези територии или на съседните племена и народности. В басейна на р. Волга и Урал древноиранските езици, предимно скито-сарматски диалекти, са съседи на угрофинските езици [Абаев, 1963, 122; Бонгард-Левин, Грантовский, 1983, 100]; в басейна на р. Дунав те контактуват с траки и славяни, а в езиците от района на Кавказ и Закавказието са засвидетелствувани най-древните заемки от иранските езици [за славяно-иранските контакти вж. Грантовский, 1970, 16-19,354; Трубачев, 1965; 1967, сщ. и Абаев, 1965, 134].

Древни иранизми навлизат в арменския език чрез партския и средноперсийския; специални контактолингвистични проучвания доказват протичането и на отделни алано-арменски, а впоследствие и осетино-арменски етнолингвистични контакти. Значително количество разновременни ирански заемки съществуват в азербай-

джанския, грузинския, нахско-дагестанските и другите кавказки езици.

Към древноиранските езици се отнасят и редица лексикални заемки - например арам. *'hsdrpu-* „сатрап; управител на провинция, наместник“ < дрперс. *xsavapavan-*; арам. *guz'* „съкровищница“, акад. **gauzabara* „хазнатар, ковчежник“ < дриран. **gauza-*, **gauzabara-*; древноирански заемки има и в староеврейския език - талмуд. *hrmn* „заповед“ < дриран. **framana-* > срперс. *farman*, перс. *färman*. Естествено тези контакти не се ограничават само до областта на езика, а имат за резултат, сходства и сближения още и в областта на материалната култура и бита; в областта на религията и митологията, фолклора и епоса [Оранский, 1979, 64-71; Грантовский, 1970, 354; Бонгард-Левин, Грантовский, 1983, 24,76,77-86,160; Шагиров, Дзидзария, 1985, 58; Абаев, 1969, 79].

Най-ранните индоевропейски заемки в тюркските езици, зафиксирани в руническите орхоно-енисейски писмени паметници, са от тохарските и иранските езици: *беш, тюмен, кюн/гюн, окюз, бег/бей, бай, тон/дон* [Еремеев, 1980, 16]. Речниковият фонд на всички тюркски езици се характеризира с наличието главно на два основни пласта ирански заемки - древноирански, проникнали вследствие асимилацията от тюрките на различни ираноезични компоненти като саки, согдийци, хорезмийци и др., и по-нови, от средно- и новоперсийския език, които са резултат от по-продължителни социокултурни взаимовлияния.

Свидетелство за най-древните контакти между тюрки и иранци са руническите писмени паметници при р. Орхон и Енисей, написани с буквено писмо, което тюрките заемат от согдите и което е силно видоизменена арамейска азбука, използвана в Иран още през VI-IV в. пр.н.е. Ирано-тюркските контакти, които имат повече от хилядолетна история, продължават през Хунската епоха от развитието на тюркските езици до V в. от н.е., с проникването на тюрките на територията на Средна Азия и с тюркизацията на согдийските колонии в Източен Туркестан през III-IV в., на Семиречието и Фергана през VI-VII в., както и значително по-късно - с изтласкването на тукашния ирански език и тюркизацията на Хо-

резъм около XIII-XIV в. [Оранский, 1979, 86; Еремеев, 1967, 236; Викторова, 1980, 126, 153, 158; Губаева, 1983, 43].

Като резултат от тези етнолингвистични смесвания и асимилационни процеси към края на Хунската епоха в тюркските езици навлиза голямо количество лексикални заемки от иранските езици предимно от областта на титулатурата като *джабгу* „княз, наместник на хана“, *шад* „воевода“, *бага* „витяз, воин“, *ишбара* „конник, рицар“.

Към общия раннотюркски слой иранска лексика спада и онзи субстрат в тюркските езици, който остава от езика на саките и аланите, на част от согдите и хорезмийците, които тюрките асимилират по пътя си на запад. Това е главно лексика, свързана със земеделието - *ренчпер, харман, бостан, бахче, баг*; строителни термини - *дам, дувар, тахта, баджа, пенджере, мердивен, кьошк, сарай, кент, хане, устад*; названия на културни растения - *ериште, речел, хошаф, армуд, нар, зердалу, канув, леблеби, марчимек.* Речникът на езиците на тюркските племена, съставен от Махмуд Кашгарски в края на XI век, съдържа много общоиранска лексика - *армаган, кешюр, там, кенд, тене, акшам, бамбук, сирке.*

Контактите и взаимодействието между тюркските и иранските езици особено се разширяват и засилват във връзка с разпространението на Исляма през VIII в. Процесите продължават и към началото на XI в. при Караханидите, чиято държава обединява две високоразвити култури - уйгурските княжества на изток и земите с тюрко-иранско население на запад. През този период литературният тюркски език отбелязва нова степен на развитие - характеризира се с широко използване на арабска и иранска лексика, с промени във фонетичната и морфолого-синтактичната си структура и спомага за разпространението в обширната Караханидска държава на персийския език и персийската литература. Разговорният език се различава в това отношение. Това разминаване между езика на привилегированата класа и устния разговорен език на народа се наблюдава и в по-късно време в Средна Азия [вж. Баскаков, 1960, 46].

От друга страна тюркоезични племена участват в сложни локални етнолингвистични процеси, в резултат на които бива напълно изместена иранската реч. Така например от XI до XIII в. на тюркския азербайджански език преминава иранското население от северозападните райони на Иранското плато. Понастоящем само малка част от това население запазва иранските си езици - татския, талишския, диалектите в Северозападен Иран.

Изцяло е изтласкана скито-сарматската реч от района на Причерноморието, а по-късно и алано-осетинските диалекти в Северен Кавказ; постепенно на тюркска реч преминават и някои кюрдски племена на територията на Хорасан [Оранский, 1979, 79]. Изобщо ирано-тюркските контакти, били те асимилационни процеси, довели до двуезичие или конвергенция, са най-многостранните, най-продължителните и с най-силно влияние върху етногенетичните и културни процеси и върху езиковото състояние в региона. Така например огузите, придвижвайки се от изток на запад, през VIII в. се установяват в Средна Азия. В XI в. част от тях - огузите селджуки, започват да се придвижват на запад по южен път - през Иран и Мала Азия, и образуват основното ядро в генезиса и етническото оформяне на съвременните турци.

Селджуците още в Иран са подложени на мощното въздействие на местната цивилизация, а и през дългия си път до Малоазийския полуостров те усвояват и пренасят иранските елементи както по отношение на езика, така и по отношение на обществения живот, културата, изкуството, литературата и просвещението. В тюркската държава на Селджуците в Мала Азия са въведени порядки, заимствани от Сасанидите - блясъкът и пищността на султанския двор, придворният церемониал, управлението, диванът, т.е. държавният съвет, съдът и др.

Наред с това в езика навлизат термини, отразяващи функции, съоръжения, административното устройство на двора: *серхенг, джандар, чадор, перде, диван, азине, амбар, чешнегир, дженк* и мн. др. [Гордлевский, 1962, 188]. Налице е пристрастие към староиранската антропонимия - султаните, наред с арабско-

мюсюлманските си имена, приемат и ирански имена като Кай-Кубад, Кей-Хюсрев и др.

Персийската титла *паша* е регистрирана в малоазийските тюркоезични паметници в Мала Азия още през XIII в. За върхушката - султана, придворните, феодалите и интелигенцията, разговорен език е персийският. В Мала Азия се преселват поети и учени от Иран. Нахлуват таджики и перси - чиновници, висши сановници, велможи и везири. Това личи и от техните фамилни имена - *Тебризи, Исфахани*.

Влиянието на персийския език се чувства най-силно в поезията и литературата. Поетите посвещават на двора стихове на персийски език; хрониките на Ибн Биби и Аксараи, мемоарите на Афляки са написани на персийски; на персийски език пишат дори византийски сановници, преминали към Селджуките. Влияние изпитва и архитектурата - в барелефите, орнаментите, в керамиката, в килимите и ювелирните украшения се чувства иранската култура. Изобщо силното влияние на персийския език върху турския е факт, който се приема и отразява и от някои турски автори [вж. Еремеев, 1971, 43, 103, 118; 1980, 41,43; Новичев, 1966, 24, 25; Levend, 1966, 133, 140, 141].

Тази вълна обхваща и бита на народа. Турският народен календар отчита началото на пролетта - 21 март, Невруз, и началото на есента - 23 септември, Михриджан. Тези дати и техните названия са свързани и с термини от древноперсийския земеделски култ - dehkan, mezari. От иранските народи е заето също така и разпространеното сред турците боядисване с къна на косите, ръцете и краката на невестата [Еремеев, 1980, 46,79].

По същото време потоци от дервиши шиити пренасят в Мала Азия различни религиозни учения и проповядват сред местното население. Освен това занаятите, организацията на цеховете в Турция безспорно са заимствани от Персия. Сред занаятчиите и търговците преобладават перси, арменци и гърци [вж. Гордлевский, 1962, 197-278; Новичев, 15, 17, 62; Levend, 1962, 133, 11, 151; 1966, 133].

По персийски модел са образувани и многобройните термини в областта на изкуствата: *Hayâl-i zilciyân, hayâlbâz* „кукловод“, *Esnâf-i bâzbazan-i canbâzân-i pehlivanân* - Съсловието на акробатите, фокусниците и борците; *Pehlivan-i şebbâz* „актьор от театъра на сенките“, *Esnâf-i hoşsobbet-i nedimân-i mukallidân* - Съсловието на шутовете, участвуващи в увеселенията [Popescu, 1971, 113-115].

За преминаването на лексика от иранските към малоазиатските тюркски езици определена роля играе и арменският език. Културните връзки и езикови контакти и взаимовлияния между арменци и иранци - мидийци и парти, а по-късно и перси, водят началото си още от древността, концентрират се в арменския език и култура, които се превръщат по-късно в проводници на иранско влияние.

Впрочем това взаимовлияние между културите и езиците се обуславя от редица фактори, като например: *религиозни* - поради религиозния антагонизъм между арменци и византийци много арменци приемат Исляма и се претопяват сред останалото население; *социални* - чести са случаите на смесени християнски и мюсюлмански бракове, особено сред висшите кръгове, при които жената - персийка, арменка, таджичка, запазва националната си и религиозна принадлежност и възпитава в такъв дух и децата си; *социодемографски* фактори - още от византийско време, а по-късно и при държавата на Селджуките в пограничните области на изток заселват християнско население, предимно арменци, в резултат на което се получават смесени селища и по такъв начин се създават условия за нови контакти и взаимовлияния [вж. Еремеев, 1971, 20, 106-107, 112].

Монголското нашествие за известен период от време засилва позициите на старотурския език и в началото на XIV в. той се превръща в официален държавен език в някои княжества, както е например в Конийския султанат. С феодализацията на обществото като официален и литературен език се оформя османският, чийто граматичен строй като цяло съхранява характерните черти на тюркските езици, но като графика, лексика и микросинтаксис е под сил-

ното влияние на арабския и персийския език. Експанзията на монголите обаче не само че не спира, но и допринася за засилването на потока от ираноезично население към Мала Азия.

Учени богослови, поети, занаятчии от земите на Хорезъм намират подслон при тюрките мюсюлмани. Хронистите Ибн Биби и Несеви съобщават за хорезмийци, постъпили на служба при султана на Румския султанат. Като възможни следи от това време в съвременна Турция се сочат топонимът Хорзом и названието на юрушкото племе Хорзум [Еремеев, 1971, 120, 127].

Съобщава се също за преселване в Южен Анадол и изобщо в Мала Азия и на други мюсюлмани от нетюркски произход. Създадените патриотични и пуристични настроения не успяват да послужат като преграда за силното влияние от Изток. Дори през XV-XVI в., когато османският език достига най-голям разцвет, той се намира под силното влияние на арабския и персийския език.

И така една част от историческите основи и лингвистичните резултати, плод на различни по вид и степен регионални контакти между тюрки и иранци, свидетелстват за асимилационни процеси и взаимовлияния в областта на бита и културата, които нямат решаващо отношение към етногенетичните процеси, но част от фактите са неоспоримо доказателство за субстратни явления, които слагат своя отпечатък при етногенезиса на турския народ и формирането на турския език.

Така например тюркмените, които участват във формирането на азербайджанския и турския народ, се отличават рязко от древните тюрки и по расов тип, и по култура. За това допринася значителният дотюркски пласт от ираноезично население - саки, алани, согди, хорезмийци, които те асимилират. При това в езика навлиза общоирански лексика, към която се отнасят термини, свързани със земеделието и уседналия начин на живот, като например названия на растения - *чавдар, пиринч, нохут, шалгам, хъяр, карпуз, шефтали, нар*; събирателни названия - *себзе, мейва*; агротехнически термини - *харман, бостан, бахче, ренчпер, сарпон* „яма за съхраняване на зърно“; наименования на ястия и продукти, свързани със земеделски култури - *речел, нишасте, мая, чорба,*

пиляв, хошаф; термини, свързани с постройката на жилища - *тахта, джам, дувар, перваз, мердивен, пенджере, баджа* и др.

Такава общоиранска лексика по-късно образува и съставлява част от речниковия фонд на турския език. Освен лексическо влияние, допуска се и силно въздействие на иранския субстрат върху фонетичната и морфологичната структура на тюркските езици [Баскаков, 1960, 46, 60; Еремеев, 1971, 150, 153].

По-късно процесът на преминаване на иранските лексикални елементи в българския език се осигурява и стимулира и от завладяването и настаняването на Балканския полуостров на османските турци, езикът на които носи със себе си освен старите, възприети още преди проникването им в Мала Азия, ирански думи, също така и редица новозаети лексеми. При това поради едновременните етнолингвистични контакти на турците както със самите перси, така също и с един друг ирански народ, а именно кюрдите, в турския език преминават и започват да функционират както персийски, така и кюрдски лексикални единици. Условията и пътищата за тяхното заемане обаче се характеризират с определена специфика, което изисква и поотделното им разкриване и представяне.

Кюрдите са един от най-древните етноси в Близкия изток, като същинските кюрди са известни още от IV-V в. пр.н.е. [Курдоев, 1977, 184-191], докато не липсват и твърдения, че сведения за кюрдски племена се срещат в най-древните шумерски надписи от XX в. пр.н.е. [Никитин, 1964, 8]. Още по времето на египетските фараони се споменава за замъците, които кюрдите строят от незапомнени времена [Гордлевский, 1962].

Към края на Античността и началото на Средновековието кюрдите обитават земите на югоизток от езерото Ван и съседните територии. Според Е. Грантовский [1970] през IX-VIII в. пр.н.е. точно по тези места има ираноезично население и са регистрирани следи от езика и културата му.

Кюрдите са ираноезични, изповядват Исляма. По данни от А. Ментешашвили [1984] те населяват земя от 408 хил. кв. км, от които 194 хил. кв. км са на територията на Турция, 124 хил. кв. км

- на територията на Иран, 72 хил. кв. км - в Ирак, и 18 хил. кв. км са в Сирия [46].

Освен някои райони от Азербайджан, Армения, Сирия, Иран, Ирак и Ливан, населяват още и Югоизточна Турция - езерото Ван, района на планината Хакяри и горното течение на р. Тигър, с обща численост от 7.5-12 млн., а само на територията на Турция - 4 млн. (1971). По-подробно за произхода, езика, територията, обществената организация, материалната и духовната култура на кюрдите може да се види при В. Никитин [1964].

По силата на редица исторически, социално-икономически и политически обстоятелства кюрдите нямат единна национална държава. През Средните векове, в резултат на непрекъснати завоевателни войни в региона, земите, обитавани от кюрдите - Кюрдистан, са разделени между най-могъщите по това време близкоизточни страни - Турция и Иран. Но както преди, така и след разделянето на Кюрдистан, кюрдите нееднократно създават много силни ханства, които са само символично зависими от Иран и Турция.

След Първата световна война, когато Ирак бива отделен от Османската империя, значителна територия от Кюрдистан, с най-богатите нефтени райони и с близо милион кюрдско население, е включена в състава на Ирак, а някои области на Кюрдистан, с население от няколко стотици хиляди души, са предадени на Сирия. По този начин в началото на XX в. Кюрдистан е разделен между четири страни - Иран, Турция, Ирак и Сирия.

Съществуват различни, често противоречиви концепции относно произхода на кюрдите. Наличието на множество ираноезични и неираноезични племена в региона още пр. н. е., техните покъсни миграции и контактуването им в разноплеменни федерации, са породили субстратни явления, които дават основание на учените ориенталисти да изказват различни виждания и мнения относно прародината, етногенезиса, названието и езика на кюрдите.

Може да се каже, че ранните етапи от ентогенезиса на кюрдите не са изучени достатъчно. Най-представителни и заслужава-

щи доверие в това отношение са изследванията на Е. Грантовский [1970], О. Вильчевский [1961] и В. Никитин [1964].

В споровете, в които учените ориенталисти са „за“ или „против“ индоевропейския произход на кюрдите, се очертават две основни тенденции. Според първата те (кюрдите) са от ирански произход и се преселват в Мала Азия, примерно в района на езерото Урмия, през VII в. пр.н.е., а според другата версия те са местни, родствени на други азиатски народи като халдеи, грузинци, арменци, които впоследствие са преминали на персийски език.

По своята същност нито една от теориите не изключва иранския елемент, който е безспорен. Автор на една от най-старите концепции относно произхода на кюрдите е Vl. Minorski [1927]. Според него етногенезисът на кюрдите не се базира само на едно определено племе от местното население, а на различни племена и народи, които поради една или друга причина са били въвлечени в състава на мигриралите по тези места ираноезични племенни федерации.

Това схващане на Vl. Minorski дава възможност отделни реминисценции от субстратен характер да навеждат на мисълта, че кюрдите са потомци на различни народи. Важен момент в неговото виждане е, че той опровергава схващането за родство между кардухите и кюрдите и свързва родословието на кюрдите с номадските племена кирти и марди, говорещи на близки диалекти, родствени на древноиранския мидийски език.

Концепцията на Vl. Minorski изглежда добре аргументирана и в частта си за масова миграция на ирански племена през VII-VI в. пр.н.е. в планинските райони на Северна Месопотамия и прилежащите към нея земи на Мала Азия, което довежда до съществени изменения в етническия облик на този край. С работите си по топонимика той подкрепя тезата си за много ранни ирански географски названия в Северозападен Иран и съседните територии.

Резултат на едно от сериозните изследвания по въпросите на етногенезиса на кюрдите е и концепцията на О. Вильчевский [1961], който проследява историята на процеса на формиране на

кюрдите на фона на социално-икономическото развитие на Предна Азия от VI-IV в. пр.н.е. до периода на Сасанидите, когато, според него, кюрдите вече съществуват като народ. В своето виждане той отрежда решаваща роля на ирански номадски племена за формирането на кюрдите, но придава голямо значение и на местния доираноезичен елемент. Според него неиранските племена са само субстрат, а процесът на формиране на кюрдския народ започва едва с появата на ираноезични групи.

О. Вильчевский счита още, че като субстрат в кюрдския етногенезис вероятно участват различни древни народи, които в същата степен са предци и на други народи в Предна Азия. В този смисъл за него иранският фактор при формирането на кюрдите като етнос е решаващ. Но тук той отива и по-далеч, защото негова е тезата, че самите ирански племена, заселили се в планинските райони на Мала Азия, са нееднородни по произход и допуска участието в тях и на кимерийци, скити и мидоперсийски елементи. Освен това те се заселват на вълни, изтласквайки все повече местния доирански елемент. По-късно се наслагват и тюркски племена, което допринася за формирането на кюрдите като етнос, различаващ се от иранските етнически групи, но близки до тях [78].

Като продължение и развитие на горните две концепции се явява тезата на Е. Грантовский [1970], който след определяне езиковата принадлежност на племената по материали от асирийски и урартски надписи, ирански текстове, съчинения на антични автори и археологически източници доразвива тезата за широко разпространение на ираноезично население, най-вероятно предци на кюрдите, в района на Западен Иран, горното течение на Ефрат, на територията на север от Асирия още от IX-VIII в. пр.н.е.

Именно през втората половина и в края на VIII в. пр.н.е. експанзията на ираноезично население на запад, към планинските райони на Мала Азия, е толкова силна (например военната експанзия на Мидия), че води до чувствителни промени в етническия облик на голяма част от планинските райони, а иранският език измества местните езици.

Сведенията на някои ранносредновековни източници за това, че в тези области говорят не по ирански, означава, че там съществуват езици, различни от персийския. Счита се, че това население нито е изчезнало, нито е асимилирано. Според Е. Грантовский [1970] абсолютно несъстоятелно е мнението, че кюрдите са потомци на местните неирански племена кардухи и че едва по-късно са минали на ирански език. Той настоява това мнение да бъде преразгледано и най-категорично застъпва виждането, че предците на кюрдите са преди всичко ирански племена, които се намират на територията на Централен Кюрдистан още през IX-VIII в. пр.н.е. Според него точно в този период на запад от Урмия и в пограничната ивица между Асирия и Урарту е регистрирано ираноезично население със свой език и култура [334-339].

Всъщност различията във виждания за етногенезиса на кюрдите в голяма степен се дължат на езиковите данни. Така наличието на множество арабски думи в кюрдския език дава основание за възникването на хипотеза, предполагаща арабски произход на кюрдите и техния език, т.е., че това са араби, съседи на Иран, Фарс и Хорасан, които са събрали по малко от езика на племената, живеещи в тези области и които постепенно изоставили своя предишен език - арабския, и с течение на времето са образували няколко племенни съюза и кръвно-родствени връзки, които така събрани, започнали да се наричат „курд“ (кюрди). Тази теза се лансира от М. Баязиди [1963], който свързва етнонима „курд“ - кюрд, и „акрад“ - кюрди, с араб. „гирде“, което означава „събран“, „съставен“.

За разлика от тази сравнително крайна теория за етногенезиса и езика на кюрдите, виждането на А. Ментешашвили [1934] е по-реалистично. Той обяснява горния факт с постоянното смесване и продължителни контакти на кюрдите с араби, перси, турци, арменци и други народи от Близкия и Средния изток [Ментешашвили, Цукерман, 1986, 5].

В този дух, но много по-задълбочена, е концепцията на В. Никитин [1964] за етническото смесване, според която двете виждания за произхода на кюрдите, т.е. както е при едното, че те са

от ирански произход, и при другото, че са автохтонни, родствени на други азиатски народи, като халдеи, грузинци, арменци, не се изключват една друга.

С местен древен субстрат или с възможността за азиатско влияние той обяснява не само множеството обща лексика, но и близостта между граматическия слой на кюрдския и някои азиатски езици - например арменския. Идеята за общ древен доирански субстрат се подкрепя и с един пример за съвпадение на кюрдската морфология с хуритския език, който през I хил. пр.н.е. е разпространен в Северозападна Месопотамия и Северна Сирия [Никитин, 1964, 61].

С повече акцент върху автохтонния елемент е теорията на Н. Мар, който издига хипотезата за вторичност на иранската природа на кюрдите и привежда примери, които може да се тълкуват като рудименти от доиранския субстрат в съвременния ирански език на кюрдите; изказва предположението, че така, както в една много ранна епоха иранските племена са наложили своя език, така и по-късните тюркски племена заселници са наложили на значителна част от кюрдите своя тюркски език [по Вильчевский, 1961, 70].

Турските историци и етнографи свързват произхода на кюрдите с тюрките. Фактът, че в кюрдските диалекти има турска лексика, се оценява не като късна тюркизация в Селджукската епоха, а като изконен тюркски произход [Kemal, 1933]. Това виждане се подкрепя и от N. Sevgen [1982], който на фона на историческата ретроспекция определя възгледите на западните учени като теоретични предположения и не приема концепцията за иранско потекло на кюрдите. В предговора на книгата си „Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri" определя кюрдите като „кюрдски турци", наследници на огузите, и допуска само иранско езиково влияние.

Проучването на въпроса за етногенезиса на кюрдите, анализите и заключенията имат място и значение както в екстралингвистичен, така и в лингвистичен план. От една страна добива яснота и въпросът за статута на кюрдите като етнос, а от друга

- възниква необходимостта от определяне на лингвистичната им принадлежност.

Кюрдският език се отнася към западната група ирански езици и като сравнително специфичен ирански език отдавна привлича вниманието на езиковедите ориенталисти. Опити за неговото историческо описание и за осмисляне отношението му с другите ирански езици са правени още през по-миналото столетие. Тогава възникват проблеми поради неточната представа за фонемния състав на кюрдски език, многообразието на диалектните форми и липсата на сведения за пределите на това многообразие, недостатъчната изученост на иранските езици и др. [Цаболов, 1976].

В по-късните изследвания, посветени на кюрдите и кюрдския език, тези проблеми намират до известна степен отговор и решение. Така например нееднородността на кюрдския език, наличието на твърде различни и далечни един от друг диалекти се обяснява с факта, че в основата на кюрдския етнос лежат различни ирански племена и езици, както например югоизточните, а частично и централните кюрдски диалекти, които са се формирали върху друг ирански, гурански субстрат [Грантовский, 1970, 372-373].

Наличието на общи черти при кюрдския и някои азиатски езици от региона може да се отнесе към древен местен субстрат [Никитин, 1964, 61]. Наличието на множество арабски думи, което дава основание за допускане на арабски произход на кюрдите и на техния език, някои автори обясняват с постепенното смесване и продължителни контакти на кюрди с араби, перси, турци, арменци и други народи от Близкия и Средния изток, или просто като заемане [Баязиди, 1963; Ментешашвили, 1984; Цукерман, 1986; Курдоев, 1961].

Турските историци, етнографи и лингвисти обясняват определено иранския характер на кюрдския език с иранизацията на кюрдите тюрки по пътя им от Средна Азия през Иранското плато към Анадола [Kemal, 1933; Sevgen, 1982; Gülensoy, 1983].

Очевидно е, че всички хипотези и теории относно произхода и езика на кюрдите в една или друга степен предполагат иранско влияние - било то само езиково, било то езиково и етническо смес-

ване. Според О. Вильчевский [1961] през Сасанидската епоха кюрдският език вече притежава онези характерни особености, които по-късно са му присъщи и го отличават от другите ирански езици, а вече през VI-VII в. от н.е. кюрдите са народ, който говори самостоятелен език [115].

Систематизираното и диференцирано изучаване на кюрдския език води до извода, че съществуват сходства между кюрдския и езика и културата на кавказките народи и че са налице езикови взаимовлияния между кюрдския и тюркските езици, и по-конкретно с турския език, което е резултат от териториална общност и конвергентно развитие още в най-ранен период. Именно поради тези обстоятелства разграничаването на изконно кюрдската лексика от турската е изключително трудно. Този процес се усложнява и от голямата близост между персийския и кюрдския, която се дължи, от една страна, на общия праезик, а от друга - на дългия паралелен общ път на развитие, което също е способствало за взаимни заемания.

Добре известно е, че значителна част от номадските тюркски племена в Западен и Централен Анадол по произход са иранци или пък малоазиатски субстрат, предварително подложен на „лингвистическа иранизация“. По този начин голяма роля във формирането на турската народност изиграват и местни кюрдски племена [Вильчевский, 1961, 71; Новичев, 1951, 146], по силата на което в говорите на турския език има и битува (наред с ранната общоприета и по-късно заетата персийска лексика) и известно количество кюрдски по произход думи.

Кюрдизмите се срещат най-вече в източноанадолските говори на турския език, откъдето получават възможност за проникване и в общонационалния турски език, а оттук, благодарение на силното езиково влияние върху българския език - и в неговите говори и диалекти.

Ценен източник, доказателство за наличието наред с персийския и на кюрдски лексикален пласт в турските говори, е проучването на A. Tietze „Persian Loanwords in anatolian Turkisch“ [1967]. Един внимателен и задълбочен прочит на този труд да-

ва основание да се мисли, че част от общоиранската лексика, в процеса на диференциация на праезика, добива различна фонетична и семантична реализация в персийския и кюрдския език поотделно и навежда на идеята за необходимостта от многостранни проучвания, които като резултат да предложат систематизирани, научни критерии за отграничаване на фона на общоиранските, на кюрдските от персийските заемки в турския език, което все още трябва да се счита за един открит и неразработен проблем и на туркологията.

С оглед на факта, че кюрдският език се е отделил от общия праезик много по-рано, отколкото персийския, въпреки многото общо, като диференциален признак за кюрдски произход според нас може да се приеме, от една страна, наличието в него на някои по-стари лексеми, изчезнали от другите ирански езици. От друга страна, проучвайки речниковия състав на кюрдския и на персийския език, правят впечатление закономерни фонетични различия, които в кюрдския отвеждат към по-стари ирански форми и специфични особености на кюрдската фонетика.

Така една от особеностите на тази фонетика е съществуването в нея на два звука, наречени „семитически", гърлени, които съществуват още и в редица кавказки езици, чийто механизъм не е достатъчно изяснен, и се допуска, че източникът му е неирански етнически субстрат; количественото противопоставяне, характерно за иранските езици, в кюрдския език не е изчезнало, но има друг облик - не „дължина-краткост", а „редуцираност-нередуцираност", но най-вече като признак за кюрдски източник на някои ирански думи в турския език може да се счита характерното за кюрдския преминаване на *b* във *w/v* в интервокална позиция и в края на думата, което отличава кюрдския вариант от изконно иранския [Миллер, 1950, 62; Соколова, 1950, 10; Цукерман, 1936, 21].

Познаването на тези факти и реалности и съобразяването с тях създава тук необходимите и достатъчни обективни условия и предпоставки за маркирането на лингвистичните параметри на кюрдския език, на структурата и съдържанието му като диференцирана, различна и твърде специфична езикова система на фона

на тюркските, иранските, кавказките и хамито-семитските езици, сред които той съществува и функционира.

Раздел втори

Социолингвистични предпоставки и условия, форми на протичане и резултати от ирано-турско-българските езикови контакти

За окончателното и заключително разкриване и изясняване произхода, набора и състава на втората група иранска лексика в българския език или на южните иранизми, т.е. на преминалите по южен път предимно чрез посредничеството на турския език ирански лексикални заемки, е необходимо да се проследят и разкрият социолингвистичните предпоставки и условия, видовете контакти, формите на тяхното протичане и пътищата на заемане, като за начало на целия контактолингвистичен процес се приеме и вземе турският език с неговите преки контакти с персийския и кюрдския език, от една страна, и с българския език, от друга.

Заедно с азербайджанския и единия от диалектите на кримско-татарския език, турският език спада и принадлежи към селджушката подгрупа на огузската група от тюркското езиково семейство.

Турският език е държавен език на Република Турция. Според класификацията на Н. Баскаков [1969] влиза в огузо-селджушката подгрупа на огузката група на тюркските езици.

Като всички тюркски езици турският се отнася към аглутинативните езици, при които основен способ за словообразуване и словоизменение е афиксацията по строго определен ред и определени форми за всяка категория, съпроводен с уподобяване на гласните и съгласните от състава на основата и афикса.

Лексикалният състав на турския език се състои от два големи раздела: думи от тюркски произход и заета лексика. В зависимост от източника заемките са арабски, персийски, гръцки, италиански, френски, английски, немски и др. по произход. Арабските и персийските заемки, които до този момент заемат основно място сред заетата лексика, са регистрирани още в тюрко-

езичните литературни паметници на Мала Азия, написани още преди формирането на турски език. Арабският език, който са наричали „латинския на Изтока“, в Средните векове е бил езикът на религията, науката, администрацията. Персийският език пък е оказал своето влияние на лексикалния състав на турския език чрез произведения на персийската литература, които много рано били преведени на турски език.

В турския език са навлезли не само лексикални, но и синтактични конструкции от арабския и персийския език. Нихилистичното отношение на върхушката на феодалното общество към родния език е довело до това, че близо 90% от речниковия състав на турския език през XVI и XVII в. е бил от арабско-персийски заемки и именно поради тази причина и днес трудно може лексемата *zümrüt* например, да бъде отнесена към арабския или персийския език.

Историята на борбата за очистване на турския език започва още в XVIII в., но получава ново развитие през втората половина на XIX в. Въпреки това лексикалният фонд на съвременния турски език съдържа голямо количество персийски и арабски по произход лексеми.

До 20-те години на XX в. турският език се е наричал османски (Osmanlica). След обявяването на Турция за република се заменя с термина „турски“ език (Türkçe). По-късно се утвърждава терминът *Türkiye Türkçesi*, който се използва и в западноевропейската тюркологическа литература - *Türkei Türkisch, Turk de Turquie*.

В много езици вместо общородовият термин „тюркски“ езици се е използвал и се използва терминът „турски“ езици, което нерядко води към смесване на общородовото с видовото понятие.

Що се отнася до графичната система на турския език, в ново време тя се базира на латиницата. Но до 1928 г. за турския език е използвана арабската графика - обстоятелство, което допълнително е улеснило навлизането на арабски и персийски елементи.

С оглед по-нататъшното проследяване на процеса на заемане на персийски по произход лексеми от турския в българския език важно условие е познаването освен на екстралингвистичните

фактори, обусловили този процес, но и на самата лингвистична ситуация на турския език към времето на заемането. Едно обстоятелство, което трябва да се знае, е периодизацията на турския език. Много турски и чужди автори са се заемали с определянето на периодите, на които може да бъде разделен развоят на турския език. Ние приемаме разделянето на три периода: 1. Старотурски (староанадолски турски), който обхваща XIII-XV в.; 2. Среднотурски (османски) - който обхваща края на XV в. и началото на XX в.; 3. Новотурски - от 20-те години на XX в. През всички тези периоди езикът се характеризира със специфичен набор от фонетични, лексикални и морфолого-синтактични черти [по-подр. Добрев, 1992, 108-110].

Началото на заемането на ирански лексеми чрез посредничеството на турския в българския език е през втория, османотурския период. През този период процентът на персийски и арабски заемки в турския език е толкова висок, че специалистите турколози го определят като „смесен“ [Wahrmund, 1869, 2].

Характеризирайки османотурския език с оглед на чуждите елементи в неговия лексико-граматичен състав, някои автори пък го наричат изкуствен, втори език [Levend, 1960, 12], а според други са налице два езика [Sertoğlu, 1984, 408)]. М. Ергин го определя като смесен и крайно изкуствен език, основната структура на който е турска [Ergin, 1967, 18].

Според Г. Немет арабо-персийските елементи образуват рязко обособен слой, функциониращ на всички равнища по специфични правила, не така, както тюркските думи [Nemeth, 1953, 153-199]. Съществува и виждане, че чуждите елементи в турския език могат и трябва да се определят като заемки и че те вече не са това, което са били в езика източник, а са придобили ново качество в езика приемник [Добрев, 1992, 112].

Резултатът от адаптацията на заемките е, че и самият турски език е придобил доста своеобразен облик, който се определя от една страна от неговата тюркска основа, а от друга - от степента и формите на адаптация на заетите арабски и персийски елементи. При османотурския език тези форми на адаптация се реализират

още на фонетико-графично равнище. Но всички тези заети единици в процеса на адаптацията си се подчиняват на турската граматична структура. Тази специфика на турския език трябва да се има предвид с оглед неговата роля на език посредник при заемането на персийски елементи в българския език.

Турският език притежава специфична лексико-граматична система, формирана в резултат на определени социално- и лингвоисторически условия, важно място сред които заемат контактите му с иранските езици. Тези контакти започват от най-дълбока древност - още на нивото на тюркския праезик, и достигат до най-ново време под формата на взаимодействие на турския език с регионалните ирански езици - персийския и кюрдския.

Двадесетината огузки племена, положили и изградили впоследствие основите на бъдещата турска народност, по време на миграцията си на запад от Средна Азия, излизат на подстъпите към Мала Азия, към началото на XI в., през 1071 г., в решителното си сражение с византийските войски при Малазгирт, ги разгромяват и започват да нахлуват в Анатолия, където се разпръскват в различни посоки. По племена или по групи от племена те създават отделни градове княжества или бейлици.

За известен период от време в източната част на Мала Азия превес и надмощие вземат селджуците, които завладяват и присъединяват към себе си съседните бейлици и така възниква и тяхната държава, край на която слага Монголското нашествие.

През 1299 г. Осман бей поема ръководството и управлението на поразширения и завладял други съседни княжества бейлик с център гр. Коня, именно поради което тази година се приема и за година на основаването на Османската държава.

Новосъздадената Османска държава наследява селджушката традиция по отношение на иранското влияние. С формирането и развитието на феодалната система в турския език навлизат персийски думи и съчетания като *timar, **sipahi, süvari, çift, çiftlik,** arz-ı mirî, bedel-i avâriz.* Към края на XIV **в. се създава нов пехотен** корпус, наречен *yeniçeri* „нова войска“, където *çeri* „войска“ идва от персийския език. Султанът се нарича още с перс. *pâdişâh, hünkâr*,

силно разпространение добива шиизмът, чиято родина се счита Иран, а заедно с това и множество титли и названия, религиозни ордени - *şeyh, derviş, Halvetî, Mevlevî, Bektaşî* и др.

От друга страна, през 1475 г. Мехмед II унищожава държавата на племето аккоюнлу, която по това време владее Армения, Азербайджан, Западен Иран, Кюрдистан, Ирак, и включва земите и населението им в границите на Османската империя. Тази многонационална, разноезична ситуация дава нов тласък за засилване на иранското влияние върху турския език, бит и култура, било директно и непосредствено от страна на перси или кюрди, било пък косвено и опосредствано от страна на арменци, азербайджанци и др.

Процесите на включване и по-късно на асимилиране на ираноезично население от страна на османските турци продължават и впоследствие. Така например през 1514 г. Селим I превзема Тебриз и при завръщането си в Цариград довежда със себе си хиляди занаятчии от ирански произход. Същият султан присъединява към империята онази част от Кюрдистан, в която се намира и Диарбекир - важен център в Югоизточен Анадол, наброяващ тогава 50 хил. души и известен с производството на памучни и вълнени тъкани, на сахтиян и оръжие, както и градовете Мосул и Мардин.

По такъв начин, още през този най-ранен период, на базата на редица външномаргинални и вътрешноинтегративни, и по-точно асимилативни етнолингвистични контакти и взаимодействия на етапа и на равнището поотделно на тюркския праезик, на езика на огузите и на вече формирания турски език, се създават необходимите предпоставки за преминаването и трайното настаняване в турския език на голямо количество общоирански и собствено персийска лексика.

По същия начин, но въз основа на друг вид етнолингвистични контакти, се осъществява заемане в турския език и на лексика от един друг ирански език - кюрдския. Впоследствие всички тези южни ирански заемки преминават и в българския език.

В резултат на тези интензивни социокултурни контакти и влияния през един сравнително продължителен исторически пе-

риод на развитие, навлязлата в турския език в извънредно голямо количество иранска по произход лексика по време, място и източник на заемане, се диференцира и стратифицира приблизително по следния начин:

1. Най-стари, средноазиатски заемки от древните ирански езици - сакски, согдийски, хорезмийски и др., които са общ ирански пласт лексика в тюркските езици и са наследени от турския език в качеството му на по-късно развитие и наследник на тези езици, междинен етап и форма на които в случая е огузкият праезик - *джабгу, чавуш, бага, бäг, ренчпер, харман, сарай, кент, речел, леблеби, армаган, бамбук и др.*

2. Предноазиатски заемки или заемки от персийския език - *диван, чадър, джепхане, зурна, перде, джандар, амбар, дженк, падишах, шейх, дервиш* и др., като преобладаващата част от иранските заемки в турския език са от този период.

3. Нови, малоазийски ирански заемки, или само заемки от кюрдския език - *хошаф, тифтик, лор, червиш и др*.

4. Заемки от други езици като китайския, арабския, гръцкия, арменския, за които персийският или друг някой ирански език се явява език приемник, но в същото време и език посредник спрямо турския език.

Тук е особено важно с оглед предмета, целите и задачите на настоящото изследване специално да се подчертае, да се отбележи и конкретизира по-подробно, че наред с определянето на персийския език като източник за заемане на иранска лексика в други, неродствени езици и в частност към турския език, трябва непременно да се има предвид и фактът, че към общоиранския речников фонд на съвременния персийски език, наред с изконно иранските думи с най-древен произход още от епохата на индоевропейската езикова общност, както и наред с чисто персийските думи, които отсъстват в останалите ирански езици, защото са образувани впоследствие в персийския език от ирански словообразувателен материал, спада и се отнася и лексиката, която е резултат от също така древни или малко по-късни, преки или косвени контакти с други индоевропейски езици - древногръцкия, древноиндийските, санскрит, гръцкия, ла-

тинския, арамейския, индийския, арменския, а също и лексиката, резултат от взаимодействие с други, неиндоевропейски езици или езикови групи - китайския, арабския, тюркски и монголски езици, която като цяло след това преминава и се среща и в самия турски език.

Ето защо, в персийския език има гръцки по произход думи като *almas* „елмаз“, *zomorrod*, срперс. *zmurrud* „изумруд“, *morvarid* „бисер, маргарит“, *lagan* „леген“, *narges* „нарцис“, *langar* „котва“, *murd* „мирта“, *yakand*, *yakut* „рубин“, част от които са проникнали в персийския език с посредничеството на арабския език - *ganun* „закон“, *gafas* „клетка“; латински думи като *gandil* „лампа, светилник“, *sagur* „топор“, *garbal* „сито, решето“; някои думи от арамейския - *kaşiş* „поп, монах“, *masiha* „месия“, *dohol* „барабан“, *dul* „ведро“, *kase* „чаша; купичка“, *buriya* „тръба“, *germez* „червен“; от индийските езици - *felfel* „пипер“, *babr* „бобър“, *aş* „супа, ястие“, *kafur* „камфор“, *şagal* „чакал“; от арменския език - *gowz, jowz* „орех“, *haç* „кръст“ и др.

Най-многобройни са заемките от арабския език и според Л. Пейсиков [1975] персийският език държи първото място по количество на арабски лексикални заемки сред езиците на Близкия и Средния изток. Заимствана е не само писмеността и многочислена разнородна лексика, но и фразеологични единици, изрази и служебни думи, морфеми, словообразователни модели. Арабската лексика, започнала да нахлува в персийския език от втората половина на XI в., е свързана преди всичко с религиозната, административната, политическата и икономическата сфера; термини от областта на науката и културата, военното дело, градския и селския бит - *moslem* „мюсюлманин“, *jehad* „война“, *şeytan* „дявол“, *gorban* „жертва“, *menare* „минаре“, *soltan* „султан“, *malek* „крал, владетел“, *dowlat* „държава“, *hedmat* „служба“, *haba* „арест“, *haram* „забранено място; харем“, *xarj* „разход“, *ketab* „книга“ и много други [30-50].

Този най-стар набор чужда лексика в персийския език в по-голямата си част вече се е „иранизирал“ и като такъв най-общо е навлязъл и в речника на турския език. Установяването на

етимологията или пък на езика източник на този вид лексика е много труден процес, който ни най-малко не изключва неточности или грешки, произтичащи преди всичко от факта, че тези заемки са резултат от конвергентно и дивергентно развитие на родствени и неродствени езици в един много ранен период, върху много обширен ареал, което води до тяхното едновременно съществуване в редица различни по произход езикови групи - иранска, тюркска, кавказка, индийска и др.

Така например разпространената в персийския език дума *bulbul* се среща и в бенгалския език; персийските, но и турските *kırmızı* „червен“ и *çeri* „войска“ са заемки още на нивото на санскритския език; тур. *çirag* „светилник“ < перс. *чераг* има фонетична база в согд. *çr'y*; от староиранския согдийски език е и перс.-тур. *borç* „дълг“; индийски произход се допуска за перс.-тур. *şeker, torba и за dana*, а китайски произход - за перс.-тур. *sini, tepsi*.

При по-задълбочено проучване голяма част от иранските изобщо и от персийските в частност заемки в турския език водят към арабския език - *şerbet, mercan, aba, hancar*, а някои пък общи за арабския и персийския език думи отвеждат към древни и отдавна мъртви семитски езици - напр. към акадския - *zembil*; арамейския - *kumbet*.

Някои от иранските заемки изминават дълъг път както по отношение на езика източник, така и по отношение на езика посредник. Така например от латинския език с персийско посредничество попада в турския език думата *abanoz* - лат. *ebenus* > перс. *abnus* > тур. *abanoz*; от гръцкия език, но първо чрез арабско, а покъсно и с персийско посредничество пък попада в турския език *defter*; през арабския и персийския език преминава в тюркските езици - саларския, турския, иначе гръцката по произход дума *sandık*.

Подобен път на развитие преминават и тур. *fincan, fındık, elmaz*, които поради многократното сложно посредничество обикновено се приемат за арабски или персийски думи, но всъщност имат старогръцки произход [Пейсиков, 1975, 14-16].

Интересен път на заемане преминава турската дума *hoca*. Иначе персийска по произход, думата е заета първоначално в арабския и едва оттам в турския език, което пък от своя страна води до невинаги точното етимологизуване на перс. *hace*, тур. *hoca*. А в много случаи една и съща дума има различно етимологично тълкуване, като например в случая с приеманата от повечето автори иранска етимология за тур. *çeri, balta, tümen*, които обаче имат и друго тълкуване при И. Шервашидзе [1989] - *çeri* от *çar-ig* се определя като китаизъм; *balta* - от неизвестен индоевропейски източник, а *tümen* - от тохарски произход [57, 80-81].

Проблемите при етимологизуването, свързани с прецизирането на езика източник и езика посредник, се усложняват и от немаловажния факт на повторното заемане на една и съща лексема по различни пътища и в различно време. Така се стига до спорна етимология за редица лексеми от речниковия фонд на турския език, като напр. *tüfek, katır, çubuk, sakız* и мн. др., които от турските етимолози се определят като персийски по произход [TDESz], но езиковеди иранисти напълно категорично ги обявяват за тюркски по произход думи в персийския език [Пейсиков, 1975, 46-51]. Според нас този и подобните му случаи се дължат на факта, че част от думите принадлежат към онзи общ предноазиатски фонд тюркска лексика, заета и функционирала дълго време в персийския език, а впоследствие вторично заета в турския език и поради тази причина схващана като персийска по произход.

Голяма част от тази иранска или чрез иранско посредничество заета в турския език лексика е достояние и на езици извън азиатския ареал. Така турският език векове наред е в близък контакт и взаимодействие с неродствените му балкански езици, където в резултат на социо- и етнолингвистични процеси са пренесени и са налице предимно лексикални, морфологични, семантични, фразеологични реалии, сред които и такива от иранските езици.

С проучването на въпроса за пътищата им на заемане, на историческите и социолингвистичните контакти в тясната им връзка с теорията и практиката на тюркското и иранско езикознание, с изследването на всички фактори, създали предпоставки за

съществуването на ирански пласт лексика в турския език, се допринася и за по-прецизното установяване на пътищата на заемане и структурата на заетата лексика в балканските езици. Единствено с обстоятелството за общ посредник и паралелни езикови заемания се обяснява напр. факта, че 46% от арабските и персийски по произход думи в гагаузкия и българския език съвпадат както по фонетичен облик, така също и по семантика [Сычева, 1973, 24].

Турският език, като периферен балкански език, не е попаднал под влияние на балканския субстрат и не споделя чертите на Балканския езиков съюз, но наличието най-общо на турцизми във всички балкански езици го поставя в позицията на общ за всички тях източник на заемки както от самия турски език, така също и от арабския и персийския език [Асенова, 1989].

Този факт добива своето научно обяснение единствено на базата на горното пространно изследване в исторически и социолингвистически аспект на богатата гама от маргинални и регионални, принудителни и доброволни езикови взаимовлияния между турския език и народите и езиците, които са влизали в сферата на неговите контакти от една страна, а от друга страна наличието на обща лексика в балканските езици може да се обясни със съществуването в даден момент на Балканите на определен тип двуезичие - доброволно или принудително, индивидуално или колективно, необходимо или подражателно, координативно или субординативно, което създава предпоставки за трансференция на езикови единици от един език към друг.

Д. Еремеев [1971] фиксира тюркски елементи на Балканите в края на IV в., а набезите на османските турци, макар и по-епизодични в началото, започват в края на XIII и началото на XIV в. С османотурската експанзия на Балканите, наред с феодалната административна система, с поземлената собственост, въведена от османската военно-феодална система, с колонизирането на отделни райони, с огромната мрежа от османски учреждения, с крепостните гарнизони и военно-помощните корпуси, се разпространява и налага и езикът, който я обслужва.

Така в балканските езици, респ. в българския, навлизат от турския език названия на елементи от източния бит; лексеми, отнасящи се до материалната и духовната култура; термини от областта на административноправното и военното устройство, които в голямата си част в турския език са заети от персийския и арабския език.

Да говорим за иранска лексика в българския език от този период ни дават основание персийски думи като *чибук, пешкир, ренде, чембер, гердан, мундар, сербез, гевгир, нишадър, зарзават, мая, баклава, пилаф, сайвант, бостан, пазвант, чувал, баждар, карамфил, бадем, леблеби, дувар, черчеве, кехлибар, тюлбен, кехая, джамбаз, чирак, диван, ферман, тюфек, дервенджия, сейменин, пенджик, бач, ек, дюшеш, ендезе, чифт, дингогозлия, аптес, намаз, аджеба, майтап, кеф, дерт* и още много други.

За проникването на турцизми от ирански произход в българския допринасят с езика и контактите си както първите колонисти - юруци, духовни лица - служители на ислямския култ, дервиши, чиновници, занаятчии, войници, селяни, търговци, така по-късно и процесите на ислямизиране на част от местното население, което като резултат води до приобщаването към новата религия, обичаи и бит и до постепенното проникване на турския език с цялото му заето от арабския и персийския език словно наследство.

Наред с това предпоставки за преки контакти създават и пътуванията на персийски търговци по нашите земи. От друга страна, за преминаването на ирански и в частност на кюрдски елементи в българския език допринасят и юруците, заселвани по време на османското владичество из различни места на Балканите.

Характерното в случая за юруците е това, че те, според едни автори, са тюркски племена - огузи и тюркмени, които много рано попадат под иранско влияние и се кюрдизират. Според други пък юруците поначало са кюрди. Всяко едно от двете схващания, освен на исторически и етногенетични факти, взема предвид и се основава още и на голямото количество кюрдска лексика в езика

на юруците, отнасяща се до тяхната материална и духовна култура [вж. Еремеев, 1971, 14, 96, 104, 141].

Според Н. Баскаков [1962] първите заселвания на юруци на Балканите започват през 1398-1402 г. при султан Баязид [262]. Те продължават и по-късно. Така например в османотурски архивен документ от 1623-24 г. [ф. 140А, а.е. 54] се съобщава за заселването на поредната група юруци, по-конкретно в 4 села от Анхиалска нахия [сп. Векове, 1980, № 6].

Съществуват сведения за заселване на юруци и в Източните Родопи, Западна Тракия, Делиормана, а също и за смесването им с българското население - кражба на жени, привличане на мъже в юрушки оджаци, смесени бракове. Явлението се улеснява, тъй като новите заселници не изграждат отделни селища, а се настаняват в тях [Б. Дерибеев, сп. Родопи, 1987, № 6; 1989, 11; Еремеев, 1969, 141]. Юруците, съвместно с войнуци и мартолоси са участвали във военни формирования за служба в граничните райони [История - 4, 1983, 54].

От друга страна, както юруците допринасят за кюрдско и иранско езиково влияние в турския език, така, заселвани по време на Османското владичество из различни места на Балканите, те са допринесли за преминаването на ирански и в частност на кюрдски елементи в българския език.

У нас няма специално изследване на етногенезиса на юруците и на резултатите в етнолингвистичен план от тяхното заселване по нашите земи. Според В. Мешков [по Еремеев, 1969, 96] езикът на юруците на Балканите се отличава от езика на турците. Без да считаме, че „Пътепис“ на Евлия Челеби е най-авторитетният и единствен източник, който да послужи за обосноваване на една лингвистична теза, смятаме, че езикът на юруците, заселени на Балканите, се различава от турския. Описвайки град Щип, той казва: „Народът говори чисто турски. Раята му, понеже е българска и сръбска, говори на български и сръбски. Понеже този град е близо до Овче поле, градските жители говорят също и езика на юрушкото племе.“ [Челеби, 1972, 25]. По-нататък, проследявайки статута и разселванията на юруците, той ги определя като етническа група,

различна от турците, като неотседнали чергарски племена, които, за да бъдат обхванати за данъци и военна служба, били подчинени на една специална организация, която ги поделя на няколко групи - солунски юруци, ямболски юруци [пак там, 237].

Що се отнася до езика на юруците, Н. Баскаков [1969] го отнася по-близо до азербайджанския , който, въпреки че води корените си от езика на огузките племена и по родство е най-близък до турския, в процеса на своето развитие показва значителни различия и във фонетичната си структура, и в граматичния строй, и в лексикалния състав, където се наблюдават значително количество елементи от персийския език [262, 266].

Независимо коя теза относно произхода на юруците ще бъде възприета - че са тюркизирани иранци или че са иранизирани (кюрдизирани) тюрки, голямото количество иранска лексика в езика им, а също и факти от материалната и духовната култура, които говорят за иранско начало или силно иранско влияние, ни дават основание да мислим за принос и на юруците за пренасянето на иранска лексика в българския език.

Като проводник на източна лексика в българския език, в това число и на иранска, голям дял се пада още и на българите, изселени или преселили се в Мала Азия да търсят препитание и сигурност за живота си. Такива разместванията на българи са известни за началото на XVI, XVII и XVIII в. Тези изселници се завръщат в България след Освобождението и след Балканската война и донасят със себе си отделни думи, отразяващи елементи на материалната и духовната култура на ираноезичните групи, с които общуват. Иранско езиково и културно влияние пренасят и българите, пътуващи през Мала и Предна Азия по търговия или на поклонение, а така също и революционерите - заточеници в Югоизточен Анадол.

Според Ст. Стойков [1967] процесът на лексикално заимстване от турския език е най-активен през първите три столетия - до XVII в. [435], а според К. Мирчев [1963] крайният предел на непрекъснато нарастване на турцизмите в българския език трябва да се постави в първата четвърт на XIX в.[75].

На второ място турският език от това време способства за преминаването в българския език и на много собствено персийски думи, които попадат в турския главно по три пътя: чрез социално-културни контакти между двата народа; чрез контакти между отделните говори както на съседни, така също и върху една и съща територия, и на трето място - благодарение на гореразкритото вътрешноинтегративно заемане.

Заетите по този косвен път персийски думи (освен че проникват и битуват в речниковия фонд на отделните говори и диалекти) преминават също така и в книжовния български език и, загубвайки своята диалектно-регионална специфика и стилистична функция, се превръщат в негова необходима и трудноразличима съставка. Като такива може да се посочат например следните думи:

- килим „пъстроцветна тъкана постилка за под, мебел, стена; цветна черга“ - *келим, кюлюм, килимче, килимец, килимка, килимечка, килимарница, килимен, килимджия, килимджийка, килимджийски, килимджийница*, фамилните и местни имена *Килимов, Килимаров, Килимцата;* от тур. *kilim* „пъстроцветна тъкан за постилане; груба горна дреха, носена от дервиши и скитници“ [OTS-2], *kilimci, **kilimci-lik;*** от перс. *гелим/келим* „покривало, покрив без ресни“ - *гелим-баф, гелимче* [ПРСл].

- гюл „роза; розова градина“ - *гюлец, гюлче, гюлов, гюлсюм, гюлове, гюловица, гюловка, гюлабия, гюлябхана, гюляч, гюлягъ, гюлфидан, гюлсун* - по-подробно за произхода на думата вж. акад. Вл. Георгиев [1951, 217-219], от тур. *gül* „розов храст, роза, розов; женско име; знак на пагон; витраж“ [OTS-2], ***gülabdan, gülar, gülbedan, gülberk, gülbeşeker, gülbiti, gülbiz, güldan, gülfam, gülgiller, gülgün, gülhatmi, gülistan, gülizar, gülkurusu, güllü, güllük, gülsuyu***, от перс. *гол* „цвят, роза; въглен; парче, частица“ - *гол-аб, гол-абпаш, гол-абдан, гол-аби, голадж* [ПРСл].

- пазар „място за търгуване; страна, област за пласмент на стоки; продаване и купуване; време, ден за продаване и купуване“ - *пазарче, пазаргат, пазарлък, пазаря, пазарувам, пазарец, пазарджия, пазарджийски, пазарянин, Пазарджик, пазаркарка, пазарненин, попазаря, Пазарски,* от тур. *pazar* „място за търгуване; неделя;

продаване и купуване; град, място за пласмент на стоки; пазарене“ - *pazarlık, pazarcı, pazarlama, Pazartesi,* от перс. *базар* „пазар, базар“ - *базар-гах, базари, базаргана* [ПРСл].

- перде „завеса, завеска на прозорец; очна болест; подвижна преграда от пръти, портичка; долап за дрехи, завивки или храна“ - *перд`о, перделия, пердечка, перденце, Пердев,* от тур. *perde* „завеса; преграда; тон, позиция, мелодия, струна; действие, акт; екран, катаракт; чест, добродетел; ципа, обвивка; отделение (на кораб); небосвод; воал“ [OTS-3], от перс. *пärде* „завеса; преграда, мембрана; катаракт; действие (акт), сеанс“ - *пärде-пуш, пärде-дар, пärде-зän* [ПРС].

- механа „кръчма, винарница“ - *механица, механичка, механджия, -йка, -йче; механджийство, механски, механджийски. Механджиев, Механджийски,* от тур. *meyhane* „кръчма, пивница, таверна“ - *meykane, meyāne, miyane, meyhaneci, meyhanecilik* [OTS-3; Stachowski, 1975], от перс. *мей-хане* < *мей* „вино“ + *хане* „дом, къща; място“, т. е. „пивница“ [ПРСл].

- лале „градинско цвете, Tulipa; брънка, халка“ [БТРк, РОДм], от тур. *lâle [l'āle]* „градинско цвете; раздвоен в края път за бране на плодове; халка, нахлузена на врата на затворниците с тежка присъда; женско име; крайна част на дулото на оръдие“ - *lâlegül, lâleli, lâlelik, lâlename, lâleruh, lâlezar* [OTS-2], от перс. *лале* „лале; стъклен свещник“ - *лалезар, лалегуш, лалегун* [ПРСл].

- чейрек „една четвърт; четвъртинка от заклано животно; калаен съд за четвърт ока, шиник; турска монета от 5 гроша, равни на четвърт сребърна меджидия“ [РОДм] - *че(й)рек, чейрече, черече,* от тур. *çerek/çeyrek* „една четвърт, четвъртинка; четвърт (час); монета от 5 гроша, равна на четвърт меджидия“ - *çereg, çerek, çirek, çeyrekçi, çeyreklik, çeyreklemek* [HBTSz; OTS-1], от перс. *чарäк* „мярка за тегло равна на 10 сирам (1 сирам = 74,24 гр.); четвъртинка“ от *чар-йек* < *чäхар-йек* „четири-едно“ - редът при образуването на дробните числителни имена в персийския език е обратен на този в българския език - *шеш-йек* „една шеста“, а по-подробно за употребата на тази дума в българския език, в оста-

налите балкански езици, в иранските и тюркските езици може да се види в специалното проучване на М. Москов [1961, 524-525].

Към този кръг иранизми в българския език, заети през турския език, спадат още и *безистен, дикел, кепазе, чоп, шал, шкембе, чобанин, чифт, хаван, джамбаз, джумбуш, джоб, калъп, кафез, пишман, нал, нар, синджир, скинджувам, тава, фъстък, хан, хазна, харман, чадър, чаршаф, чешма, чинар* и много други, а така също и персийската по произход лексема *пей* [подр. Добрева, 1993, 153-157], както и думите *баздарджийка, галгун, грех, пандиз, юва*, преминали също така в българския език от персийския с посредничеството на турския език [подр. Dobreva, 1992].

И съвсем в края на тази част специално трябва да се отбележи, че нямат нищо общо с прабългарския език, а са чисти персизми, преминали в българския език с посредничеството на турския език, такива думи, като *джудже, джоб* „палка; пръчка“, *чимшир, менте, пафти, нерез, кешки, вазгеч*, което на всичко отгоре си носи и повелителната форма на турския глагол *geçmek* „минавам; задминавам“, *бент, бел, бумбак, чанта, чембер, чумбер, шира, зер* и още много други, които съвсем неоснователно се обявяват за пренесени от памирските ирански езици в съвременния български език от прабългарите [Добрев, П., 2001; Dobrev, P., 2001; 2001a].

В нашата лексикология и лексикография все още се счита, че единствено турският език е посредник на ирански заемки в българския език и че тези ирански заемки са единствено и само персийски. Тази инерция безспорно се е основавала и продължава да се основава на съществуващата главно в турската лексикография практика, където представянето на кюрдската лексика за персийска си има своите екстралингвистически и по-точно - социално-политически и идеологически причини, цели и задачи.

Наред с това тази практика се стимулира понякога и от трудностите, свързани с разграничаването на кюрдските думи от персийските. Тези трудности възникват най-напред от това, че в редица тюркски езици битува общоиранска лексика, заета още преди XI в., т.е. още преди настаняването на част от огузите в Мала Азия - *armut, armağan, sirke, dost, düşman, çavdar, karpuz, bostan,*

bahçe, harman, nişaste, maya, çorba, duvar, baca, pervaz и др., която лексика обикновено неправилно се представя за персийска [вж. Еремеев, 1962, 70].

Дори и да не е общоиранска, лексиката от отделните езици или в случая - от персийския и кюрдския, понякога не позволява по-точно определяне на езика източник поради голямата близост между двата езика, дължаща се освен на общия праезик, още и на дългото паралелно и близко един спрямо друг развитие на тези езици, което близко развитие от своя страна е причина също така и за заемането в кюрдския език на редица персийски думи.

Така и в персийския, и в кюрдския език битуват лексеми с идентична семантика и лексико-граматични структури като перс. *дäсте*, кюрд. *даста*; перс. *базäрган*, кюрд. *базирган*; перс. *рахван*, кюрд. *рехван*; перс. *базар*, кюрд. *базар*; перс. *пасбан*, кюрд. *пасван*; перс. *сайебан*, кюрд. *сайеван* и мн. др., както и кюрд. *дерт, дервиш, бадава, шенг, барамбер (барабар), сехтиян, джомерд.*

Но въпреки всички тези трудности, все пак налице са някои структурно-семантични особености на заемките, на основата на които те може да се определят като кюрдски. Такива например в турския език са *lor* „вид сирене от козе мляко“, *tiftik* „ангорска коза; вълна от такава коза“ и др. [вж. Еремеев, 1962, 71]. Като кюрдски по произход се очертават също така и следните турски заемки в българския език:

- ошаф - независимо че (неясно поради какви причини) не е включена в последния етимологичен речник на турския език [Eren], **почти навсякъде думата се представя като персийска** заемка с основа перс. **hôşāb [OTS-2], χošab [Stachowski, 1974, 115;** ЕПРк; РФИм) и се игнорират паралелно фиксираните, дори и в старобългарския език, форми като **hoşap/hoşab ~ hoşav/hoşaf, стб. ѡшабъ** [PsGL].

Тук надали може да се говори за някаква комбинаторна промяна, като се има предвид, че персийско-кюрдското съответствие **b-v/w е съвсем регулярно - перс. ab, кюрд., курм. āv, сул. āw, а съот-**ветно на това се среща самата дума и в кюрдския език - **hoşav** [хошав] „сироп, компот“ [Цаболов, 1976, 9; КРС].

По същия начин кюрд., курм. zirāv, сул. zirāw „жлъчка“ ~ перс. zärdab „id.“, като наличието на ***b*** там, където би трябвало да бъде ***v*** показва, че думата е заета от персийския, което се подкрепя още и от присъствието на някои собствено персийски суфикси - кюрд., курм. *ābdār* „воднист“ < перс. *ābdar; ābrūdar* „славен, знаменит“ < перс. *abru* „чест, достойнство“ + *-dar* „имащ, притежаващ“ [Цаболов, 1976, 44-45].

На основата на съответствието b~v/w кюрдски произход може да се допусне и за бълг. *пазвантин*, тур. *pāsbān/pazvand*, перс. *pāsbān*, кюрд. *paseban/paswan* „пазач, дежурен, часови“, срещу курм. *pāsbān* „страж, часови“ < перс. [Цаболов, 1976, 44, 46; КРСл]; бълг. *пайвант*, тур. *payvand/paybend*, перс. *па-бänд/пай-бänд* (ПРСл), кюрд. *peywend [päywänd]* „връзка, съединение“ (КРСл); бълг. *сайвант*, тур. *sāyvān/sāybān*, диал. *sāyvan, sayeban* и др., перс. *say(e)bān*, кюрд. *seyvan*, кюрд., курм. *sayvān*, сул. *saywan* „чадър“, перс. *sāyabān* „навес“ със задължителния преход b-v/w както кюрд. *ranjvar* < перс. *ranjbar, tavir* < *tabar, tivir* < *turub* и др. [Цаболов, 1976, 48; ПРСл, 270; КРСл].

- Кормянско - село в Севлиевско, от кюрдското собствено име Курмандж, Kurmanc [кörмандж] - самоназвание на кюрдите, от заселени кюрди (?) или от народността на тимариота (!), на когото е принадлежало селото, възникнало след падането под Османска власт [Въгленов, 1974, 609-611].

- тифтик „вълнена прежда за бродерия; вид марля“ [РОДм] < тур. *tiftik* < кюрд. *tiftik* [тыфтык] „ангорска вълна; вълнен пух; вълнена шапка“ [КРСл; OTS-3].

- червиш „лой от изварени кости и костен мозък“ [БТРк], тур. *çerviş* „топена лой; сос; ястие с препечено брашно“ идва от персийския език, без обаче да е посочена думата основа [OTS-1]. Всъщност съвр. перс. чäрбэш [ПРСл], което би трябвало да има и кюрдско съответствие. Показателно в това отношение е мнението на лексикографи от XVI в. - çerviş (çerbiş) - Fars. çerbiş, обаче на турски казват çerviş [TTS-2, решение на Ив. Добрев, по-подр. Добрева, Добрев, 1983, 48-49].

Както пролича достатъчно ясно от цялото изложение дотук, косвеното иранско езиково влияние е оставило доста забележими следи в българския език, като особено интензивно то се проявява през Османското владичество, когато благодарение посредническата роля на турския език в българския преминава доста голямо количество ирански - персийски и кюрдски, лексикални единици. Но това въздействие не се прекъсва и след Освобождението и особено напоследък, благодарение на средствата за масова информация, българският език възприе някои персийски думи и съответните им понятия - муджахидин, аятолах, шахиншах, Хузестан, Хорамшахр и др.

Проследяването и разкриването в този ред и по този начин на предпоставките и резултатите от иранското езиково влияние в българския език позволява да се формулират и някои съществени за случая изводи, а именно:

• Иранското езиково влияние в славянските езици изобщо и в българския език в частност датира от най-дълбока древност и то се реализира през целия досегашен период на развитие както на иранските езици, така също и на българския език. Особено интензивен характер заемането на иранизми в българския език придобива на основата и по време на преките езикови контакти между българския и турския език в периода на Османотурското владичество, по време на което в българския език преминават солидно количество персийски и кюрдски по произход лексикални елементи.

• Тези лексикални заемки попадат в българския език главно по пътя на социално-културните и битовите контакти между двата народа; на контакти между отделните говори както на съседни, така също и на една и съща територия, и на трето място - благодарение на вътрешноинтегративно заемане. Заетите по този косвен път персийски думи, освен че са проникнали и битуват в речниковия фонд на отделните говори и диалекти, са преминали също така и в книжовния български език и, загубвайки своята диалектно-регионална специфика и стилистична функция, са се превърнали в негова необходима и трудноразличима съставка.

Глава трета

ФОНЕТИКО-МОРФОЛОГИЧНИ ЧЕРТИ И ОСОБЕНОСТИ НА ЛЕКСИКАЛНИТЕ ИРАНИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ЗАЕТИ ПРЕЗ ТУРСКИ

Иранизмите в българския език, преминали с посредничеството на турския език, са резултат от преки и косвени контакти между три отделни, структурно-типологически различни и специфични езика поотделно на фонетично и морфологично ниво. На всяко едно ниво се наблюдават и съответните характерни форми на междуезикова трансференция и адаптация, в процеса на разкриването на които се очертават също така и някои допълнителни частни черти и особености като ролята и мястото на структурното сходство при езиковите контакти, формите на субституция и моделите на адаптация; степента и мащабите на проницаемост на отделните равнища на езиковата система; степента и условията, при които тя се осъществява; количествените граници на възможното приемане на чужди елементи, без опасност съответната система да загуби своята специфика и т.н.

Раздел първи

Фонетични черти и особености на лексикалните иранизми в българския език, заети през турски

Въпросът за трансференцията и адаптацията на иранизмите в българския език не е разработван у нас. Известни начални предпоставки в този аспект създават някои от съществуващите изследвания върху турцизмите [Mollova, 1967; Добрев, 1975; Рачева, 1977; Кювлиева, 1980], където прилагането на един по-различен от етимологическия и лексикографския подход и метод премества изследването към процесите на интерференцията, трансференцията и адаптацията.

По принцип езиковите контакти на фонетично ниво се реализират между повече или по-малко близки звукови системи. В процеса на самите контакти пренасянето на лексеми има за последица или преминаването на звукове, или пък заместване на

чуждите със съответните или най-близки родни, и по-нататъшна адаптация на формалната структура на заетите лексеми. При съпоставяне на тези лексеми с техните съответствия от първичната езикова система се установява, че на един звук от езика източник отговаря аналогичен или сходен звук; повече от един звук в заимстващия език или е налице някой от процесите на фонетична трансференция и адаптация. Това явление може да се закрепи с термина „звукови съответствия“, без в него да се влага какъвто и да е генетически или диахроничен смисъл, т.е. за нас това означава само, че на даден звук от езика източник съответства един или няколко звука от езика посредник и езика приемник и нищо повече. Ние приемаме понятието „звукови съответствия“ малко по-широко - не само как се отъждествяват и възпроизвеждат чужди звукове, но и всички възможни промени, които те претърпяват в процеса на заемане и функциониране.

При описването на фонетичната трансференция и адаптация се очертават два подхода, въз основа на които може да се изгради и тази част на изследването: функционален - с оглед механизма на адаптация, формите, чрез които тя се осъществява, и структурен - с оглед нивото, на което тя протича. В тази част адаптацията се разглежда на нивото на сегментните единици на езика - фонемите.

Трябва да отбележим, че поради липса на разработки в областта на фонетиката на иранските (персийски), тюркските (турски) и славянските (български) езици в съпоставителен план липсват разработки от методологически характер. Отсъствието на единна методология в тази област дава възможност за разработване на собствена, основавайки се на методологията, прилагана при разработването на проблемите на езиковите контакти изобщо.

В този смисъл, специално в тази част ще бъдат комбинирани двата горепосочени подхода - функционален и структурен, и ще бъдат разгледани въпросите на фонетичната трансференция на персийските лексеми - заемки в турския и чрез него в българския език, а така също и процесите на субституция и адаптация на фонетично ниво.

Ще бъде направен опит за установяване как и с какви средства турската и българската фонетични системи усвояват (адаптират) отделните фонеми на персийските лексеми - заемки, и чрез фонетичните промени, които настъпват в процеса на това заместване ще се проследи механизмът, чрез който става усвояването. Като следствие ще бъдат разгледани фонетичните промени като хронологически обусловени и предизвикани езикови явления.

И така, задачите на описване на фонетичната трансференция и адаптация на иранизмите, преминали през турския в българския език, се свеждат до:

1. Сравняване фонемния състав на трите езика и кратка фонетична характеристика на съответните езици.

2. Откриване и установяване характера на трансференцията.

3. Най-обобщена характеристика на адаптацията чрез звуковите съответствия.

4. Установяване формите на адаптация на заемките на фонемно ниво.

5. Извеждане на съответните изводи.

Фонемен състав на персийския, турския и българския език

Разработването на въпроса за фонетичната трансференция и адаптация на иранските заемки в българския език и отчитането на факта за езика посредник, а също и конкретизирането на езика източник, предполага сравняване на фонемния състав на контактуващите езици и установяване характера и формите на трансференция и адаптация. Докато на фонетично ниво контактуващите езици влизат в съприкосновение посредством своите звукови системи, то тяхната съпоставка поотделно по отношение на гласните и съгласните е необходима.

А. Фонетична система на персийския език

Персийската азбука се състои от 32 букви. След приемането на арабското писмо (VII в.) персите добавят към арабската азбука 4 букви за означаване на съгласни звукове, несъществуващи в арабския език. На свой ред в арабския език също има 8 звука, кои-

то не съществуват в персийския език. В този смисъл наличието или отсъствието на тези звукове в персийски (ирански) по произход лексеми би послужило като сигурен белег за техния персийски или арабски произход. Но сериозно затруднение създава обстоятелството, че арабските заемки, приспособявайки се към персийската фонетична система, са подложени на сериозни изменения.

Така с приемането на арабското писмо за персийския език в процеса на адаптация наличието на специфични персийски и специфични арабски звукове и респ. на разликите в графичното им изображение са довели до означаването на привидно еднакви звукове с различни буквени форми, което не е в противоречие с персийската графична норма. Тези факти, свързани с персийската фонетика, в процеса на заемане в турския език и в последствие и в българския език създават предпоставки за специфични фонетични процеси.

1. Класификация на съгласните в персийския език

		Билабиални	Лабиодентални	Предноезични	Средноезични	Увуларни	Фарингални
Преградни	Звучни	б		д	г		
	Беззвучни	п		т	к		
Проходни	Звучни		в	з, ж	й	г	
	Беззвучни		ф	с, ш			х (h)
Африкативни	Звучни			дж			
	Беззвучни			ч			
Латерални				л			
.....		м		н			
Сонорни				р			

2. Класификация на гласните в персийския език

Както беше отбелязано по-горе, в персийския език съществуват 6 гласни - монофтонги - а, и, ä, е, о, у, и 2 дифтонга, които се възприемат не като самостоятелни фонеми.

		лабиални (закръглени)	**нелабиални (незакръглени)**
устойчиви	**дълги**	**а, у**	**и**
неустойчиви	**кратки**	**о**	**е, ä**
дифтонги	**оу, ей**		

Б. Фонетична система на турския език

В съвременния турски език има 29 звука - 8 гласни и 21 съгласни звука.

Правописът на турския език е фонетичен, т.е. на всеки звук отговаря определен буквен знак. В турския език няма дифтонги. В турското писмо, в основата на което лежи латиницата, има два диакритични знака (надредни). Ще отбележим единия от тях, поради промените, които претърпяват заемките в процеса на трансференцията и адаптацията.

► Знак за смекчаване и удължаване (ˆ). Поставя се върху буквите „a“ и „u“ и показва, че съгласните k, g, l, които се намират пред тези букви, се изговарят меко. Тъй като се среща само при думи от арабски и персийски произход, служи като индикатор за етимологията на тези лексеми - вж. kâğıt „книга, хартия“ (бълг. Кятов, ФИ), gâvur „безверник“ (бълг. гяур).

Когато знакът ˆ е поставен върху буквите â, î, û показва, че гласните, които са означени с тези букви, са дълги, както в yârân „приятел, любим“ (бълг. еранка), palûze „желе“ (бълг. палуза).

В отделни случаи едновременно смекчава и удължава предимно „а“, като lâle „лале“ (бълг. лале), kâr „печалба“ (бълг. кяр).

1. Класификация на съгласните в турския език

		Билабиални	Лабиодентални	Предноезични	Средноезични	Задноезични
Преградни	**Звучни**	**b m**		**d n**		**g**
		P		**t**		**к**
Преходни	**Звучни**		**v**	**z, j r, l**	**y**	**ğ**
	Беззвучни		**f**	**s, ş**		**h**
		Билабиални	**Лабиодентални**	**Предноезични**	**Средноезични**	**Задноезични**
Преградно-преходни	**Звучни**			**c**		
	Беззвучни			**- - ç**		

2. Класификация на гласните в турския език

	Незакръглени		Закръглени	
	Широки	**Тесни**	**Широки**	**Тесни**
Твърди	**a**	**ı**	**o**	**u**
Меки	**e**	**i**	**ö**	**ü**

<u>В. Фонетична система на българския език</u>

1. Класификация на съгласните в българския език

В съвременния български език съгласните са 21.

		Билабиални	Лабиодентални	Предноезични	Средноезични	Задноезични
Преградни	**Звучни**	**б** **м**		д н		**г**
	Беззвучни	**п**		т		**к**
	Звучни		**в**	з, ж р, л, с	**й**	**-**
	Беззвучни		**ф**	ш		**х**
Преградно-проходни	**Звучни**			дж		
	Беззвучни			- ц ч		

2. Класификация на гласните в българския език

Фонетичната система на гласните в българския език е представена от гласните „а“, „е“, „и“, „о“, „у“, „ъ“. Класификацията им се основава на противопоставянията на три диференциални признака, свързани със: 1) учленителното място; 2) участието на устните; 3) степента на издигане на езика.

С оглед улеснение на процеса на съпоставяне, предоставяме следната таблица:

	Предни	**Задни**	
		Нелабиални	**Лабиални**
Отворени	**е**	**а**	**о**
Затворени	**и**	**ъ**	**у**

Специфични особености на персийската, турската и българската фонетична система в съпоставителен план

При съпоставяне на вокалните системи на трите езика се вижда, че в количествено отношение броят на гласните е близък - в персийския език има 6 гласни, в българския език - 6 гласни, в турския език - 8 гласни. Но те проявяват известни разлики в ка-

чествено отношение, което рефлектира върху трансференцията, субституцията и адаптацията на заемките. Така например:

► В персийския език за разлика от турския и българския език съществуват два дифтонга - оу, ей. Обикновено се срещат пред съгласни и накрая на думата. В процеса на трансференция и адаптация, след прибавянето на наставки, настъпват промени.

► Три от гласните от вокалната система на персийския език имат съответна фонологически противопоставена дължина - ä - ā, и - ū, у - ȳ. В древния език тази дължина е имала смисларазличителна функция.

Това фонетично явление в процеса на заемането е загубило характера си на противопоставяне и в турския език се проявява като етимологична дължина, т.е. само при заети лексеми. Субституира се чрез специален диакритичен знак (¯), който се нанася само върху определени гласни, при определени думи. При заемките от персийски произход в българския език, макар и преминали чрез посредничеството на турския, признакът „дължина“ на гласните не е запазен.

► В персийската азбука кратките гласни ä, е, о нямат графичен (буквен) израз. За означаването им се използват, само в учебните пособия, надредни и подредни диакритични знаци - хäрäке. Особено важна смисларазличителна функция имат при думи с еднаква графична форма: **گل** *гол* „цвете, роза“ и **گل** *гел* „кал“.

► Персийската неустойчива кратка гласна „ä“ няма фонетичен еквивалент в турския и българския език - в турския се субституира чрез „е“, в българския също с „е“. Но механичното му сближаване с „е“ би било неточно. Персийският звук „ä“ силно се променя при различни фонетични условия - например в позиция пред „х“ и „г“ акустически се доближава до турското и българското „а“, пред „і/и“ или „у/й“ се приближава до „е“. Затова при транскрипцията на персийски по произход думи запазваме графемата „ä“.

► Характерен момент на турската фонетична система е законът за звуковата хармония (ЗЗХ), който по същество е про-

гресивна асимилация, при която всяка следваща гласна се повлиява от признаците на предидущата по линията на мекост-твърдост, закръгленост-незакръгленост. Този закон не се проявява в персийски език, но в процеса на трансференция на лексеми от персийски в турски език някои от тях при адаптацията си попадат под влияние на ЗЗХ и така преминават в българския език.

Консонантните системи на персийския, турския и българския в количествено отношение почти се покриват - в български 20 съгласни, в турски 20 съгласни, в персийски 21. Що се отнася до качествените характеристики, и при съгласните се наблюдават специфични особености, имащи отношение към трансференцията, субституцията и адаптацията на заемките от персийски произход, преминали чрез посредничеството на турския в българския език.

► На фонетичната система на персийския език са свойствени съгласни, които липсват в турския и българския език - това са увуларната съгласна „г“ и фарингалната съгласна „х“.

► Персийският африкат ﭺ има еквивалент в турския език - „с“. В българския език се субституира чрез африката „дж“(ц).

► Специфична особеност на системата на съгласните в персийския език е обстоятелството, че средноезичната звучна и беззвучна „к“ и „г“ в позиция пред гласните от преден ред „и“, „е“, „а“ са палатални, а пред гласните от заден ред „у“, „о“, „ä“ значително се изтеглят назад и са като непалаталните „к“ и „г“ в българския език.

В турския език палаталността на съгласните е вторична, позиционно обусловена от палаталността на гласната, пред която се намира. В българския език мекостта и твърдостта на съгласните не е етимологически предопределена и се отразява чрез съответната система за транскрибиране: к’ар, л’але.

► Правилното разчитане на персийските думи с оглед правилното им субституиране в процеса на трансференцията в турския и оттам в българския език изисква познаване на каноните на персийския език във всички негови форми и аспекти. Така например носовата предноезична съгласна „н“ в позиция пред „б“

в резултат на асимилация се заменя със звука „м“, т.е. пише се انبر änbar, а се произнася ämbar.

► И в турския, и в българския език съществува съгласната у/й. И в двата езика се среща само край гласни, с които образува дифтонгични съчетания (неистински дифтонги). В турски език „у“, когато предшества гласните, образува с тях така наречените йотувани гласни, някои от които имат съответствия в българския език - yu =ю, yü=ю, уа=я. Във всички останали случаи се отразява с българския глайд „й“.

► Специфична особеност само на турската фонетична система е озвучаването на беззвучни съгласни в крайна позиция, когато се прибавят окончания - крайните „p“, „ç“, „t“, „k“, „f“ преминават във „в“, „c“, „d“, „ğ“, „v“, което не е специфично за персийския и българския език.

Реализация на персийските гласни и съгласни фонеми в процеса на заемането

1. Гласни

При съпоставянето на фонетичните системи на трите езика се вижда ясно, че в процеса на контактите между персийския като език източник, турския като език посредник и българския като език приемник не се е стигнало до едно конвенционално (рутинно) нивелиране на фонемите. Както личи от предложената по-долу таблица, която е резултат от фонетичен анализ на целия наш ексцерпиран материал, в процеса на трансференция и адаптация някои от иранските по произход фонеми имат не повече от шест (6) варианта за реализацията си в турския език, а що се отнася до реализацията им в българския език, то количеството на фонемите, чрез които се субституират, е по-голямо. Освен това в случая вече става дума не само за фонеми, но и за фонетични съчетания.

Корените на това фонетично многообразие трябва да се търсят в обстоятелството, че е налице контакт между неродствени езици, както и във всичко, което следва от това като различните графични системи на трите контактуващи езика, разликите във фонетичните им системи, действието на различни фонетични за-

кономерности и, не на последно място, глобалното действие на закона за фонетичната субституция и адаптация.

Така например в процеса на субституирането на персийските фонеми в турския език и чрез посредничеството на турския в българския език оказват въздействие такива специфични особености на персийската графика и фонетика, като условното приемане на фонетичните съответствия на някои персийски фонеми - перс.„ä“ не е идентично с турското и българското „е“, но се приема, че е фонема близо до „е“; етимологичната дължина на ā, ō, ȳ в персийския, запазването ѝ в някои случаи в турския и изчезването ѝ по пътя до българския; липсата в персийския език на графеми за „о“ и „у“ и тяхното означаване в персийски с „و“ - знак, с който иначе в персийския се означава съгласната „в“; отразяването на фонемата „е“ само с диакритичен знак, който се отбелязва само в учебните пособия, а по-нататъшното му разчитане е въпрос на познаване на езика и интуиция, или пък отразяването на гласната „е“ в края на думата с графемата „ه“, която иначе е знак за отразяване на перс. съгласна „ха“; позиционно обусловената палаталност на „к“, „д“ в персийския език, което се приема за етимологична особеност в турския, но липсва в българския език.

Наред с действието на упоменатите специфични особености на персийския, които рефлектират в процеса на трансференцията и адаптацията на заемките в турския и респ.българския език, от особено значение за процеса на фонетичната трансференция и субституция на заемките от турския в българския език е влиянието на закона за звуковата хармония, който е основен закон в турската фонетична система.

Фонетичните процеси, протичащи при заемането на ирански по произход лексеми в турския и оттам опосредствано в българския език, може да бъдат онагледени за постигане на конкретност и диференциране на реализацията на всяка една фонема.

Реализация на гласните фонеми в процеса на заемането

Персийска фонема	В турския език	В българския език
а	**а, â, е, і**	**а, я, е, и, ей, ‘ô, ьо**
ä	**а, і, ö, е, ü**	**а, и, о, е, ю, ‘у, ‘ъ, я, ия, ô, ьо**
е	**е, а, ı, і, ü**	**е, а, ъ, и, ю, ô, о, у, я, ю, ия, ьо, йъ**
у	**и, ü, ö, ı, о**	**у, ю, ô, и, о, ьо, ъ**
о	**о, и, ü, ı, і**	**о, у, ‘у, ю, ъ, и, а, ê**
и	**і, е, и, а, ü**	**и, е, у, а, ю, ъ, ьо**
оу	**и, v**	**о, у, в**
еи	еу	**ей, ег, ай**

От направения анализ личи, че персийската фонема ***„а“*** е устойчива и за турския, и за българския език в различни фонетични позиции, както п. нам, т. nam, б. нам, п. нар, т. nar, б. нар; п. тахте, т. tahta, б. тахта; п. джäван, т. civan, б. дживан. Особена устойчивост се наблюдава при лексемата „хане“, която при заемките се явява като съставна част - например п. кархане, т. kerhane, б. керхана; п. голабхане, т. gûlabhane, б. гюл(аб)хана. Има случаи, в които фонемата „а“ е запазена в турския език заедно с дължината си, както в п. пäрāкäнде, т. perākende; п. täразу, т. terāzi. Същата фонема „а“ при трансференцията си в българския език загубва дължината си и се субституира чрез „е“ - б. перекенде; б. терезия. Налице са и случаи, когато дължината на фонемата „а“ от перс. „ā“ през тур. „ā“ се запазва и в българския език - б. таазе; б. сааде, но наред с това е фиксиран случай на отпадане на дължината - българско „саде“ или потъмняване като „съде“. Има случаи, когато след загубване на дължината гласната „а“ се субституира освен чрез „е“ и чрез гласните „я“, „и“, като п. зирā, т. zirā, б. зере, зеря, зери; п. ахор, т. ahır, б. яхър.

Чрез гласните „е“, „и“ се субституира и не само дългата фонема „ā“, като п. парсāнг, т. persenk, б. Персенк; п. кашки, т. keşke, б. кешки; п. сäр-сам, т. sersem, б. серсем; п. абриз, т. ibrik, б. ибрик.

Не са редки случаите, при които персийската форма в турския се подчинява на звуковата хармония и така преминава в българския език, като п. зийанкар, т. ziyankâr. Тази палатализация на персийското „а“ в турския език повлиява на процеса на адаптацията на фонемата и в българския език, където тя се реализира като „ьо“, „я“, „ия“ - например б. зенкьор или п. базâрган, т. bezirgân, б. базиргян; п. касä, т. kâse, б. кясе, кейсе.

Що се отнася до персийската фонема ***„ä“***, нейният неустойчив характер се отразява и при трансференцията и адаптацията й както в турския, така и в българския език. Най-често се субституира чрез „е“ и в турски, и в български език, както п. дäрман, т. derman, б. дерман; п. доругäр, т. dülger, б. дюлгер; п. зämбарäк, т. zemberek, б. земберек; п. сäр-äскäр, т. serasker, б. сераскер, но не са редки случаите на стесняване и палатализация в българския език - вж. б. дърман, дирман; б. дюлгяр; б. зимбилек, зьомпердек.

На второ място по честота на субституирана форма на перс. „ä“ е гласната „а“, както п. тäрхине, т. tarhana, б. тархана; п. роугäн, т. rugan, б. руган; п. сäхтийан, т. sahtıyan, б. сахтиян; п. тäсме, т. tasma, б. тасма или п. гäхрäман, т. kahraman, б. кахраман (но и кехреман, кахриман).

В процеса на адаптацията перс. „ä“ се субституира и чрез турското „i“, българското „и“, както при п. äбришом, т. ibrişim, б. ибришим; п. äнджир, т. incir, б. инджирка; п. пäшиман, т. pişman, б. пишман; п. зäнджир, т. zincir, б. синджир. Но има случаи, когато в процеса на трансференция от турския в българския език перс. „ä“, което в турски се е реализирало чрез „i“, преминава в бълг. „а“ или „ъ“ - вж. п. джäхан, т. cihan, б. джахан; п. сäнджаб, т. sincap, б. занджап, зънджап. Неустойчивият характер на перс. „а“ се проявява и в случаи като п. бäбр, т. böbür, б. бобър; или п. сäвар, т. süvari, б. сувари; п. гугäрд, т. kükürt, б. кюкюрт; п. äргäван, т. erguvan, б. гергеван.

Персийската гласна ***„e“*** в процеса на адаптацията си в турския език се реализира най-вече чрез турското „е“, както в п. пäнджäре, т. pencere; п. кämане, т. кемане; п. лäкке, т. leke; п. мюжде, т. müjde; п. пäрде, т. perde; п. пäндже, т. pençe; п. луле,

т. lüle; п. мейдан, т. meydan. В българския език реализацията на перс. „е“, наред с бълг. „е“, става чрез повече варианти, както при б. пенджере, но и панджур(ъ), пенджура; б. кемане, но и кемен’ô; б. леке, но и лêкьо, лике; б. мюжде, но и мижд’ô; б. перде, но и перд’ô, пердя; б. пенче, но и пенджа, пенчô, панча; б. лула, но и лулъ; б. мегдан, но и м’ъгдан.

Често перс. „е“ и в процеса на заемане в турския език се субституира и чрез тур. „i“ и бълг. „и“ - например п. кешмеш, т. kişmiş, б. кишмиш; п. келим, т. kilim, б. килим; п. серке, т. sirke, б. Сиркеджиев (ФИ); п. кашке, т. keşki, б. кешки. Но при адаптацията си в българския език перс. „е“ се субституира още и чрез бълг. „а“, „ъ“, „и“, „’у“, както б. килим, но и келим, к’елим, к’ул’ум; п. зендан, т. zindan, б. зандан, зъндан.

В процеса на адаптацията си в турския и българския език, в случаи като п. похте, т. pıhtı, б. пихтия; п. немуне, т. nümüne, б. номуне; п. джомбеш, т. çümbüş, б. джумбуш, джюмбюш, джумбиш; п. тембаку, т. tömbeki, б. тюмбеке, перс. „е“ все повече се е отдалечило от „нормата“ си.

Липсата на графичен израз на перс. „е“ и отбелязването му с диакритичен знак води до дублетни форми в зависимост от начина на разчитане, както например при п. бäрандж и берендж.

Специфична е реализацията на онази перс. фонема „е“, която в крайна позиция се означава със знака „ха“. В този случай перс. „е“ се субституира и в турския, и в българския език с „а“. Това може да се илюстрира с примерите: п. тафте, т. tafta, б. тафта; п. паче, т. paça, б. пача; п. шире, т. şira, б. шира.

Персийската фонема ***„у“*** е от порядъка на неустойчивите в класацията на гласните в персийския език. Този факт, а също и немаловажното обстоятелство, че чрез графическия знак „**و**“ в персийски се изразява освен гласната „у“, още и дифтонгът „оу“ и съгласната „в“, създават предпоставки за един широк спектър на съответствия на персийската фонема „у“ в турския и българския език.

Така например, наред със субституирането на перс. „у“ чрез тур. „и“ и бълг. „у“, както при п. пул, т. pul, б. пул; п. сурнай,

т. zurna, б. зурна; п. sämur, т. samur, б. самур, се наблюдава субституирането на перс. „у“ чрез тур. „ü“ и бълг. „и“, „у“, „ю“, „ьо“, както при п. käškul, т. keşkül, б. кешкил; п. mängüš, т. mengüş, б. менгиш, менгуш; п. dulbend, т. tülbent, б. тюлбен; п. гуи, т. güya, б. гьоа; п. рузгар, т. rüzgâr, б. рюзгяр.

В процеса на трансференция от персийския към турския език и респ. към българския се наблюдават случаи както на перс. „у“, тур. „и“, бълг.„о“, като п. пуш, т. puş, б. пош; п. чуха, т. çuha, б. чоха (но и чуфалък), така и на перс. „у“, тур. „о“, бълг. „о“ - напр. п. зур, т. zor, б. зор; п. чупан, т. çoban, б.чобан; п. хорус, т. хороз, б. хороз; п. тупхане, т. top(h)ane, б. топхана; п. дулаб, т. dolab, б. долап (но и дулап).

При адаптацията си в турския и българския език персийското „у“ нерядко се субституира чрез „ö“ в турския и чрез „о“, „’о“, „ьо“ в българския, както при п. куфте, т. köfte, б. кьофте, кюфте, куфте; п. гуше, т. köşe, б. кьоше, кише, кюше; п. кушк, т. köşk, б. кьошк; п. чуб, т. çör, б. чоп, чôп; п. кусе, т. köse, б. кьосе; п. нанкур, т. nankör, б. ненк’орлук.

По рядко се среща перс. „у“, тур. „ı“, бълг. „ъ“, както п. ханум, т. hanım, б. ханъма, или перс. „у“, тур. „оу“, бълг. „ой“ - например п. шäб-бу, т. şebboy, б. шибой.

Фонемата ***„и“*** в персийския език се счита за устойчива. Както бе отбелязано при специфичните особености на персийските фонеми, гласната „и“ в исторически план има съответна дълга „ū“, което обуславя наличието на етимологична дължина на „и“ в персийския език.

В качеството си на устойчива гласна перс. „и“ в процеса на адаптация в турския и българския език се субституира чрез тур. „i“, както при п. зира, т. zira; п. шахин, т. şahin; п. омид, т. ümit, п. пäришан, т. perişan - положение, което в някои случаи се запазва и в българския език, както п. сим, т. sim, б. сим; п. пишин, т. peşin, б. пешин, но в българския освен като „и“ се субституира и чрез „е“, „а“, „у“, „ъ“, както б. зер, зара; б. шахин, но и шаханджия, шахън; б. умут; б. перушан, но и Перишанов (ФИ); п. kelim, т. kilim, б. килим, но и к’ул’ум, кюлюм.

Интересна е реализацията на перс. „и“ като тур. „u“ и „i“, и бълг. „у“, „о“ - например п. дивар, т. duvar, б. дувар, довар; п. марпич, т. marpuç, marpiç, б. маркуч; п. мих, т. mıh, muh, б. мух.

По-често се среща в процеса на адаптацията субституирането на перс. „и“ като тур. „е“, бълг. „е“ или „и“, както е в случаите: п. кисä, т. кесе, б. кесьô; п. бише, т. meşe, б. меше; п. пиш-кäш, т. peşkeş, б. Пешкеш; п. тиз-аб, т. kezzap, б. кезап.

При анализа на ексцерпирания материал бяха регистрирани сравнително малко случаи на реализация на перс. „и“ като тур. „ü“, бълг. „ю“ (п. дур-бин, т. dürbün, б. дюлбюн, дюлбин), както и случаи на реализация на перс. „и“ чрез тур. „а“ и бълг. „а“, като например п. тäрхине, т. tarhana, б. тархана.

Случаите на адаптация на п. миве като т. meyve, б. мейве и п. гуи като турско güya и българско гьоа биха могли да намерят обяснение във факта, че графичният знак „و“ в персийския език, с който се изразява фонемата „и“, фиксира още и „й“, турско „у“ и дифтонга „ей“(тур. еу).

Персийската фонема ***„о“*** в класификацията на персийските фонеми спада към неустойчивите кратки гласни.

Както за повечето гласни, в персийската графика няма специален знак за фонемата „о“. Най-често се фиксира чрез графичния знак „و“, с който се означават още „у“, „оу“ и „в“, а също и чрез диакритичен знак, който много рядко се нанася.

При трансференцията си в турския и българския език ирански по произход лексеми, съдържащи фонемата „о“, се адаптират, като най-често перс. „о“ се субституира чрез тур. „ü“ и бълг. „ю“, „у“, „и“, „а“, „е“, както е при п. мохр, т. mühür, б. мюхюр, михур; п. золф, т. zülüf, б. зулуф, залуф, цолуф; п. колах, т. külâh, б. кюляф, к’улêф, килêф; п. сомбол, т. sünbül, б. зюмбюл, зимбил, дзембил, дзумбул; п. болбол, т. bulbul, bilbil, б. бюлбюл, булбул, билбил.

Не по-малко е разпространен моделът: перс. „о“, тур. „u“, бълг. „о“, както е при п. пошт, т. puşt, б. пущ; п. торш, т. turşu, б. туршия; п. мошт, т. muşta, б. муща; п. мордар, т. murdar, б. мундар; п. до-баре, т. dubara, б. дубара; п. джол, т. çul, б. чул, чюл, чол’.

Макар и по-рядко перс. „о“ в турския език рефлектира като „ı“, а в бълг. като „ъ“ и като „и“: п. похте, т. pıhtı, б. пихтия; п. чобуг, т. çubuk, б. чибук; п. ахор, т. ahır, б. яхър; п. нäшадор, т. nişadır, б. нишадър.

Реализация на дифтонгите в процеса на заемането

По отношение броя на дифтонгите в персийския език и тяхната същност мненията на специалистите не винаги съвпадат. Според едни дифтонгите са четири, освен това ги определят не като самостоятелни фонеми, а като комбинация от две фонеми.

Ние поддържаме мнението, че в съвременния персийски език съществуват два дифтонга - „ей“, „оу“. Ако се сравнят спектрите на отделните гласни, компоненти на дифтонга, със спектрите на самите дифтонги, ще се отбележат различия, свидетелстващи за самостоятелност на дифтонгите.

Както се вижда от фонетичната структура на заетите лексеми, съдържащи дифтонг, в процеса на трансференция и адаптация в турския език дифтонгът „ей“ сравнително е съхранен: п. мей-хане, т. meyhane; п. гейтан, т. kaytan; п. мей-хош, т. mayoş; п. мейдан, т. meydan; п. ней, т. ney. Що се отнася до адаптацията му в българския език, дифтонгът „ей“ се е запазил при лексемата „ней“, в други случаи е преминал в „ай“, както при „гайтан“ и „майхош“, а при лексемата „механа“ дифтонгът се е разпаднал, като е отпаднала фонемата „й“. Чувствителна промяна е претърпял дифтонгът „ей“ при заемането на п. пейавенд, което в турския и българския език регистрира значително развитие - т. pezevenk, б. пезевенк.

Дифтонгът „оу“ се среща в ограничен брой заемки, а именно п. роуган, която в турски се реализира като rugan, така също и руган/роган в българския език. Интересна е фонетичната субституция на дифтонга „оу“ при другата заемка от персийски - „полоу“/„пелоу“. Фонетичните варианти в турския и българския език са близки помежду си - вж. т. pilâv, б.пилаф, но твърде отдалечени от формата в езика източник [за дифтонгите в персийския език вж. Основы иранского языкознания, 1982, 44; Гаприндашвили, 1964, 45; Сайяр, 1982, 16].

2. Съгласни

Както беше споменато, с приемането на арабско писмо персийската система се обогатява с осем съгласни фонеми, специфични за арабския език. Тези гърлени (х, ‘, г, ġ г и хамзе), емфатични (сад, зад, та, за) и междузъбни (се, зад) фонеми в голямата си част не попълват някаква празнота, а дублират съществуващи в персийската фонетична система съгласни. Това графично разнообразие при част от съгласните фонеми предполага проблеми при субституирането им в процеса на трансференцията и адаптацията, тъй като в приемащите езици (респ. турски и български) този феномен не съществува.

В този смисъл се говори за контактнолингвистично изследване на заемките от персийския в турския и българския език и се има предвид едно очевидно, предварително нивелиране, що се отнася до съотносимостта на персийските, турските и българските съгласни. Така например персийското *се* - **ث**, *син* - **س**, и *сад* - **ص**, отговарят на тур. „s“, бълг. „с“; п. *зал* - **ذ**, *зе* - **ز**, *зад* - **ض**, и *за* - **ظ**, са съотносими с т. „z“, б. „з“; п. *те* - **ت**, и *та* - **ط**, отговарят на т. „t“, б. „т“; п. *хе* -**ح**, *хе* - **خ**, *ха* - **ة**, отговарят на т. „h“, б. „х“, п. *гайн* - **غ**, *ґаф* - **ق**, *гаф* - **ك**, отговарят на т. „g“, „ğ“, б. „г“, „ ġ “.

Това обстоятелство обуславя в голяма степен разнообразието на фонетичния спектър при субституирането на персийските съгласни в турския и българския език. Освен това за фонетичното многообразие при субституирането допринася и фактът, че при контактолингвистичното изследване като база и илюстративен материал се ползва не само литературната езикова норма на езика посредник и езика приемник.

Така, наред с очаквания рефлекс на персийската съгласна ***„б“*** в турски и български „b“/„p“, респ. „б“/„п“, както при п. пасбан, т. pazvant, б. пазвант; п. бафте, т. pafta, б. пафти; п. гäба, т. кеве, б. кебе, кепе; п. мадраабаз, т. madrabaz, б. матрапаз, перс. „б“ се реализира в турския и българския език още с „т“/„м“ и „v“/„b“, като последното съответствие се счита като признак за заемка от кюрдски език. За рефлекса перс. „б“, тур. „t“, бълг. „м“,

срв. п. бänäфше, т. menekşe, б. менекше; п. бänд-кеш, т. menteşe, б. ментеше; п. бехане, т. behane, mahana, б. махна, махана.

По-специфичен е случаят на субституиране на перс. „б“ чрез тур. „v“, бълг. „в“, както е в п. пасбан, т. pazvant, pazban, б. пазвант; п. чäр-беш, т. çerbiş, б. червиш; п. пабänд, т. payvend, б. пайвант; п. чäхар-чубе, т. çerçeve, б. черчеве или чрез беззвучния вариант в тур. „f“, бълг. „ф“ - например п. чадор-шäб, т. çarşaf, б. чаршаф; п. муйтаб, т. mutaf, б.мутаф (за рефлекса перс. „б“, тур. „v“, бълг. „в“ (ф) вж. Добрева, Добрев, 1983).

При по-голяма част от съгласните, параметрите на субституиране в процеса на адаптацията са „предвидими“, както при перс. „***л***“, вж. п. лаф, т. lâf, б. лаф; п. зил, т. zil, б. зил, зил’; п. кälле, т. kelle, б. килле. Появата в турския и българския език на „р“ вместо „л“ се счита за регулярен рефлекс - например п. käшкул, т. keşkul, keşgür, б. кешкил; п. голуле, гуле, т. gülle, б. гюлле, гюрле; п. лäнгäр, т. lenger, б. ленгер, ренгере. (В древноиранските езици не е съществувал съгл. звук „л“. Той се появява в средноиранския период и произлиза от *rd, *rz или *r (вж. ОИЯз, 1982, 82).

Що се отнася до доперс. съгл. ***„р“***, тя се реализира в турския и българския език чрез съгл. r/l, респ. р/л, както п. käх-роба, käхрюбар, т. kehribar, б. кехлибар; п. сärв, т. selvi, servi, б. селвия; п. зämбäрäк, т. zemberek, б. земберек, зембелек; п. мордар, т. murdar, б. мурдар. Успоредната бълг. форма „мундар“ може да се счита като резултат от дисимилацията на съгл. „р“.

Сравнително безпроблемно е протекъл процесът на адаптация на перс. съгл**. *„м“***, като предимно се субституира чрез тур. „m“, бълг. „м“, „м’“, както е в п. сämур, т. samur, б. самур; п. мäзе, т. meze, б. мезе, м’ъзе. Но в турския и българския език е налице и рефлекс „п“/„н“, както при п. кешмеш, т. kişmiş, kişniş, б. кишмиш, кишниш; п. пärчäм, т. perçem, б. перчем, перчин; п. шämдан, т. şamdan, б. шандан, което вероятно е резултат на делабиализация. Интересен е процесът на субститутция при п. тарäми, т. daraba, б. тараба. В случая вероятно трябва да се търси друг ирански език източник, а именно езикът „пущу“, където същата лексема е във формата „трамбиа“.

Персийската съгласна ***„в“*** е сред най-устойчивите. В процеса на адаптацията си тя не се е променила - вж. п. виран, т. viran, б. виран; п. див, т. dev, б. дев; п. диване, т. divane, б. диване. Единствено се наблюдава изпадане при п. чавош, т. çavuş, б. чауш, а така също и в сложната дума джäван-мärд, т. cömert, б. джумерт в резултат на звукови промени. А промяната на перс. съгл. „в“ в процеса на адаптация в българския език на иначе иранската по произход лексема „märварид“, б. маргарит (т. mervarid) може да се обясни с посредничеството на друг език.

Сред устойчивите съгласни е и перс. ***„п“***, която в процеса на адаптацията си в турския език и българския език се реализира респ. като тур. „p“, „b“ и бълг. „п“, „б“, както при п. пärчäм, т. perçem, б. перчем; п. тупхане, т. tophane, б. топхана; п. чуб-е па, т. çolpa, б. кьопав; п. бист-о пäндж, т. ispenç, б. испендж или п. täпанче, т. tabanca, б. табанджа; п. чупан, чубан, т. çoban, б. чобанин.

Изключение правят случаите на субституция на перс. „п“ чрез бълг. „к“, както при п. марпич, т. marpuç, б. маркуч или чрез тур. „f“ и бълг. „ф“ при п. песте, т. fıstık, б. фъстък.

През дългия процес на трансференция и адаптация от персийския през турския преминава и перс. съгл***. „ч“***, която се реализира най-вече чрез тур. „ç“, бълг. „ч“, както например п. чераг, т. çırak, б. чирак; п. дарчин, т. darçin, б. дарчин; п. чуха, т. çuha, б. чоха. За отклонение от горепосочената норма на субституирането на перс. съгл. „ч“ може да се счита реализацията ѝ чрез тур. „ç”, „c“, бълг. „дж“ - например п. täпанче, т. tabanca, б.табанджа; п. чäхар, чар, т. çar, б. джар; п. чар-паре, т. çalpara, б. джампара, а така също, макар и единичната субституция, чрез бълг. „ш“, както п. зäрде чуб, зäрз-чубе, т. zerdeçal, zerdeçöp, б. зардишав.

Перс. съгл. ***„ф“*** в процеса на адаптацията си регулярно се субституира в турския и българския език респ. чрез съгл. „f“, „v“ и „ф“, „в“, както п. тафте, т. tafta, б. тафта; п. фäшäнг, т. fişek, б. фишек; п. käфгир, т. kevgir, б. кевгир. Макар и рядко, перс. съгл. „ф“ се разсейва от горепосочения спектър и се реализира като например п. бäнäфше, т. menekşe, benöyşe, menefşe, menevşe, menövşe, б. менекше, меневше, менише, менешъ; п. töфäнг, т. tüfek,

tüveg, tüyenk, б. тюфек; п. кафäр, гäбр, т. gâvur, б. гяур; п. käфче, т. керçе, б. кепче; п. бафте, т. pafta, б. пафта, пахти; п. мофт, т. müft, б. муфта, мухта.

Както беше отбелязано, четири /4/ буквени знака в персийския език фиксират съгл. фонема ***„з“.*** Независимо от това, че зад всички тези графеми стои все звукът „з“, помежду им има звукови различия. Това фонетично многообразие се е отразило и на фонетичната субституция на перс. съгл. „з“ в турския и българския език, където тя се реализира респ. като тур. „z“, „t“, „ç“, „s“ и бълг. „з“, „т“, „с/к/“, „дз“, „ц“, както в п. зäбун, т. zebun, б. забун; п. зäбане, зäване, т. zıvana, б. дзвана; п. зäнг, т. çän, б. чан, но и „жанг“, за което се приема, че е чрез посредничеството на арменския език (Балкански, Добрева, 1997).

Прави впечатление, че в някои от случаите българската форма е по-близо до тази на езика посредник - турския, както например п. золф, т. zülüf, б. зулуф, цалуф, скалуф; п. кагаз, т. kâğıt, б. кеят, кят; п. сербаз, т. serbaz, serbest, б. сербез, сербест, сербес; п. джанфäза, т. canfes, б. джанфез, джанфес.

Персийската съгл. ***„ш“*** в турския език се реализира като „ş“, „ç“, без да показва големи различия в сравнение с езика източник, като п. пиш-käш, т. peşkeş, п. шекäндже, т. işkence; п. шурба, т. çorba; п. чäпеш, т. çepiş, çepiç. Българската форма съвпада с турската по отношение на субституцията на перс. „ш“, но показва и някои различия - например б. пешкеш, но и пештеж; б. скенжа; б. Чепишев (ФП), но и Чепихче. А при п. шемшад, шемшар, т. çimşir, şimşir, б. чемшир, шимшир българската форма съвпада и с тази на езика източник, и с формата на езика посредник.

Африкативната перс. съгл. ***„дж“*** има свои съответствия и в турския - „с“, и в българския език - „дж“, чрез които основно се субституира, както при п. джудже, т. cüce, б. джудже; п. джаду, т. cadı, б. джадия.

В процеса на адаптацията на перс. съгл. „дж“ почти регулярен се счита рефлексът тур. „ç“, бълг. „ч“ - например п. рäнджбäр, т. rençber, б. ренчпер; п. джураб, т. çorap, б. чорап, но и цурапе, което вероятно е стара форма; п. пандже, т. pençe, б. пенче; п. джол,

т. çul, б. чул, чол. Срещат се и много редки, неспецифични форми в българския език като п. дживе, т. cıva, б. живак.

Сред устойчивите съгласни фонеми е и перс. ***„c“,*** която в турския и българския език, в процеса на трансференцията и адаптацията си, не показва отклонения. Субституира се чрез „s“, „z“ в турския и респ. „c“, „з“ в българския език, както например п. küsbe, т. küspe, б. кюспе; п. сурна(й), т. zurna, б. зурна; п. mätärc, т. metris, б. метриз; п. сомб, сонбе, т. zımba, б. замба; на-käc, т. nekez, б. некез.

В българския език има запазени и двойни форми - вж. п. сäллах-хане, т. salhane, б. салхана, залхана или п. дескере, т. teskere, б. тезкере, тескере.

Перс. съгл. ***„н“*** е сред фонемите, които при една и съща лексема се субституират чрез повече от един вариант, независимо от фонетичната позиция. Най-често в турския и българския се реализира, респ. чрез тур. „n“, „m“, бълг. „н“, „м”, както при п. пешин, т. peşin, б. пешин, пешим; п. нардебан, т. merdiven, nerdivan, б. мердивен; п. джан-баз, т. cambaz, canbaz, б. джамбаз; п. афäрин, т. aferin, aferim, б. аферим; п. джан-фäза, т. canfes, б. джанфез, джамфез. Дублетни форми на персийски лексеми, съдържащи „н“, съществуват в турския и българския език още и като резултат на субституирането на перс. „н“ като тур. „’n“, „l“ и бълг. „н“, „л“ едновременно - например п. фенджан, т. fincan, filcan, б. филджан; п. käпänäк, т. kepenek, б. кепенек, кепелек; п. нештäр, т. neşter, leşter, б. нещер; п. сурнай, т. zurna, б. зурна, зурла. А има и заемки в българския, при които се срещат и трите форми на реализация на перс. съгл. „н“, както при п. нохуд, т. nohut, б. нахут, нафут, лахут, маут, мухут; п. нешан, т. nişan, б. нишан, лишен, мишена.

Персийската фонема ***„д“*** се счита за резултат от развитието на древногр. *d, *t, *z (ОИЯЗ, 1982, 61). В този смисъл реализирането на перс. съгл. „д“ в процеса на адаптацията й в турския и българския език чрез тур. d, t, z и бълг. д, т, з е исторически обусловено.

Най-често срещаният модел на субституиране на перс. „д“в турския и българския език е п. д > т. d > б. т - например п. дäстах,

т. tezgâh, б. тезгях; п. дäстмал, т. destmal, б. тестемел; п. дäстур, т. destur, б. тестир; п. пайäнде, т. payande, б. паянта.

Другият, също често срещан модел на субституиране на перс.съгл. „д“ в турския и българския, е п. д > т. t > б. т - например п. омид, т. ümit, б умут; п. гугäрд, т. kükürt, б. кюкюрт; п. налбäнд, т. nalbant, б. налбант; п. остад, т. usta, уста. Съществуват и случаи както при п. дулбенд, т. tülbent, dülbend, б. тюлбен, дюлбен, които обединяват и двата модела.

Много рядко съгл. „d“ от турския преминава в „д“ в българския, както е при п. палуде, т. palûde, б. палуде. В дадения случай перс. „д“ има и „z“, „з“ вариант на субституиране в турския и българския - т. palûze, б. палуза, или само в българския, както при п. зäрд-алу, т. zerdali, б. зарделия, зарзала. Има и заемка, при която перс. „д“ има само „z“/„з“ вариант в турския и българския - п. käб(б)аде, т. kepaze, б. кепазе, келпез’ô.

Много рядко срещана форма на субституиране на краесловното перс. „д“ е чрез тур. „к“, бълг. „к“, както при т. kement, kemenk, б. кемент, кеменк (от перс. кäмänд) или само бълг. умут, умук (от перс. омид).

Беззвучната перс. съгл. ***„m“*** при заемките в турския и българския език се среща най-често в начална и крайна позиция и най-често се субституира чрез тур. t/d и бълг. т/д - например п. тазе, т. taze, б. тазе; п. тут, т.dut, б.дут; п. пуст, т. post, б. пост. Често в края на думата при реализирането си и в турския, и в българския перс. „т“ изпада - п. чäпраст, чäпрас, т. çäpraz, б. чапраз; п. дорост, т. dürüst, б. дорус; п. дуст, т. dost, dos, б. дост, дос; п. пäрдахт, т. perdah, б. пердах, или наред с бълг. ”пост”, съществува и форма „пос“.

Индивидуално-единичната реализация на перс. съгл. „т“ при лексеми като п. тиз-аб, т. kezzap, б. кезап (чрез тур. „к”, бълг. „к“); п. тäгал, т. çakal, şakal, б. чакал (чрез тур. ç, ş, бълг. ч); п. сомбате, сомбаде, т. zımpara, б. сумпара, зъмпара (чрез тур. r, бълг. р) е специфично явление както за турската, така и за българската фонетика. А що се отнася до лексемата „ядец, ядеш“ в бълг. език, заета от тур. yadest и перс. йад-дашт, има явни индикации за много

по-ранно заемане - преди османотурския период, на нивото на иранските и тюркските езици.

Съгласната „к“ в персийския език има тази специфична особеност, че под влияние на гласните „а“, „о“, „у“ е твърда, а под влияние на „а“, „е“, „и“ се палатализира. Вероятно поради тази причина в процеса на трансференцията и адаптацията си перс. съгл. „к“, наред с очаквания в турски и български рефлекс „к“/„к“ - вж. käl, т. kel, б. кел; п. känar, т. kenar, б. кенар; п. кушк, т. köşk, б. кьошк; п. зийан-кар, т. ziyankâr, б. зенкьор, се субституира още и чрез тур. „g“, бълг. „г“, както при п. каргях, т. gergef, б. гергеф; п. кяргир, кягир, т. kâgir, б. гивгир; п. käхриз, т. geriz, б. гериз; п. кängär, т. kenger, kengel, б. гингер. Процесът на палатализация разширява спектъра на субституиране на перс. съгл. „к“ в турския и българския език и, макар и епизодично, тя се африкатизира като дублетна форма до тур. „ç“, бълг. „ч“ - вж. п. käпче, т. kerçe, çemçe, б. кепча или п. кашке, т. keşki, б. кешки, чешки.

Когато обект на описване е съгл. **„ɾ“** в персийския език, трябва да се има предвид, че това „г“ е условно общо название. Фактически то отразява реализацията на онези три „г“ в персийския език, които се различават помежду си както като графика, така и етимологически, и респ. означават различини параметри на увуларния звук „г“, а именно г (гаф), ġ (гайн) и g̈ (гаф), от които последните два са арабски по произход гърлени звукове, а г (гаф) отразява персийски звук, несъществуващ в арабския език. Очевидно има обективна езикова ситуация перс. г, ġ , g̈ да се реализира чрез различни фонетични варианти при адаптацията си в турския и българския език. Така перс. г (г, ġ , g̈) се субституира чрез тур. g, к, ğ, y, h и чрез бълг. г, к, й, х, както при п. ранг, т. renk, б. ренк, ренг; п. пишгир бäшгир, т. peşkir, pergir, б. пешкир; п. сäгбан, т. şeğmen, segban, seymen, б. сейменин, сегмен; п. гäлтäбäн, т. kaltaban, б. калтабан; п. гав-ъ сале, т. kösele, б. кьоселе; п. гали, т. halı, б. халия; п. багче, т. bahçe, baççа, б. бахча, башча.

Налице са и случаи, когато наред с горната реализация в турския и българския или само в българския съществува и такава форма на заетата лексема, в която перс. „г“ изпада - например п.

mägäp, т. meğer, meyersem, mer, б. мегер, макар, мер; п. йагма, т. yağma, б. яма или п. ширроугäн, т. şırlağan, б. шарлан; п. кагäз, т. kâğıt, б. кеят, кят. Съществува и заемка, която е единичен случай на преминаване на перс. г > тур. r > бълг. р - вж. п. фägфур, т. farfur, б. фарфор.

Подобна е и езиковата ситуация във връзка с перс. съгл. ***„х“***. Тя обобщено отразява персийските фонеми х(хе), х(хе) и х(ха), като х(хе) е гърлен звук, навлязъл с приемането на арабското писмо. В турския и българския език тези три перс. фонеми са нивелирани по отношение на приемането им все като перс. съгл. „х“, която при заетите лексеми се субституира основно като тур. „h“, „к“ и бълг. „х“, „к“, както при п. чäрх, т. çark, б. чарк; п. хäфтан, т. kaftan, б. кафтан; п. хаван, т. havan, б. хаван; п. хäрмäн, т. harman, б. харман.

Наред с тази си реализация, перс. съгл. „х“, създавайки дублетни форми в турския или българския, се субституира и чрез тур. f, бълг. ф, както например п. хорма, т. hurma, б. фурма, хурма; п. колах, т. külâh, б. кюляф, кюлях; п. костах, т. küstah, б. кюстаф; п. ноху д, т. nohut, б. нахут, нафут; п. рахван, т. rahvan, rafan, б. рахван, раван; п. сäр-хош, т. sarboş, serfuş, б. сархош, серфош; п. дäстгах, т. tezgâh, б. тезгях, тезгяф. Макар и рядко, перс. „х“ в турския и българския език се субституира респ. чрез тур. „у“, бълг. „й“ - например п. пäхлäван, т. pehlivan, peylivan, б. пехливан, пейливан; п. бäха, т. paha, б. пайа; п. зähr, т. zehir, zeyir, б. зехир, зеир.

Съгласната ***„й“*** в перс. език графично се изразява със знака на гласната „и“. В турския език й съответства съгл. „у“, а в българската вокална система й съответства глайдът „й“.

Реализацията на перс. съгл. „й“ при заемките в турския и българския е предимно чрез тур. „у” и респ. чрез бълг. „я“, „й“, както например п. зийан, т. ziyan, б. зян, зйан; п. майе, т. maya, б. мая; п. мум(и)йа, т. mumya, б. мумия; п. мейхош, т. mayhoş, б. майхош; п. ней, т. ney, б. ней; п. сäр-майе, т. sermaye, б. сермия, сермиа; п. йавер, т. yaver, б. явер; п. йебан, т. yebana, б. ябана; п. пайäнде, т. payende, б. паянта; п. йäхни, т. yahni, б. яхния; п. йасмäн, т. yasemin, б. ясмин, но и б. жасмин, за което допускаме и друг език посредник.

Тук ще отбележим единични случаи на реализация на перс. „й“ като тур. „v“, бълг. „в“ и чрез бълг. „г“, както п. гуйäде, т. güvendi, б. гювендия; п. мейдан, т. meydan, б. мегдан.

Реализация на съгласните фонеми в процеса на заемането

Персийска фонема	В турския език	В българския език
б	b, p, m, f, v	б, п, м, ф, в
Персийска фонема	В турския език	В българския език
п	p, f, v, m	п, б, ф, в, к
т	t, k, d, ç, ş, r	т, к, д, ч, р, ц
с	s, z	с, з
дж	c, ç	дж, ч, з, ж, ...
ч	ç, c	ч, дж, ш
х	h, k, y, f	х, к, й, ф
д	d, t, z, k	д, т, з, к
з	z, t, ç, s	з, т, дж, ц, с(к), ж
р	r, l	р, л, н
ш	ş, ç, h	ш, ч, к, ж, с, х
г	g, k, ğ, y, r, h	г, к, й, р, х
ф	f, v, k, y, p	ф, в, п, к, х
к	k, ç, g, t	к, ч, г, т
л	l, r	л, р
м	m, n, b	м, н, б
н	n, m, l	н, м, л
в	v	в
й	y, v	я, й, в, г

Фонетична адаптация

Анализът на процеса на фонетична трансференция и адаптация на иранските (персийски) по произход заемки през турския в българския език дава възможност да се направят конкретни изводи по отношение на субституцията на всяка една фонема в процеса на заемането от езика източник (персийския), през езика посредник (турския) до езика приемник (българския). Въз основа на така получената картина на субституирането на персийските гласни и съгласни, която е частичен резултат от адаптацията на фонетичната

структура на заемките, има възможност да се направят също така изводи и за цялостния процес на фонетична адаптация на заемките. За тази цел трябва да бъдат анализирани и фонетичните промени в самата структура на лексемите, които започват да се реализират от момента на трансференцията, под въздействието на звуковите норми и закони както на езика посредник, така и на езика приемник.

На базата на систематизирания наличен ексцерпиран материал могат да бъдат описани специфичните за персийските заемки фонетични промени с оглед тяхното място и роля в процеса на адаптацията им в българския език.

Фактологически би било правилно да се твърди, че в много редки случаи е налице идентичност между формите на заетите лексеми в езика източник, езика посредник и езика приемник, както при п. саз, т. saz, б. саз; п. наргиле, т. nargile, б. наргиле; п. лăнгăр, т. lenger, б. ленгер; п. зăрдева, т. zerdeva, б. зердева; п. нештер, т. neşter, б. нещер; п. нам-дар, т. namdar, б. намдар.

В някои случаи тази близост на формите на лексемите се отнася само за езика източник и езика посредник, т.е. за персийския и за турския, а в езика приемник, т.е. в българския, има разлики - например п. зăрд-алу, т. zerdali, б. зарзала; п. кяргир, кягир, т. kâgir, б. гевгир; п. хурда-хаш, т. hurda huş, б. ардауш, фардафуш; п. марпич, т. marpuç, б. маркуч; п. нешан, т. nişan, б. нишан, но и лишен и мишена; п. дарбхане, т. darphane, б. тарапана; п. дживе, т. cıva, б. живак; п. кăпче, т. kerçe, kirçe, б. кепче, кяпча до форма шепшек.

В процеса на заемането много е разпространена фонетична ситуация, при която промяна е настъпила още в езика посредник, т.е. турския, и тя рефлектира и върху фонетичния състав на заемките в българския език. Най-вече под въздействието на закона за звуковата хармония в турския език в случаите: п. гăхрăман, т. kahraman, б. кахраман; п. рузгар, т. rüzgâr, б. рюзгяр; п. гугăрд, т. кюкюрт, б. кюкюрт; п. чăпрас, т. çapraz, б. чапраз; п. гонах, т. günah, б. г'унах; п. сăр-баз, т. serbez, б. сербез; п. до-баре, т. dubara, б. дубара.

Понякога звуковата хармония, наложила се в турския език, се декомпозира в българския - например п. нан-кур, т. nankör, б. ненкьор(лук); п. тăндорост, т. tendürüst, б. тендирис; п. чун-ке, чонке, т. çünkü, б. чунки(м).

В процеса на заемането в турския и българския език най-големи фонетични промени са претърпели онези персийски лексеми, които по произход са сложни семантико-морфологични структури, като п. чадор-шăб, т. çarşaf, б.чаршав; п. бăнд-кăше, т. menteşe, б. ментеше; п. джăван-мărд, т. comert, б. джумерт; п. джам-е-шуй, т. çamaşır, б. чамашир; п. бăд-хахи (-хуй), т. bedhah, б. бетух; п. шир-роуган, т. şırlağan, б. шарлан; п. кăх-роба, т. kehrübar, б. кехлибар, кехрибар; п. чăхар-чуб, т. çerçeve, б. черчеве.

Освен фонетичните промени, настъпили на турска почва в заемките в резултат от действието на закона за звуковата хармония, има и други промени в турския език, които са се реализирали под въздействието на позиционни и комбинаторни фактори, както е при п. зăхр > т. zehir (б. зехир); п. сомбате > т. zımpara (б. сумпара); п. дорудгăр > т. dülger (б. дюлгер); п. баденджан > т. patlıcan (б. патладжан); п. сăгбан > т. seymen (сейменин); п. палуде > т. pelte (б. пелте); п. хомбăре > т. kumbara (б. кумбара); п. чолаг-е па > т. çolpa (б. кьопав); п. гонг > т. künk (б. клюмк); п. сомб > т. zımba (б. зъмба); п. йар > т. yârân (б. яран); п. мирахор > т. imrihor (б. имрихор).

Както се вижда, фонетичните процеси на турска почва в повече от случаите са осезателни и водят до промяна на фонетичния облик на персийските по произход заемки. По този начин се създава предпоставка турският език в качеството на посредник да презаеме на българския език персийски по произход лексеми, различаващи се по своята фонетична структура от изходната си персийска форма. Предвид състава и характеристиките на наличния ексцерпиран материал, може да се заключи, че процесът на фонетична трансференция и адаптация е продължил и в езика приемник - българския.

При един анализ на този лексемен фонд се установява, че във връзка с фонетичната адаптация на персийските заемки, освен

изменения, засягащи качеството на звуковете, които бяха обстойно описани, са се реализирали и процеси, водещи до промяна и на фонетичния състав и структурата на голяма част от лексикалните заемки. Най-разпространени се оказват процеси, които са създали възможност за наличието и **на звучен и на беззвучен вариант** - например б. карпуз, карпус < т. karpuz, < п. хäрбузе; б. перваз, первас < т. pervaz < п. пärвäз, процеси, създали условия за **уподобяване**, като например б. муфта, мухта < т. muft < п. мофт; б. джамадан, жамадан < т. camadan < п. джамедан, за **асимилация на съгласни**, както при б. безбелли < т. besbelli < п. бäс-; б. разгеле < т.razgele, rasgele < päст-, а така също и за **асимилация** на гласни - например б. панзахир < т. panzehir < п. падзäхр; б. барабар < т. beraber < п. бäр а бäр. Не са редки случаите на фонетична **контракция** като б. зян < т. ziyan < п. зийан; б. бадева < т. bedava < п. бад-и хава или на процес на **редукция,** както б. шибой < т. şebboy < п. шäб-бу; б. чаршаф < т. çarşaf < п. чадор шäб. Специфични явления в процеса на адаптация на персийските заемки през турския в българския език са и **назализацията** - вж. б. махна < т. behane < п. бäхане, и **деназализацията** - например б. бумбар < т. bumbar < п. бунбар, мунбар, **лабиализацията**, както б. перушан < т. perişan < п. пäришан; б. чампари < т. çalpara < п. чäхар-паре, чар-паре; б. аферим < т. aferin < п. афäрин; б. джумбуш, но и жимбиш < т. cümbüş < п. джомбеш, а също и **делабиализацията** - например б. зюмбюл, но и зимбил < т. sümbül < п. сомбол; б. шандан < т. şamdan < п. шäмдан.

Сред разпространените фонетични промени в перс. заемки са и **соноризацията** - например б. Некез < т. nekez < п.накäс; б. зарзават < т. zerzevat < п. сäбзиджат. Срещани явления сред фонетичните промени са и **дисимилацията на съгласни**, както при б. филджан < т. fincan < п. пинган, фäнджан, а така също и **натрупването на съгласни** в начална позиция - например б. турфанда, но и труфанда < т. turfanda < п. турфанде; б. туршия, но и трушия < т. turşu < п. торш; б. шкембе < т. işkembe < п. шäканбе, както и **разширяване на неударени гласни**, както б. тереки(я) < т. tiryaki < п. тираки; б. шерден < т. şirden < п. ширден. Сред разпространените

фонетични процеси са още и **епентезата**, както б. пиядехаскери < т. piyade askeri < п. пияде-; б. бербат, но и бербант < т. berbat, berbant < п. бербад; б. сайвант < т. sayvan < п. сайебан; б. паянта < т. payende < п. пай-ände, а така също и **елизията** - например б. ек < т. yek < п. йёк; б. дар-мар < т. tarumar < п. таромар; б. яхър, но също ир < т. ahor, ahır < п. ахор, ахур, както и **изпадане на начална съгласна** - вж. б. налбант, но и албантин < т. nalbant < п. налбänд; б. ер < т. her < п. хäр и **изпадане на крайна** съгласна - например б. шен < т. şen < п. шенг; б. пост, но и пос < т. post < п. пуст; б. дост, но и дос < т. dost < п. дуст.

Интересни фонетични явления при персийските заемки в българския език са и **метатезата** - вж. б. техна < т. tenha < п. тänха; б. пехриз < т. pehriz < п. пäрхиз; б. минтан < т. mintan < п. нимтäне; б. хайвер < т. havyar < п. хавйар; б. килер, но също керал < т. kiler, haral < п. калар, и **протезата** б. ренде, но също и иренде < т. rende < п. рänде; б. имрихор < т. imrahor < п. мирахор; б. хастар, астар < т. astar < п. астäр; б. уруспия < т. orospu < п. руспи. Тук ще посочим и случаите на **палатализация**, които в турски и български език са резултат от субституцията на персийските гласни фонеми, създаваща предпоставки и за палатализация на съгласните, както б. клюнк < т.külünk < п. колäнг; б. тюфек < т. tüfek < п. тофäнг, също и б. м'езе, наред с мезе < т. meze < п. мäзе, както и често срещаните в българските родопски говори форми на вокална лабиализация, водеща до позиционна палатализация на съгласните - например б. кепазе, но и келпез'ô < т. kepaze < п. käб(б)аде; б. ендезе, но и андез'ô < т. endaze < п. ändазе, както още и бълг. кемен'ô, б. кис'я, б. дерд'ô. Налице са и примери на **депалатализация,** както б. гергеф < т. gergef < п. каргях или б. гивгир < т. kâgir < п. кягир.

Макар и да се отнася за единични случаи, сред фонетичните промени в персийските заемки в българския ще посочим и **дифтонгизацията** - вж. б. чайре, чаре < т. care < п. чаре, и **йотацията,** както при б. яхър < т. ahır < п. ахур.

Някои от фонетичните промени, настъпили в перс. лексеми в процеса на трансференцията и адаптацията им в българския език, се отличават с последователност. Такъв например е процесът на

изпадане на „*х*“ в сложни думи, чийто втори (по позиция) компонент е перс. лексема „-хане“. В единични случаи тя се реализира, както е при б. гюл(аб)хана < т. gülâbhane < п. голабхане, но при други заети лексеми от този модел „х“ отпада, като създава условия и за редукция - например б. джепане < т. cephane < джäбе-хане; б. дивана < т. divanhane < п. диван-хане; б. кафене < т. kahvehane < п. гафе хане; б. хапъсане < т. hapishane < п. хäбсхане; б. чайна < т. çayhane < п. чай-хане, като не винаги е запазена и турската пълна форма - вж. б. хастане < т. hastane < п. хастехане.

Очевидно е, че в процеса на адаптацията си в българския език персийските по произход лексеми са претърпели широк спектър от промени, обусловени както от спецификата на собствената им фонетична структура, така и от фонетичния модел на турския език, а така също и от фонетичната обстановка, в която попадат в българския език.

Така част от заемките са реализирали повече от една форма, като се има предвид и книжовният български език и говорите му - вж. например п. зира, т. zira, б. зер, зере, зар, заре, зеря, зери, зари; п. käфче, кämче, т. kerçe, kipçe, çemçe, б. кепче, кепча, кипче, кяпча, кюпче, кюпча, ченчêк, шепшек, шапша; п. хäр гälле, т. hergele, б.ергеле, ерг’еле, аргеле, хергеле, хергеля; п. зämбäрäк, т. zemberek, б. земберек, земберлек, земберлекь, земперик, зембелек, земпердек, зьомпердек, зембелдек, зимбилек.

С оглед да се очертае по-пълно обликът на фонетичната адаптация на персийските по произход заемки в българския език, трябва да се отбележи и наличието на лексеми заемки с особено, нетрадиционно фонетично развитие като п. ладжевäрд, т. lâcivert, б. лазулит, лазурит, лазур, азур; п. гäба < т. kabanıca < б. кабаница, кабанина, кабанич, кабана; п. зäбане, т. zebâne, б. збанец, дзавана; п. джураб, т. çorap, б. чорап, цурапе, журапе, а също п. зинджир, т. zincir, б. синджир, но и шинджир. Сред тях е и бълг. индрише, индришах, ендреш, интир от тур. ıtırşahı, а то от перс. ътър.

Независимо че за фонологичната система на българския език дължината на гласните не е техен отличителен белег (от персийския в турския език) заедно с голяма част от заемките е пре-

минала така наречената етимологична дължина. Макар и в редки случаи, дължината е пренесена и запазена и в българския език, както при п. cāде, т. sāde, б. сааде; п. чāре, т. çārе, б. чаре, но и чааре; п. тāзе, т. tāze, б. таазе, наред с тазе; п. тäнхā, т. tenhā, б. теена, но и техна.

Идентична е фонетичната ситуация на преминаване на палатализация на съгласни - например перс. „зил“, с позиционно меко „л“, също и в турски „zil“. В българския език тази лексема е запазила палаталността на съгл. „л“ в някои от формите, както б. зиль, зил’, наред със зюлове, дзил и зил или п. гулхани, т. külhane, б. кюлхане, но и к’ул’хане; п. käшкел, т. keşkül, б. кешкиль, кишкиль, наред с кишкил или пък меко „к“, както п.зийанкар, т. ziyankâr, б. зêн’кор, заинк’ор, наред с регулярната форма зенкьор.

При анализирането на фонетичния облик на персийските заемки в турския и българския език трябва да се има предвид обстоятелството, че лексикографски и лингвистико-описателни източници понякога посочват различни изходни персийски форми, както перс. нехуд (nehûd, TDESz) и ноxуд, ноход (ПРСл-70); перс. тут (tût, TDESz; ПРСл-70); и дут (dut, OTS); перс. берендж (ПРСл-70), бириндж (birinc, OTS), пиринк (pirink, SK); перс. шекäндже (ПРСл-70), шикендж, ишкендж (şikenc, işkenc, OTS); перс. роуган (ПРСл-70), ревгани (revgani, OTS) и много други.

Има случаи, когато един и същ източник посочва дублетни форми - вж. перс. чäтр и чадор, перс. сäвар и сäваре, перс. джовал и човал (ПРСл-70); перс. тор(о)б (ПРСл-70), турф (turf, OTS). Съществуването на дублетни форми безспорно рефлектира върху понататъшното фонетично развитие на самите персийски лексеми, като се отразява на процеса на субституцията и адаптацията им в турския и българския език.

Раздел втори

Морфологични черти и особености на лексикалните иранизми в българския език, заети през турски

Морфологичното описание на заемките се гради въз основа на разбирането за морфологията като езиковедска дисциплина, образуваща наравно със синтаксиса граматиката на даден език и включваща в себе си следните три раздела: части на речта, образуване на имената и граматически категории, като в първия раздел се описват и анализират заемките като части на речта; във втория се разглеждат средствата и способите за образуване на имената заемки и в третия се описват присъщите им граматични категории, като целият този процес се реализира в аспекта на трансференцията и адаптацията на персийските езикови единици, преминали в българския език с посредничеството на турския език.

В Раздела **„Части на речта“** се разглежда лексико-граматичната трансференция на иранските (персийски) по произход лексеми в българския език, която се изразява в пренасянето от една езикова система (персийския език) в други езикови системи (турския и българския език) на лексико-граматичните признаци на лексемите, т.е. пренасяне, запазвайки техния лексико-граматичен статус.

Лексиката на контактуващите три езика като лексико-граматични категории съвпадат, с изключение на категорията „следлог“, която е специфична за турския и персийския език, но е чужда за българския език. Същевременно категорията „предлог“ е присъща за българския и персийския език, а не съществува в турския език.

Разбира се, ограничаваме се в рамките само на тези различия, когато се отнася за съответствия в лексико-граматическите категории. Извън този контекст, но важно за процеса на трансференция и адаптация на персийските по произход лексеми като части на речта, е обстоятелството, че например в персийския език съществуват еклектични местоименни форми, които се прибавят към прилагателни в сравнителна степен или че съществуват лек-

семи, които в зависимост от синтактичните си функции и контекстуално значение могат да бъдат и наречие, и прилагателно.

В този смисъл трябва да се отбележи, че по принцип системата на частите на речта в персийския език се характеризира с наличието на много слаба граница между съществителните и прилагателните, а така също и с липса на признаци, отграничаващи категорията „наречие“. Този статус на указаните така съществени части на речта в съвременния персийски език се дължи на разпадането на някогашната богата флективна система.

Съществено важно е също, че функцията на прилагателното може да се поеме и от съществителни в определителни синтактико-морфологични конструкции от типа на изафета, който в персийския език именно поради определителните си функции гравитира по характер и структура не към синтактичните, а към морфологичните категории.

В резултат на класифицирането на иранските по произход (персийски) лексеми в българския език с оглед тяхната фреквентност като части на речта установихме, че най-многобройни сред тях са съществителните, като относителният дял на **конкретните** съществителни е значително по-голям в сравнение с **абстрактните** - например сермия, керхана, тезгях, пещемал, тасма, муша, салхана, фурма, мутаф, сепер, тафта, сколуфа, джумбуш, дерт, пехрис, махна, бахт.

На второ място по честотност идват заемките **прилагателни,** като сархош, курназ, бахаристо, айналия, самурен, диване, хаки, тамахкярин, кьосе, бербат, хамав, камуйен, джанфезен. По реда на честотност следват **наречието** - гьоа, разгеле, муфта, хемен, тезелден, хич, бари, базбая; съюзите - ки, мадемки, зере, халбуки, хем, чунким; **числителните** като чейрек, дюбеш, дюсе, дьорджар; **местоимение** като „ер“; **модални думи** като „аферин“.

Сред заетите части на речта като отделна категория не може да бъде посочен глаголът, тъй като няма заети чисто глаголни форми. Но за да бъде най-точно описана лингвистичната ситуация на трансференция на морфологични елементи, трябва да бъдат споменати онези персийски нелични глаголни форми, които инди-

ректно през турския език посредник, най-вече като съставна част на сложни и производни съществителни, са достигнали до българския лексикален фонд.

Такива например са сложните съществителни - заемки в българския език, като бълг. калапушник < т. kellepoş < перс. кялле-пуш, което е от перс. *кялле* „глава“ и перс. пуш, от перс. глагол *пушидән* „надявам, покривам, закривам“; бълг. гевгир < т. kevgir, а то от перс. кяф-гир, което е от перс. *кяф* „пяна“ + перс. гир, сегашно време на перс. глагол *герефтән* „хващам, улавям“; бълг. пещемал < тур. peştemal, а то от перс. пешт-мал, което е композит от перс. *пошт* „гръб“ и перс. мал от глагола *маладән* „трия, разтривам“ или бълг. *дилбер* „хубава, гиздава“ < тур. *dilber* „красавица, отнасяща сърцето“ < перс. *дел-бäр* „възлюблена“, което е от перс. *дел* „сърце“ и *бäр*, основа на сегашно време от глагола *бордән* „нося, отнасям“.

Сред лексемите заемки, пренесли нелични глаголни персийски форми през турския в българския език, можем да посочим още бълг. ибрик < тур. ibrik < перс. абриз, съставено от перс. *ав* „вода“ и основата на сегашно време на глагола *рихтän –риз* „сипя, наливам“; бълг. *траш* „бръснене“ < тур. *tıraş* със същото значение, което е от перс. *тäраш*, основа на сегашно време на глагола *трашидän* „дялкам“; влиза и образуваната на турска почва лексема *yelpaze* „ветрило; във форма на ветрило“, а то от тур. *yel* „вятър“ и перс. *пазе* от глагола *бäзидän* „духам, вея“ , бълг. *елпазе*, а така също и бълг. *еседар*, от тур. *hissedar*, където *hisse* е от арабски произход със значение на „част, дял, акция” и перс. суфикс - *дар*, който е основа на сегашно време на глагола *диштän* със значение „притежавам; съдържам; съхранявам”. Употребява се и в качеството на спомагателен глагол.

В българския език са трансферирани и други лексеми, образувани по същия персийски (ирански) модел и запазили се и в турския, и в българския език, като кеседар, хазнатар, тезгяхтар, байрактар. Сред тях има и по-рядко срещани като чохадар, кафадар, спаходар.

Тук, при трансференцията на частите на речта е мястото, където да бъдат описани и заетите през турския в българския език персийски по произход лексеми „пафти“ и „ерище“, които морфологически (като принцип на образуване) се отнасят към категорията „отглаголни“ съществителни.

В основата на съществителното „пафти“ е персийската отглаголна форма „бафте“, която се извежда от перс. глагол *бафтäн* „тъка, плета, вия, суча“, т.е. „нещо изтъкано, оплетено, увито, усукано“, което впоследствие е развило „вид тъкан“, „лента“. Така също персийската по произход българска лексема *ерище* „много ситна трахана“ е от тур. *erişte*, със значение “изсушено и много тънко нарязано тесто, домашни макарони“, а то от перс. *реште* „нишка, влакно, косъмче“, което е от перс. глагол *ришτäн* „суча, преда (нишка)“.

Лексико-граматична адаптация се наблюдава там, където в процеса на заемането едни думи са преминали от една част на речта в друга, без да са придобили някакъв формален белег или пък в рамките на една и съща част на речта някои думи са променили един от своите признаци и са преминали в друга група, спадаща към същата част на речта.

Трябва да се отбележи фактът, че предвид описваната лингвистична ситуация, при която лексеми от персийския език се трансферират най-напред в турската езикова система, а след това и в българската езикова система , не са много в количествено отношение заемките, променили граматическата категория, към която са принадлежали в езика източник. Това се отнася и за числителните, и за съюзите, и за междуметията, и за наречията.

Процесът на адаптация се наблюдава главно при съществителните и прилагателните по посока на субстантивация и адективация, както е при перс.*зивäр* - съществително със значение „украшение, аксесоар за украса“, тур. *ziver*, също съществително (конкретно нарицателно или собствено) „украшение, орнамент“ и „мъжко име“, а в българския език „зивро“ се субституира като прилагателно име „ненагледно, хубаво, красиво“; перс. Хомайун - прилагателно име със значение „императорски; августейши;

царствен“, се реализира в турския език също като прилагателно име *humayun* „щастлив, августейши“, но в българския език *хумаюн* е съществително нарицателно със значение „вид материя за женско облекло“.

По-различна ситуация наблюдаваме при заемането на персийската по произход лексема *джанфеза* - прилагателно със значение „живителен, животворен“, което в турския и българския език пък се реализира като съществително име със значение „вид лъскав, тънък копринен плат“. Различен е процесът на адвербиализация на перс. *ънджам* и тур. *encam*, съществителни със значение и в езика източник, и в езика посредник - „край, изход, резултат“, а заетата в българския език лексема „*енджеми*“ се проявява като модално наречие със значение „най-после, в края на краищата; затова пък по-добре е“.

Интересна е субституцията на персийското наречие *ашкара* „ясно, открито“, което в турския е заето като прилагателно „ясен, очевиден, публичен“, а в българския език се реализира отново като наречие - вж. бълг. *ашикере* „ясно, открито“. Като пример за макар и рядко срещан случай на лексико-граматичната адаптация на иранизмите (персийските заемки) в българския език трябва да бъде посочено и персийското прилагателно *тънха* „самотен; единствен“, което в турския език се е развило в абстрактното съществително *tenha* „тишина, спокойствие“, а в българския е преминало като конкретното съществително *техана* „място, дето няма навалица, усамотено място“.

В процеса на трансференцията също сложно развитие има и лексемата „фарси“, която в българския език е количествено наречие със значение „отлично, прекрасно, в пределна степен“, в турския език заемката *farsi* „персийски език“, „по персийски език“ е конкретно съществително без и със предлог, а в езика източник е само конкретно съществително със значение „персийски език“ и „жител на Персия“.

Словообразуване

При морфологичния анализ проличава, че в процеса на функционирането си заемките от персийския език са влезли в

различни деривационни отношения със словообразувателната система на заимстващите езици. Различната морфологична типология на персийския, турския и българския език създава предпоставки за голямо разнообразие на механизмите и способите на словообразуване и словоизменение, а наличието на език посредник усложнява лингвистичната ситуация, като създава условия за вторична адаптация на персийските лексеми и на нивото на словообразуването.

Крайната цел на този втори раздел е да се установи характерът на субституирането на персийските по произход лексеми в българския език чрез разкриването на способите, посредством които българската морфологична система усвоява персийските лексеми, преминали в нея с посредничеството на турския език.

С оглед постигане на по-пълно описание на характера на този процес, той ще бъде разгледан в аспекта на трите способа на образуване на имената, а именно морфологическия (по пътя на афиксация), синтактико-морфологическия (различните видове словосъединяване) и лексико-семантическия (т. е. по пътя на конверсията).

1. Морфологически способ на словообразуване

Този способ на словообразуване обхваща случаите на функциониране на лексемите заемки чрез образуване на нови думи на почвата на заимстващите езици (турския и българския език). При сравняване на заемките се установява, че много малко от тях са запазили собствения си морфемен контекст, а голямата част от тях са претърпели суфиксални промени още в езика посредник.

Предвид обстоятелството, че турският език е аглутинативен, процесът на адаптация се реализира чрез афикси. Прави впечатление още, че суфиксите, които се прилепват към думата заемка в турския език, в зависимост от граматичните си значения са еднотипни и еднозначни, границата между тях и основата е ясна и се прибавят съгласно закона за звуковата хармония на турския език. Въз основа на морфологичния анализ на персийските заемки в турския език се установява, че най-продуктивни са суфиксите -lı, -lık, -cı.

Суфиксът –lı на турска почва от персийски именни основи е образувал прилагателни със значения „притежаващ или изработен от това, което като название се съдържа в изходната основа“; характеризира се с признак или свойствено му е това, което като название се съдържа в изходната основа, както перс. *шал* > тур. *şallı* „с шал”, перс. *парä* > тур. *paralı* „с пари; богат“, перс. *пärчäм* > тур. *perçemli* „с перчем, който има перчем“.

Суфиксът –lık е образувал от персийски именни основи абстрактни съществителни, които почти не се употребяват вече в съвременния български книжовен език. Употребата им се ограничава изключително в битово-разговорната реч. Функцията им е експресивно-емоционална - като перс. *баходор* > тур. *bahadırlık* „геройство, храброст“, перс. *хасте* > тур. *hastalık* „болест“, абстрактни съществителни за занятие и дейност като перс. *багчеван* > тур. *bahçıvanlık* „градинарство“, перс. *кädхода* > тур. *kâhyalık* „длъжността иконом; вмешателство в чужди дела“, а така също чрез суфикса –lık от персийски именни основи са образувани съществителни събирателни, характеризиращи място, където са струпани неща, указани в изходната основа като перс. *виран* > тур. *viranlık* „руини“, перс. *джам* > тур. *camlık* „остъклено място, т. е. място, където има много стъкло“.

Суфиксът –cı/çı е много продуктивен за образуване на турска почва от персийски именни основи на имена на деятели; професия; склонност към нещо, както перс. *дäр-бänд* > тур. *derventçi* „охраняващ планински проход”, перс. *абриз* > тур. *ibrikçi* „подмазвач“, перс. *керван* > тур. *kervançı* „керванджия, водач на керван“; перс. *можде* > тур. *müjdeci* „човек, който носи добри новини“, перс. *джам* > тур. *camcı* „стъклар“.

С много ограничена употреба при адаптацията на персийски заемки в турския език са суфиксите –cılık и –cık, като и двата се прибавят по каноните на звуковата хармония. Суфиксът –cılık е композит между суф. -cı и суф. -lık и образува абстрактни съществителни, каквито са тур. *kervancılık* „керванджийско, умение да се води керван“; *gülbağcılık* „градинарство (в розова градина)“; *hacılık* „поклонничество“.

Суфиксът –cık образува умалителни имена, както е и перс. *гавга* > тур. *kavgacık* „кавгичка, малка караница“.

При анализа на процеса на морфологична адаптация се установява, че най-общо персийските заемки се разделят на две групи. Едната група заемки са преминалите първична адаптация в турския език и впоследствие са преминали вторична адаптация в българския език. Втората група заемки се е субституирала в турския език без промяна на специфичната за аналитичния персийски език морфологична характеристика, но след презаемането им в българския са влезли в деривационни отношения със словообразувателната система на езика приемник.

В процеса на адаптацията им персийските по произход лексеми са послужили като основа за образуването на българска почва на съществителни нарицателни и собствени, на прилагателни и на глаголи.

Постановката, че колкото по-различни по структура са контактуващите езици, толкова по-специфични и сложни са моделите на адаптация на заемките, е изключително валидна за случая.

Флективният характер на българския език доближава българското словообразуване до турския модел на словообразуване, но фузията между основа и афикс, специфична за флективните езици, а така също и разнотипните и многозначни афикси, създават впечатлението за необозримост на процеса на морфемна (морфологична) адаптация на персийските по произход заемки в българския език.

С цел класифициране и едновременно диференциране словообразувателните наставки за образуване на съществителни имена от персийските по произход лексеми се разглеждат в следния ред - наставки за образуване на съществителни от м. р., наставки, за образуване на съществителни от ж. р. и наставки за образуване на съществителни от ср. р.

При образуване на имена от м. род най-продуктивни наставки са: ***-джия***, специфична за заети от турския език лексеми. По своята същност тя е турската по произход наставка –cі с финално българско –я, както например кавгаджия, мюждеджия,

бостанджия, кеменчеджия, памукчия, чифликчия или пък единственият беззвучен вариант тазчия (от перс.-тур. *tazı* „хрътка“); наставката ***–ин*** е прибавяна към съществителни, които завършват на съгласна и са от м. р. по физиологичен признак. Примерите обикновено включват съществителни нарицателни за лица според тяхната дейност - вж. например пазвантин, чобанин, налбантин, бахчеванин, джандарин; наставката ***–ар***, с която са образувани имена на лица според тяхната професия или постоянно занятие - например папучер, бахчар, кабаничар, кьошкяр.

При адаптацията на персийските лексеми за образуване на съществителни имена са използвани много редки и за българския език наставки, които могат да бъдат представени с не повече от един пример, както наставката ***–ор***, която в българския език е образувала съществителното събирателно *чорапчор*, наставката ***–ак***, която се прибавя към прилагателни основи и образува съществителни с оттенък на пренебрежение, както се е получило при *дебелак*, наставката ***–ник***, която в българския език е образувала вторично съществителни нарицателни като *кишетник, папучник, булгурник*, наставката ***–ел*** (в случая ***–ель***), употребена само в един случай при образуването от перс. керасте, тур. *kereste* на българска почва на лексемата *керестель* „късо дръвце; кърпел“.

Адаптацията на голяма част от съществителните имена се е реализирала със словообразователни наставки за образуване на съществителни и абстрактни съществителни от женски род. Най-продуктивни от тях са ***–ка/ийка***, които са прибавяни към основите на съществителни имена за лица-мъже и са образувани лексеми съществителни нарицателни за лица-жени като *чобанка, бахчеванка, мюсюлманка, джюмбюшлийка, бахтлийка*, наставката ***–(и)я***, която е прибавена предимно към имена, означаващи неодушевени предмети, както *тюмбекия, терезия, бахчия, постакия*.

В случаите, когато е прибавена към имена за означаване на лица, придава оттенък на пренебрежително отношение, като *уруспия, гювендия*. Сред наставките, образуващи нови съществителни с фиксиран ж. род, са и ***–ина/-иня/-кина -*** например *баждаркина, достакиня, баждарина, дембелкиня*, наст***. -ица*** като *гюловица*,

наст. ***-ница***, с която от основа заемка са образувани български съществителни имена, означаващи място, където се извършва дейност, като *тюфекчийница, налбантница, килимарница*, наст. ***-джийка***, която е един вид корелатив на ***–джия***, и е образувала лексеми като *ханджийка, бостанджийка, механджийка, мутафчийка*. С ограничена употреба са наст. ***-етина*** (виранетина), ***-етия*** (виранетия), ***-а*** (Бюлбюла, ханъма), ***-вица*** (пачавица), ***-ца*** (спахийца), ***-арка*** (кюмбарка), ***-шчина*** (дервишчина).

Независимо от естествения род, съществителни за мъжки и женски род са образували с наст. ***-джийче*** и ***–че*** съществителни конкретни от среден род като *ханджийче, багджийче, бюлбюлче, ахърче*. Продуктивна наставка, допринесла за процеса на адаптация на персийските заемки в българския език, е и наст. ***-ство***, която е образувала абстрактни съществителни от ср. род като *спахийство, бостанджийство, налбантство.*

Прави впечатление морфемното разнообразие при образуването на основата на ирански по произход заемки на съществителни нарицателни умалителни имена. Така както наст. ***-джийче*** и ***–че*** образуват едновременно съществителни от ср. род и умалителни имена, така двойноумалителната наставка ***–ченце***, наред със съществителни нарицателни от ср. род, образува също и умалителни съществителни като *парченце, туршийчица, ибришимченце*.

Умалителни имена от съществителни нарицателни от ж. р. и от м. р. образуват и наставките ***–ка/-ийка*** като *чаршийка, сермийка, ешмерийка, менгушка*, *чибучка*, наставките ***–ца/-ица*** като *пачица, тасмица, бахчица, чохица, парица, замбица*; наставката ***–ичка*** *кабаничка, тестемеличка,* наставката ***–ниче*** като *хамбарниче*, наставката ***–нце*** като *кьошенце*, наставката ***–ец*** като *първазец, пилафец, карпузец*. С много ограничена употреба са наставките ***–ко*** (*аждерко*), ***-чек*** (*б'ул'бул'чек*), ***-джиец*** (*кавгаджиец*). Налице са и случаи на образуване на умалителни съществителни от една и съща основа с различни наставки като *хамбарец, хамбарче*, хамбарниче; *менгушка, менгухче; нишанче, нишанец*.

Макар и много ограничено, интересно е образуването на увеличителни съществителни от заетите лексеми като *тюфечище, ханище, бостанище, кепчища, девище.*

Наред със съществителни нарицателни, словообразуването от ирански по произход лексеми в българския език е обхванало и съществителни имена като *Бадо, Бади, Бадьо, Сириджан, Зеро, Зерьо, Наро, Дервишко, Бюлбюла, Гюла, Гюлка*. Особено силно иранско влияние в словообразувателен аспект има при фамилните имена. Почти всяка заета лексема е образувала с българските суфикси ***–ов, -ски, -лиев, -джиев*** фамилни имена, по-интересни от които са: *Келлев, Пешкирев, Киманов, Ленгеров, Папукчиев, Тюфекчийски, Ханджийски, Мутафчийски, Чардаклиев, Дертлиев, Туршеджиев*.

Налице са случаи, при които някои лексеми заемки са в основата на повече фамилни имена - например Керванджиев, Чорапов, Чорапчиев; Карпузов, Карпузанов; Гюляшки, Гюлов, Гюлджиев, Гюлбаров; Пенджуров, Пенджерков; Пилафов, Пилафски; Джанъмов, Токлуджанов, Джананов, Джансъзов, Караджанов, Делиджанов.

Афиксацията при образуването на прякори и прозвища от основата на лексеми заемки от персийски език през турския в българския език е много разнообразна - например Дервенко, Папуча, Дервиша, Барабара, Мюждеджи, Пуршеджи, Баждера, Явера, Ендезьо, Карпузан. Същата характеристика се отнася и за местните имена, образувани от заемки с българска морфема суфикс - например Дервеня, Каназирите, Ергиванлък, Булгурника, Кьошковете, Севлиево, Баждари, Келимцата, Килиманци, Дервишца (река).

След съществителните нарицателни и собствени имена най-многобройни по численост сред иранските по произход заемки са прилагателни. Повечето от тях са адаптирали в българския език по моделите на българската морфологична система, като най-често използвани наставки са ***–лия*** - например кевгирлия, пуллия, чардаклия, пехрислия, намлия, пуллия, зиллия, первазлия, наст. ***-ски и***

–джийски, като зандански, спахийски, харманджийски, или много близката до тях наставката ***–шки***, както чифлишки, чирашки.

Разпространена е и словообразователната наставка за прилагателни имена ***–ен -*** например чохен, тафтен, гивгирен, булгурен, мешинен, нишастен. Макар и много рядко, но в процеса на адаптация на прилагателните са употребени и наставки, които са произвели единични лексеми, като наст. ***-нат*** (кишелнат), ***-овит*** (кишовит), ***-ак*** (дембелак), ***-осан*** (пулосан), ***-нист*** (ебенист, от абанос), ***-ест*** (абрашест, чадърест), ***-ен*** (тирен, -а, чорапан), ***-ав*** (зердав), ***-и*** (живачи), ***-ов*** (дарчинов, гюлов), ***-лив*** (дертлив).

Както беше отбелязано в Раздела „Части на речта“, в българския език не са заети персийски глаголи, а индиректно глаголи суфикси, които впоследствие са се субстантивирали. Но на българска почва са образувани глаголи от именни основи на лексеми заемки с наставка ***–ува***, като чиракувам, дембелувам, джумбушувам, с наст. ***-осам***, като вераносвам, лафосвам, чифтосвам, с наст. ***-диса***, която в българския език е прибавена към адаптирала вече в турския език глаголна форма, като например назландисвам се, зорландисвам се, вераландисвам, или към конвертирани лексеми заемки без морфологична промяна в турския език - например нишандисвам, лекедисам.

Освен това на българска почва от персийски по произход заемки са образувани глаголи, деграматикализирани по отношение на една от основните си функции - да изразяват темпоралност и имат най-често пейоративно значение, като кяря, уништа (от перс.-бълг. нишан), мешя (от перс.-бълг. меше), пердаша (от перс.-бълг. пердах), лафам (от перс.-бълг. лаф). Интересна глаголна форма е произвело съществителното „чул“. Наред с глагола „чулясам“, „чулясвам“ и отглаголната форма „чулясване“, налице е и глагол „чуля“ със значение „покривам със...“.

Наред с глаголите, в българския език са налице и отглаголни форми, образувани от заемки имена като зехиросване, подервишване, чаршафосване. На българска почва са образувани възвратни глаголи и по префиксалния способ - например глагола „разкалапушвам се“, „разкалапуша се“ със значение „отпускам

се“. Глаголът е образуван от перс. лексема заемка в българския език *калапушник* „вид плетена шапка“, с представката ***–раз*** и възвратната частица „се“.

Така също от наречието *барабар* (перс. бäр-а бäр), наред с производните глаголи барабаря, барабаря се, по префиксалния способ са образувани и глаголите избарабарвам се, поизбарабаря се, сбарабарявам се, сбарабаря.

Интересна глаголна форма с префикс, образувана в българска езикова среда, е глаголът *подмая* (от перс. майе, бълг. мая). Поради обстоятелството, че турският език е изгласно аглутинативен и не му е присъщ способът префиксация, подобни глаголни форми се образуват описателно - бълг. „сбарабарявам“ в турския език би могло да се изрази с описателната конструкция *beraber hale getirmek* „съвместявам; поставям на едно място; създавам условия да са заедно“ или бълг. „подмая“ в турския език се изразява с глагола *mayalamak*, което е от перс.-тур. maya, словообразователната наставка за глаголи ***–la*** и суфиксът за инфинитив ***–mak***.

От направения морфологичен анализ е очевидно, че не всички заети персийски лексеми в българския език са се включили в еднаква степен в българската морфологична система. Сред тях има заемки, които от една именна основа са образували и деривати на съществителните, и прилагателни, и глаголни форми, като например съществителното *зенкьор* от перс. зийанкар е пренесло образуваното в турския абстрактно съществително зенкьорлук (тур. ziyankârlık), а на българска почва е развило прилаг. зенкьорски, глаг. зенкьоровам, отглаголно съществително зенкьорство; съществително *джамбаз* (от перс. джан-баз, тур. canbaz) в българския език, наред с пренесената от турския език джамбазлък, има деривати като джамбазин, джамбазче, прилаг. джамбазки, глагол джамбазувам, фамилни имена Джамбазов, Джамбазки, Джамбазовски, местни имена като Джамбазки дол, Джамбазко дере; съществителното *барут* (перс. барут, тур. barut), което наред със заетата от турския език барутана (baruthane) е образувала на българска почва калката „барутница“ и още производните барутец, барутчия, барутлиев, барутчийски.

Една част от заемките дотолкова са уседнали в българския език, че са развили специфична за българските лексеми морфология, например като лексемата „кьосе“ - кьосав, кьосер, кьосерляк; лексемата „зарзала“ - зарзалина, зарзалуда, зарзалия, зарзалийка, зарзалуйка, собствено име Зарзалина и фамилно име Зарзалиев. Много и специфични са производните на съществителното нарицателно „зарзават“, като зарзавана, зарзаванка, зарзаватчия, зарзаватчийка, зарзаватчийче, зарзаватчийница, зарзаватен, зарзаватчийски, зарзаватлия, зарзаватен, зарзаватчийство, а така също и фамилното име Зарзаватчиев.

2. Морфолого-синтактичен способ за словообразуване (словосъединяване)

Словосъединяването е характерна форма на словообразуване за персийския език. Има специфична конструкция и се нарича **изафет.** Терминът „изафет“ има арабски произход и означава „допълнение“. Всъщност изафетът е морфолого-синтактично образувание, вид атрибутивна връзка (обикновено между две съществителни), при която има значение редът на компонентите.

Типично за изафетната конструкция е това, че тя е постпозитивно словосъединение, в което следващият член на изафета определя, допълва, конкретизира семантиката на предшестващия, като в резултат се образува нова дума, както перс. хорд-е хаше, бад-и хава, бäр-а бäр, джам-е кän (джам-е мäкан), гав-ъ сале, емир-и ахур, сäбз-и джат.

В процеса на трансференцията си, още в турския език заетите лексеми адаптират и губят специфичния си морфолого-синтактичен облик на изафетна конструкция. Така например горните лексеми в турския и респ. в българския език изглеждат като тур. hurdahaş > бълг. ардауш, тур. bedava > бълг. бедева, тур. beraber > бълг. барабар, тур. camekân > бълг. джамекян, тур. kösele > бълг. кьоселе, тур. imrahor > бълг. имрихор, тур. zerzevat > бълг. зарзават.

В съвременния персийски език изафетните конструкции са разнообразни. За заемките в турския и българския език са специфични предимно определителните изафетни конструкции. Още

в езика източник, в резултат на „устойчива субстантивация“ [Кононов, 1956, 129], те преминават предимно в категорията на съществителните. В порядъка на търсене на адекватно съответствие в българския език, Дж. Сайяр [1982] нарича изафетните конструкции без управление „именно-приложни словосъчетания“ [222].

Друг тип словоформи, заети от персийския през турския език, са такива, които са създадени по принципа на прилагането. Те са много разнообразни по отношение на компонентите на композита. Така например налице са заемки, резултат от директно словосъединяване на числителни и съществително, както е перс. чарпаре (тур. çalpara > бълг. джампара), перс. чăхар-чубе (тур. çerçeve > бълг. черчеве), перс. до-баре (тур. dubara > бълг. дубара) или от съединяването на две числителни като перс. до-шеш (тур. düşeş > бълг. дюшеш), перс. до-се (тур. düse > бълг. дюсе).

Често срещана е конфигурацията на словосъединяване между прилагателно и съществително, както перс. бăд-хуй (тур. bedhuy > бълг. битювие), перс. тиз-аб (тур. kezzap > бълг. кезап), перс. зăрд-алу (тур. zerdali > бълг. зарзала), а така също и между две съществителни - например перс. аб-дест (тур. abdest > бълг. абдес), перс. вишне-аб (тур. vişnap > бълг. вишнап), перс. хăр-гăлле (тур. hergele > бълг. хергеле).

Както се вижда от илюстративния материал, и изафетните конструкции и словосъчетанията на принципа на прилагането са се декомпозирали в процеса на трансференцията и адаптацията и са загубили изконно-първичния си морфолого-синтактичен облик. Като резултат тяхната сложна структура може да се разкрие само посредством лингвистичен анализ. Единствено чрез такъв анализ могат да се определят като сложни словообразувания заетите от персийския език лексеми като бълг. мирза (>ар.-перс. емирзаде), бълг. гюлап (перс.г олаб), бълг. хайвер (перс. хай-е вар), бълг. парцал (перс. пар-е сал), бълг. шибой (перс. шăб-бу), бълг. чаршав (перс. чадор-шăб).

Сред разпространените словосъчетания, заети от персийския език, са тези, на които като втори компонент се явява перс. *хане* „къща; помещение; отделение“, както при перс. хасте-хане

(тур. hastane > бълг. хастане), перс. бархане (тур. barhana > бълг. бархана), перс. джäбе-хане (тур. cepane > бълг. джепане), перс. чай-хане (тур. çayhane > бълг. чайна), перс. шеш-хане (тур. şişane > бълг. шишане). Интересно е „тройното“ словообразуване при перс. голаб-хане, което е от перс. *гол* „роза“, перс. *аб* „вода“ и перс. *хане* „помещение, отделение“, което в турския език е адаптирало като gülabhane и е заето в българския език като *гюлабхана* „розоварна“.

Налице са и случаи на сложно словообразувани лексеми с перс. компонент „хане“, но с основа (първи компонент) неперсийска по произход - например перс. гäхве-хане, където гäхве е арабска дума (тур. kahvehane > бълг. кафене). Същата по характер композиция се наблюдава и при перс.сäла-хане, сäллах-хане (тур. salhana > бълг. салхана), където сäла, сäллах е арабска по произход.

От персийския език чрез посредничеството на турския са заети и сложни лексеми с втори компонент перс. *наме* „писмо“, както салнаме (от тур. salname > бълг. салнаме). Част от заетите от този словообразувателен модел лексеми са арабско-персийски поради изконния арабски произход на едната лексема компонент, която впоследствие е заета в персийския език и функционира като персийска, както емир-наме (тур. emirname > бълг. емирнаме).

Към сложните думи заемки от персийския през турския в българския език спадат и онези лексеми, които в езика източник са образувани също от два компонента, като единият е глаголна основа. Част от тях представихме в други раздели на изследването. Към тази категория спадат още и бълг. келепошка - от перс. *кälле* и перс. *пуш*, което е основа на сегашно време на перс. глагол *пушидäн* „покривам, надявам“; бълг. ментеше от перс. *бäнд* и перс. *käше* от глагола *käшидäн* „тегля, дърпам“; бълг. измикяр от арабско-персийското *хидмет, хизмет* и перс. глагол *кäрдан* „работя, правя низ“; бълг. ядец от перс. *йад-аст* (-ест) „помни!“; бълг. зенкьор от перс. *зиян* и глагола *кäрдан*. В тази група спадат и сложните лексеми заемки с втори компонент *дар/тар*, който е основа на сегашно време на персийския глагол *даштäн* „имам, притежавам, държа“, като бълг. тезгяхтар, байрактар, чултар, чохадор, сердар.

Част от лексемите, образувани по морфолого-синтактичен способ, съдържащи ирански (персийски) елемент, са образувани на турска почва, като напр.тур. yelpaze > бълг. елпезе от тур. yel и перс. пазе от глагола бäзидан; тур. tize iplik > бълг. тиреплик от перс. туре и тур. iplik; тур. beyzade > бълг. бейзаде от тур. bey и перс. заде; тур. sütlaç > бълг. сютляш от тур. sütlü и перс. аш.

Сред тези случаи е и словосъединяването на турска почва, при което единият компонент е персийски по произход, а другият е чуждица - например тур. berberhane > бълг. берберхана, където berber е от итал. barbiere.

На турска почва по този модел са образувани и тур. darphane от ар. > перс. зäррб и перс. хане > бълг. тарапана; тур. miralay от ар. > перс. emir и тур. алай > бълг. миралай; тур. nahakyere от перс. нахаг и тур. yer(e) > бълг. нахакере.

Основен признак, по който се съди, че горните лексеми заемки са образувани на турска почва, е както турският елемент в структурата им, така също и липсата на тези лексеми в наличните източници. По същата причина към тях могат да бъдат прибавени и тур. kisedar > бълг. киседар, тур. kilermeni > бълг. килермения, тур. kulampara > бълг. Клумбарски, тур. çohador > бълг. чаудар, чохадар.

На турска почва са образувани и сложните думи като тур. razgele > бълг. разгеле от перс. раст и тур. gele, което е 3 л. ед. ч. на желателно наклонение от тур. глагол gelmek, тур. nöbet şekeri, образувано по способа на управлението от тур. nöbet и перс. шäкäр > бълг. небет шекер, тур. hammadde, образувано по способа на прилагането от перс. хам и тур. madde, основа на която в българския се е развило фамилното име Хамадиев.

Налице са и случаи на калкиране на турска почва на персийско словообразуване - например тур. menzilhane е по перс. мäнзилгях, където перс. *-гях* е суфикс със значение „място; -за; -където“, и е близко по семантика на перс. хане. Извън контекста на темата „калкиране“ ще отбележим, че перс. мäнзел е от ар. нюзюл.

В процеса на трансференцията от турския към българския език са пренесени сложни лексеми, съдържащи персийски еле-

менти, образувани на турска почва по гореописаните способи на прилагане и съгласуване, които в българска езикова среда са адаптирали по българските езикови закони като ен кехая, керван кьран, керван сарай, келлешекер, бостаджибаши, алтън гердан, гюлфиданче, гюлсую, джан-аладжия, бахтъмъза, дембелхане, ибрикчи баши, бостан коркусу, чарши аасъ, ара бахче, имрихор агасъ, дели зорна, Гюлчерели (СИ), Сриджан(СИ).

Процесът на словосъединяване по способа на *калкирането* продължава и на българска почва, където са образувани сложни глаголи с персийски елемент в структурата си като аинк чиня, ахенк сторвам, развалям абдес, стоя диван, стоя диван чапраз; определителни словосъчетания по способа на съгласуването като сребърни чапрази, бостанско плашило, миши гюл, чифтелия пищов, сукнен минтан, гюлова вода, самодивски живак, чифтер ченове. С персийски по произход елементи в българския език са образувани и определителни словосъчетания по способа на прилагането като бисер гердан, голям кяр, бял джигер, кезап жълтици, под кехая; словосъчетания между съществително име от перс. основа и бълг. глаголна форма, като мами керванка, губи керван.

Интересни в морфолого-синтактичен аспект са сложните словообразувания, съдържащи персийски елемент и турската лексема *baş* „глава; главен“, която в структурата на словосъчетанието функционално се доближава до морфологичните средства за словообразуване и според А. Кононов се е превърнала в именна морфема [Кононов, 1956, 127], както при керванбашия, ибрикбашия, устабашия, бостанджибашия.

Сложни образувания с основа персийска заемка или съдържащи персийски елемент са и местни имена като Чифлишко бранище, Дервишка могила, Джамбазко дере и фамилни имена като Пирин(ч)дишлиев, Таромаров, Токлуджанов, Гюлбаров, Гюлфиданов, Атешкаиклиев.

Третият способ за образуване на нови имена в процеса на трансференцията на лексеми от персийския език през турския в българския език е лексикосемантичната конверсия, която обхваща случаите на пренасяне на лексемите в собствения им фоне-

тико-морфемен строеж и контекст, без да бъдат включвани в деривационни отношения със словообразователната система на езика приемник, но функциониращи в него като нови думи, с различно близка или отдалечена семантика.

Предвид обстоятелството, че заемането между трите езика е ставало на основата предимно на билингвизъм и конвергентно развитие, не може да се разчита на силно и масово отдалечаване на заетите лексеми от семантиката им в езика източник. Лексикосемантичната конверсия при заемането на персийски думи в българския с посредничеството на турския език е реализирана предимно в случаите на семантикотрансформационните процеси като метонимия, метафора, синекдоха, както българското *калемкяр* със значение на „женска копринена кърпа за глава“, което я прави нова лексема в сравнение с перс. *калемкяр* „щампована басма“ и на тур. *калемкяр* „художник, гравьор“ или бълг. *джартазан* „бъбрив“ е метонимична конверсия на тур. *cartazan* със значение „който има високо мнение за себе си; който парадира, говори високо“. Лексемата не фигурира в персийския език, но е словосъздадена на турска почва от перс. *джар* и перс. *занг* или от перс. глагол *джар зедän*, но все със значение „викам; високо и шумно обявявам“ и е различно от бълг. значение „бъбрив“.

Примери за наличието на случаи на лексикосемантична конверсия са и бълг. *джанфез* и тур. *canfes* със значение „вид копринен плат“, които са различни, нови думи в сравнение с перс. *джан-фäза* „радващ, предизвикващ възторг“; бълг. *ходжа* „мохамедански свещеник и учител“ с идентично значение и тур. *hoca* са конвертирани от перс. *хаджже* „господин; стопанин; евнух“; бълг. *кяр* „печалба, придобивка, облага“ е близко до турското *kâr* по отношение на значенията „изгода, полза“ и са конверсия на много различното от перс. *кар* „дело, работа, труд, занятие“, както и бълг. лексема *дзвана* „лозарско ножче“, която е метафорично конвертирана перс. лексема *зäбане* „езиче на ключалка; жп стрелка“ през тур. *zeban* „език“.

Като примери за лексикосемантична конверсия от персийския език през турския в българския език могат да бъдат посочени

още бълг. *керхане*, което наред с други значения, означава и „публичен дом“. В турския език лексемата *kerhane* съществува само със значение „публичен дом“, а в езика източник - персийския, *кархане* означава „фабрика, завод, предприятие; манифактура“; бълг. *пердах* с основно значение „бой“ е конвертирана по отношение на перс. *пärдахт* „блясък, гланц“ и тур. *perdah* „полировка, гланц“. Пример за конвертиране на лексеми е и бълг. пафти, което и като семантика, и по отношение на граматична категория е различно от перс. *бафте* - вж. бълг. *пафти* „метална тока за женска украса; украсени метални плочки за закопчаване на женски колан; чапрази“, което е и основно значение на тур. *pafti*, а перс. *бафте* „тъкан; усукан; оплетен“ е причастна форма от перс. глагол *бафтäн*. Идентична е и лексикосемантичната характеристика на бълг. *зивро* „ненагледно, хубаво, красиво“, което и по значение, и по категориална принадлежност е различно от тур. *ziver* „украшение, украса“ и перс. *зивäр* „украшение; аксесоар“.

Третият раздел на морфологичното описание предвижда характеристика на трансференцията и адаптацията в аспекта на словоизменението, като се проследи преди всичко кои граматични категории се пренасят, как се променят и какви нови категории възникват. Последното се отнася най-вече за съществителните и прилагателните имена, които в персийския и турския език не се различават по род и не се съгласуват. Описанието засяга и другите граматични категории като число, определеност, неопределеност, степенуване на прилагателните, лице, число и време на глаголите.

Поради обстоятелството, че изследването е контактолингвистично, в съпоставителен план трябва да се отбележи, че за персийския език е специфична категорията ***число, принадлежност (съотнасяне)***, за турския език специфични граматични категории са ***число, принадлежност и падеж***, а за българския език специфични граматични категории са ***число, род, определеност***. В този смисъл персийските лексеми заемки, преминавайки през турския език, остават по-близо до изходната си форма, т. е. не претърпяват промени по отношение на число, падеж и принадлежност, с изключение на лексемата *джан*, която в турския език е приела

наст. за 1 л. ед. число, и в този си вид като canım е преминала в българския език. По принцип заетите от ирански езици и предимно от персийския език в турския лексикален фонд лексеми, функционирайки в системата на езика, се подчиняват на законите на турската граматика, но извън контекста на турската езикова система са запазили изконната си форма.

В българския език адаптацията на заемките съществителни се е реализирала предимно като родова. При включване на съществителните към един или друг клас думи по отношение на категорията ***род***, определяща роля са играли характерът на крайния звук и физиологичният пол на одушевените предмети. По правило съществителните, завършващи на съгласна, се считат от м. р., както чадър, сеймен, папуч, чардак; завършващите на гласната –а(я) се възприемат като от ж. р. - например тасма, харма, лала, камха, а завършващите на –о, -е - от ср. род, както тюмбеке, сермайе, номуне, ренде. Определени по тези признаци по-голямата част от заетите лексеми в българския език е от м. род, следващата по честотност група е от ср. род, а най-малко заемки са от ж. род.

В процеса на адаптация в българския език, веднъж отнесени към категорията ***род***, част от персийските лексеми впоследствие го променят в резултат от включването им в деривационната система на българския език, както баждар (м. р.), баждарка (ж. р.) или тюмбеке (ср. р.), тюмбекия (ж. р.), дост (м. р.), достакиня (ж. р.), сермайе (ср. р.), сермия (ж. р.).

Заетите от персийския език в турския лексеми нямат индикации по отношение на категорията ***число*** (изкл. перс. сäбзиджат > тур. zerzevat > бълг. зарзават, което е перс. мн. число).

Включени в деривационната система на турския език, заемките се променят по число по всички способи за изразяване на категорията ***число*** в турския език. По същия начин, адаптирайки към българската езикова система, персийските по произход лексеми се променят по число в зависимост от изискванията на контекстуалната среда. Някои от тях са адаптирали и към системата за образуване на мн. число в говори като родопския - например чêнгелê, журапе, чен’е, чеп’е, наред с чанове, чепове (РР). В резултат

на промяната, която настъпва с включените в парадигмата „число“ лексеми заемки, в зависимост от типа окончания не всички изглеждат еднакво вписани в турската езикова система, както ханове, бостани, ибрици, но и бачове, мейви, епеци.

От персийския език през турския в българския език лексемите са заети без показател за определеност. В процеса на адаптацията, в българския език персийските лексеми заемки приемат членна форма, която им придава определеност, както напр. бахчата, аждера, кьошка или ханджията, бахтът, гюллето. Има заемки, които в качеството си на прозвища и други названия са се изменили трайно и се употребяват само с членна форма - например Бейзадето, Дервиша, Каназирите, Булгурника, Кьошковете. Налице са и случаи на адаптация към категорията ***определеност*** в българските говори, като жиханас (от перс. жихан).

Макар и много ограничено, само чрез няколко звателни форми, може да се каже, че персийски лексеми заемки са се променили и по падежа - например ханджийо, бостанджийо, бюлбюльо, аждерко или базиргянину, кешишину.

Прилагателните (непроизводни), персийски по произход, числено не са многобройни в българския език. Специфична граматична категория на прилагателните имена и на трите езика е степенуването. И в турския и в българския език са заети адективни форми предимно в положителна степен, с изключение на перс. бäттер (тур. beter, бълг. бетер), което е сравнителна степен на перс. *бäд* „лош“.

В процеса на адаптацията си в турския език персийските заемки се включват в системата на словоизменение на езика, без това да остави трайни следи в тяхната категориална принадлежност и функция.

В системата на българския език прилагателните заемки от персийски произход се променят както българските прилагателни по категориите род, число, определеност като виранетина, пайтаци, чапрашъка.

За персийския и за турския език не е характерна категорията „вид“ на глагола. Заетите индиректно от персийския език

глаголни основи (3 л. ед. ч. сег. вр.) и образуваните в езиковата среда на турския език глаголи от персийски именни основи, след трансференцията в българския език в по-голямата си част добиват индикация за вид, като например зорландисам, назландисвам се, мюхюрледисам. Глаголните форми, образувани в българския език от персийски именни основи, се реализират като българските глаголи и се променят по вид и залог, като зехиросвам, зехироша, чаршафосвам, джамбазувам. За добиване на категорията „вид“ на глаголите допринасят и глаголните представки в българския език - например окепазявам се, подервишвам, позорладиша, подмая.

Анализът на морфологичния статус на персийските лексеми, заети в българския с посредничеството на турския език, довежда до общия извод, че в процеса на трансференцията и адаптацията си в езика посредник и езика приемник част от лексемите функционират със свойства и признаци, пренесени от първичната езикова система, а друга, по-голяма част, се променя по формално граматичните белези на категориите на заимстващите езици.

Глава четвърта

СЕМАНТИЧНИ ЧЕРТИ И ОСОБЕНОСТИ НА ЛЕКСИКАЛНИТЕ ИРАНИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ЗАЕТИ ПРЕЗ ТУРСКИ

Иранизмите в българския език, заети през турския език, се характеризират със специфична семасиологична и ономасиологична структура поотделно и на етапа на всеки един от контактуващите езици, която структура впоследствие се модифицира и видоизменя последователно от език към език в процеса на нейната трансференция и адаптация.

Раздел първи

Семасиологични черти и особености на лексикалните иранизми в българския език, заети през турски

Основна категория на семасиологията е лексикосемантичната структура, схващана като единство от семантична структура - крайно число значения и материална форма на думата, която реално съществува чрез лексикосемантичните варианти.

По обем (в зависимост от броя на значенията) лексикосемантичните структури биват прости, т.е. материалната форма на думата се съотнася, има, притежава едно единствено значение, и сложни, т.е. една и съща форма на думата притежава и носи повече от едно значение, или тук е налице полисемия [по-подр. Георгиев, 1993; 67-68; Пернишка, 1986].

В процеса на заемането става преминаване на прости и сложни лексикосемантични структури, като и едните, и другите може да претърпят или да не претърпят промени. Наличието и характерът на тези промени може да се установи чрез съпоставяне на лексикосемантичните структури на думите, които те носят в езика източник и в заимстващите езици, като наличието на общи черти или на тъждественост ни дава основание да говорим за семасиологична трансференция, а различията - за семасиологична адаптация.

Семасиологичната адаптация се реализира чрез два вида промени - количествени и качествени, откъдето се получават съответно и два вида адаптация - количествена и качествена. При количествената адаптация, която настъпва в процеса на преминаване на заемките от езика източник към заимствуващите езици, лексикосемантичната структура губи откъм броя на съдържащите се в нея значения.

При качествената адаптация, която настъпва в процеса на функциониране на заемките, се наблюдава стесняване или разширяване на преките значения с нови или допълнителни, или пък по метонимичен, метафоричен и елиптичен път възникват преносни значения.

Сравнително-съпоставителният семасиологичен анализ на заемките изисква като първи етап разработване на лексикосемантичните им структури в съпоставяните езици. Като следващ етап предполага отнасянето на думите към съответните типове резултати от развитието и промените на значенията им и описването на типовете семасиологична еволюция на значенията на заетите лексеми.

В процеса на анализа на лексикосемантичната структура на трансферираните заемки се установява, че тя е изградена от едно или повече значения. В зависимост от броя на значенията, с които са заети от езика източник - персийския, те могат да бъдат определени като прости и сложни. Сред персийските заемки в българския език като прости, т. е. изградени от едно значение, могат да бъдат посочени перс. *астäр* „подплата“ (бълг. хастар), перс. *тäндорост* „здрав, силен“ (бълг. тендирис), перс. *бäха* „цена, стойност“ (бълг. паха), перс. *пäрхиз* „диета“ (бълг. пехриз.).

Като сложни, т. е. изградени от повече от едно значение, могат да бъдат посочени перс. *бänд* (бълг. бент), заето в българския с 11 значения: 1. основа на сег. време на глагола *бäстäн* „свързвам, съединявам; преграждам; приписвам“; 2. връзка, възел; 3. превръзка, бинт; 4. ремък; 5. глава, параграф; куплет; строфа; 6. способ; 7. въже; 8. преграда, стеничка, синур; 9. бент; преграда; 10. комплект; 11. хитрост, уловка (ПРСл, 73); перс. *майе* (бълг. мая) с 8 значения: 1.

същност, основа, принцип; 2. причина, произход; 3. квас, закваска; 4. суроватка; 5. капитал; 6. количество; степен; 7.муз. ключ (ПРСл, 450); перс. *мохр* (бълг. мюхюр) със 7 речникови значения: 1. печат, щампа; 2. пломба; 3. отпечатък от пръсти; 4. невинност, девственост; 5. купчинка глинена пръст, взета от почвата на Кербеля, към която шиитите доближават чело при молитва (ПРСл, 545).

При семасиологичната адаптация част от персийските лексеми заемки са се реализирали в българския език със значенията си от езика източник, понякога с малка конкретизация на функцията, както перс. *чар-чубе* „дървена рамка“, тур. *çerçeve* с общо знач. „рамка“, бълг. *черчеве* „рамка на прозорец“; перс. *фънджан* „чашка“, тур. *fincan* „чашка“, бълг. *филджан* „малка чашка за кафе“; перс. *мей-хане* „кръчма, винарница“, тур. *meyhane*/бълг. *механа* „кръчма, пивница“, перс. *тямбаку*/тур. *tömbeki*/бълг. *тюмбеке, тюмбекия* „вид тютюн за наргиле“; в българския език наречието *нахакере* е със същото значение - „напразно“, както и тур.-перс. *нахаг-уere*; бълг. съюз *макар* е със същите значения както и перс. *мягяр* „нима; може би; ако не; а пък то“; перс. *нещтяр, нищтяр* „скалпел“ е запазил същото значение и в тур. *neşter* и бълг. *нещер*.

В процеса на заемането през турския в българския език част от простите лексикосемантични структури преминават в сложни. Това взаимно проникване на прости и сложни лексикосемантични структури е съществената част на процеса на качествената семасиологична адаптация. Тя се реализира в процеса на преминаването на заемките от персийския към турския и българския език, при което в някои от случаите пък лексикосемантичните структури са загубили числено откъм броя на съдържащите се в тях значения, т.е. те са се редуцирали.

В зависимост от това дали броят на останалите значения е единица или не, редукцията бива пълна или частична, самата структура напълно, съответно частично редуцирана.

Пример за частично редуциране броя на значенията са например перс. *бограхани, бурани* със значения: 1. склад; 2. партида стока; 3. чанта за покупки; 4. кош. В турския език тя е заета като *borani*, с три значения: 1. голям изоставен кервансарай; 2. керван,

натоварен със стока; 3. нещо като склад, а в българския *бурхана, бархана* се реализира с две значения: 1. навес; 2. голяма неуютна сграда; разнебитена къща. Очевидно в случая редуцирането е съпроводено и от изместване на значенията от езика източник.

Частично редуцирани са и значенията на перс. *гердäк* - 1. кръгла шатра; 2. брачен чертог, а в турския и българския език - съотв. *gerdek/гердек*, се реализира само с едно значение - „брачно легло“. Перс. *сомбол*, който и в турския език (sümbül) има значения на: 1. градинско цвете; 2. коси на красавица, а в българския лексемата *зюмбюл* има значение само на „пролетно градинско цвете с кичести цветове“. Перс. *джäван-мäрд* със значение „благороден, великодушен; смел, мъжествен; доблестен“ се е субституирало чрез тур. *cömert* „щедър“ и е развило прен. значение „благодатен, плодотворен”, а в бълг. *джумерт* е останало само значението „щедър“.

Интересен пример за стесняване на семантиката е и перс. *хара* - 1. гранит; 2. вид копринена материя, моаре, което в турския се реализира също с две значения, но свързани метонимично с персийската семантика - например тур. *hare*: 1. вълнообразен отлив; вълнообразен рисунък (на материя, хартия, мрамор); 2. моаре, а при бълг. *харе* е останало само значението „материя“.

Редуцирането на броя на значенията не винаги означава редуциране и на самите значения. Налице са и случаи, когато едновременно с редуцирането броя на значенията на заемката от езика източник в заимстващите езици се появява ново значение, като перс. *гуше* - 1. ъгъл; 2. мат. ъгъл; 3. намек; 4. муз. инструмент; 5. ъглов удар. В турския език *köşe* има само значение „ъгъл“, но е образувало много словосъчетания, а в българския език заемката *кьоше* е запазила значението „ъгъл“, като в българската езикова среда е добавило още две значения: „уединено място“ и прен. „тънко нарязана кожа, която служи за украшение“.

Прави впечатление, че при семасиологичната адаптация, в процеса на редуцирането броя на значенията и стесняването на самите значения, в заетата лексема в някои случаи настъпва ново преразпределение на реда на значенията, обусловено от честотата

на употреба в заимстващите езици - значения, които в персийския език са били основни, в турския и българския език са второстепенни или остарели.

Например в българския език значението на заемката *ней* „вид кавал“ е второ по позиция в значенията на перс. *ней/най* - 1. камъш; 2. флейта; 3. гърло, гръклян, и спада към групата на редките и остарели думи; значението на бълг. *тане* и тур. *tane* „късче, парче“ е второ в редицата от значения на перс. *тане*.

Налице са и случаи не само на разместване на местата на значенията в езика приемник и посредник в сравнение с мястото, което заема в езика източник, но и случаи на изместване на самото значение на лексемата заемка в зависимост от регионалната употреба и етнокултурните фактори, както бълг. *кехая* със значение: 1. глава на овчари; 2. надзирател на стопанство, пазач; 3. глашатай, 4. селски пристав. В турския език *kâhya/kethuda* е със значение 1. иконом; 2. управител; 3. председател на занаятчийския еснаф, а в езика източник - персийския, значенията на *кядхода* са: 1. старшина; 2. най-стария човек в селото; 3. глава на семейство, стопанин на дом; 4. женен човек.

Изместване на значението се наблюдава и при перс. *чäпеш* „едногодишно козле“, което значение е запазено и при тур. *çepiç*, но в българския език лексемата *чепик* има значение „мъжко яре“; или пък при перс. *нам-дар* „знаменит, славен“, което след адаптацията си в турския се субституира чрез тур. *namdar* „известен, прославен“, а при бълг. *намдар* значението е „стегнат, хубав, напет“. Интересна промяна наблюдаваме и при лексикосемантичната структура на перс. *сäр-сам* - 1. бълнуване; треска 2. менингит, която при тур. *sersem* е „шашнат, смахнат, оглупял; 2. разсеян; разпилян“, а в българския заемката *серсем* се реализира със значенията „глупав, безумен; сбутан, смахнат; твърдоглав; завеян, налудничав“.

Както се вижда от последните примери, причината за изместването на значението в процеса на семасиологичната адаптация може да бъде и самият способ на трансформиране на значението - метафоричен, метонимичен, елиптичен. В тези случаи заемките,

навлизайки в турския и българския език, изменят семантиката си в резултат на преосмисляне на значението.

Така бълг. *кепазе* „човек без достойнство“, „позорен, без чест и честолюбие“, „за срам и позор“, „долен, никакъв“, „нищожен“ е от случаите, когато в заимстващия език лексемата добива нова семантика и оценъчна характеристика. Бълг. *кепазе* е от тур. *kepaze*, което пък е перс. *кäбаде* само със значение на „лък със слабо обтегната тетива“. В етимологичния речник на İ. Eyuboğlu тази промяна се обяснява с аналогията: „той се промени като нещо, което може да се дърпа и разхлабва като лък в нечии ръце“ [TDESz, 398]. В турския език лексемата *kepaze* съществува с две много различни значения, поради което те са означени като „I и II“. Тур. *kepaze I* има значения, близки до бълг. *кепазе*, а *kepaze II* е определена като историческа, остаряла - „лък“ [ТРСл, 533].

Тук може да бъде посочена и заетата от персийския лексема *päште*, която има единадесет (11) значения в персийския език, все подобни на „нишка“, „влакно“, „фиде“, поради произхода от глаг. *реш-тäн, ристäн, рисидäн* „преда, суча нишка“. В турския език лексемата *erişte* е пренесла значение „тъничко нарязано, изсушено тесто; домашни макарони“, което в българския език се е субстантивирало като *ерище* „много ситна трахана“.

По принципа на уподобяването е възникнало и значението на бълг. *гюлабия* „вид ябълки“ от перс. *голаби* „круша“, вероятно по признака „ароматичен“, имайки предвид семантиката на съставните елементи на перс. голаби - перс. *гол* „роза“ и *аб* „вода“. В турския език тази лексема се е субстантивирала като *gül elması* „вид ябълка“, букв. ябълка-роза.

В това отношение интересно е развитието на перс. *куфте*, което е от перс. глагол *куфтäн* „бия, удрям, мачкам, притискам, унижавам“, респ. прич. *куфте* „бит, набит, смазан, смачкан, унизен“, с изместване на значението по оприличаване „ядене, направено от начукано, накълцано, смачкано месо; котлет, пържола“. Речниковите значения на перс. куфте са в семантична връзка с глаг. *куфтäн* и прич. *куфте*, а именно: 1. уморен, изнемощял, отпаднал, с подтиснато настроение; 2. топчета от тесто в супа; топчета от мля-

но месо с ориз. В турския език лексемата *köfte* има само значение „пържола; кюфте“. В българския език заемката *кюфте* функционира със значение, близко до знач. (2) в персийския: „пържола, печено или варено изделие от кълцано месо с подправки“; и още, по уподобяване: „пълно дете; дребен, пълен човек“.

Примери за стеснено и изместено значение в езика посредник и езика приемник са и перс. *тънха* и *тарäми-зан*. Лексемата *тънха* в персийския език има значение „самотен, единствен; самотно, в самота, сам“. В турския език лексемата е заета като *tenha* със значение „тихо, спокойно, безшумно (място)“, което в българския се е субституирало като *техна* и по принципа действие-резултат е развило значение като „място, дето няма навалица, притеснение, шум“, „усамотено място; спокойствие“.

Персийската лексема *тарäми-зан* със значение 1. дървена или металическа ограда, стобор; 2. перила, блюстрада; 3. градинска ограда; 4. решетка; 5. небе, небосвод; 6. дървен купол, свод, запазило в турския език първо близко значение - „къси с дебели перила“, но е развило второ, преносно значение - „човек, който въпреки възрастта си не знае нищо“ (тур. *tirabzan*). При бълг. *тарпазан* е налице редукция на броя на значенията и слабо изместване на основното значение - 1. перила, парапет на стълба; 2. пруст с парапет; 3. парапет на сайванта.

Гореспоменатите примери илюстрират случаи, при които лексикосемантичната структура на заетата лексема загубва своята цялост от езика източник и в процеса на адаптацията и в езика посредник, и в езика приемник развива ново значение, като съхранява логическата връзка със значенията в езика източник. Такъв е и принципът на формиране на значенията на лексемите: *хоросан* „строителен материал“, от перс. *хур* „слънце“ и перс. *сäни* „творение, създание“, т.е. „творение на слънцето“, или бълг. *скенжа, скенджа* „уред за стягане, преса; уред, стискало за измъчване на затворници“, от перс. отглаг. *шекäндже* „изтезание, мъчение, разпит с изнудване“, а така също и на бълг. *рафт* „полица“ от перс. *рäф:* 1. вдлъбнатина в стената за съхраняване на домашни съдове 2. пейка от пръст, скамейка пред входа на къща, или на бълг. *гериз*

„канал за измиване на нечистотии“ от перс. *кариз, кяхриз* „подземен оросителен канал“, или пък бълг. *сумпара* „гласпапир“ от перс. *сомбате, сонбаде* „шмиргел; вид камък за точене“.

По същия модел е формирано и значението на бълг. *джудже* „човек с ненормално дребен ръст“, „малка люта чушка“ от перс. *джуджже* „птиченце, кокошчица“, или бълг. *кумбара* „валчеста граната, снаряд“ от перс. *хомбяре* „глинен съд с изпъкнали стени за вино, вода“ и т. н.; бълг. *пердах* „бой; пердах на мазилка“ от перс. глаг. *пярдахтян*, където знач. (3) е „полирам, шлифовам“, а отглаг. същ. *пярдахт* има знач. „полировка, блясък, гланц“. Значенията на турските форми, респ. horasan, işkence, raf, geriz, zımpara, cüce, kumbara, perdah съвпадат със значенията на съответните заемки в българския език.

В процеса на семасиологичната си адаптация друга част от лексемите заемки, в резултат на пренос, развиват ново значение, неспецифично за изходната персийска лексема, а понякога, както например перс. *бянде* „роб“, в тур. *bend* „роб“, бълг. *бенде* „глупав, наивен човек“; перс. *пюште*, което означава „гръб; обратна страна; задна част, задница“, адаптирайки се в турския език чрез лексемата puşt е добило значение, което не фигурира в персийския език, а именно: „мъж, момче, които обслужва мъжете с обратни наклонности“, „груба ругатня“. Пренесена в българския с посредничеството на турския език, бълг. *пушт* има значение на „развален човек, развратник“.

Идентична е семантичната ситуация при перс. глаг. *гонджян* „вмествам, помествам; съдържам в себе си“, откъдето е и перс. причастие *гонджа* „обемист, които има обем, вместимост“. В турския и българския е пренесена в качеството на съществително нарицателно със значения: тур. *gonca* „пъпка“, но и „кокаин“, бълг. *гонджа* „пъпка“, „хубава като пъпка“; или перс. *чяпрас* (<чеп-ю раст „наляво, надясно“) има значение „кръстообразна превръзка; портупеи; кръстообразен, накръст“.

В турския език, освен горните две значения, заемката *çapraz* е развила още „диагонал; дърводелски инструмент; вид игра; закопчалка на пояса“. Преминавайки през турския език, бълг. *чапраз*

е добило и развило значенията „метални украшения, с които се закопчава колан, пафти.; вид шев на гайтан; леко подвиване на две страни на зъбците на трион; нашивки от гайтани и шерити“. Подобно семантично развитие имат и перс. лексеми като гуйънде, барут, чäшме, перс. таротур, паре, чар-паре.

Наред с процесите на стесняване и изместване на значението, за заемките от персийския език е характерно и разширяване. В езика посредник - турския, и в езика приемник - българския, някои от тях получават ново допълнително значение, като съхраняват всички или част от персийските значения - напр. перс. *сäгбан*, със знач. „кучкар“, в турския език *seymen* е развило значението и наред с „войскова единица в еническия корпус, натоварена с грижата за кучетата“ е получила и ново значение: „въоръжен конник в национален костюм; въоръжени конници, водещи успешни бойни действия, оседлали коне“, или пък перс. *гулхани* „скитник“, което преминава в турския като külhani със значение „скитник“, но още и „в Османската империя човек, който се занимава със затоплянето на баните“ и „вид ругатня“.

В българския език *кюлхане* е доразвило и значения като „негодник“, „лош, морално паднал човек“, „шмекер“, „никакъв, не за пред хора“, „подъл, долен човек“, „вагабонтин“, а още и „пепелар: човек, що хвърлял, чистел пепелта от мадем, от рудник“. Разширяване на значението наблюдаваме и при перс. *дулап* „шкаф, бюфет; водно колело“ и прен. „спекулация“.

В турския език *dolap* има девет (9) значения, близки до значенията в персийския, а освен тях още и „турникет“, „кутията на часовниковия механизъм; калъфка“, „сергия в покрит пазар“, „детска въртележка“, „хитрост“, „управление, управляване; дирекция“. В българския език *долап,* освен „шкаф за дрехи, обикновено вграден в стена“ и пренесеното от персийския и турския значение „хитрина; интрига“, има още и значението „уред с колело за вадене на вода; обикновено колело за каране на воденица, тепавица; ламаринена кутия за печене на кафе; градински уред за поливане; уред за точена на коприна; дървен цилиндър за чистене на кожи при щавене; свод на мост между две колони“.

С интересно разширяване на семантиката е и перс. *кäм* „малко, немного, по-малко, рядко; малък, рядък“. В турския език kem означава още и „лош; непълноценен; имащ недостатък“, който в бълг. *кемен* е доразвило и значението „непоправим“. Ново значение в турския и в българския език има и перс. *чераг* „лампа, фенер, светилник; указващ пътя“.

В турския език лексемата се е реализирала в два фонетични и респ. семантични варианта - çırağ и çırak, като çırağ носи значения, близки до персийските, а çırak е развило нови значения „чирак; ученик“, „слуга, момче, гарсон“ и остар. „човек, заслужил пенсия за дълга служба в двореца или друго голямо учреждение“.

В българския език част от значенията са доразвити като „ученик при майстор занаятчия; слуга в дюкян; неопитен човек“. Тъй като много от персийските заемки в българския език са разширили значенията си, ще се ограничим с описанието на гореизложените.

Съществуват множество случаи, когато персийски по произход лексеми развиват нови значения, а така също образуват и нови думи не в литературния български език, а в говорите. Такива например са бълг. *душман, душманин* (тур. düşman от перс. дошман) „неприятел, враг“; „лош, злобен; жесток, безмилостен“ е развило в странджанския говор значение „звяр, вълк“; бълг. *керхане* (тур. kerhane > перс. кархане) „работилница; публичен дом“ пак в странджанския говор има значение на „прекалено широка и дълга, но пуста и неудобна къща“; бълг. *дервиш* (тур. derviş > перс. дäрвиш), освен „мохамедански калугер“, което е основно значение в трите езика, в българския език значи още и „дървен сарашки инструмент, с който се извиват ремъците“, а *дервишче*, което е резултат от афиксация на българска почва, образува и нова дума и ново значение - „железче, с абаджийска канджа, с което се пробива платът за копчета“; бълг. *зенкьор* „пакостник, вредител, разсипник“ (тур. ziyankâr < перс. зийанкар) е развило и знач. „заядлив, свадлив, злобен“.

Нови думи и преносни значения са развили още и бълг. *кепче* „черпак, голяма дървена лъжица; метална чаша с дълга дръж-

ка“, които значения се отнасят за тур. kepçe, kefçe и за перс. käфче. В българския език *кепче* е развило още и „улей на сындък, през който тече жито във воденичния камък“, „уред за развъртане на главина на колело“, „криво дърво на процепа, на който се слага ярема“ [БЕР], а в тайния зидарски говор има значение и на „стар човек, дядо“. Преносно значение е добило и бълг. *пергел* (тур. pergel, перс. пäргал, пäргар), което наред със знач. „уред за чертане на окръжности“, е развило и значение „дълги крака“.

Сред лексемите заемки от персийския език е силно развито образуването на думи с нови значения, като бъдат включени в деривационната система на турския и българския език. Този процес може да бъде илюстриран чрез примери като: бълг. *замбалица* „вид совалка“; бълг. *мèзина* „храна за бъдни вечер“ и *мезица* „чинийка за мезе“ от мезе „нещо за хапване при пиене на спиртни напитки“; бълг. *ибрици* „вид везмо“, *ибриче* „парче, което се поставя между лице и хастар на обувка“, *ибрикчия* „прислужник“, прен. „подлизурко“ от *ибрик* „глинен или меден съд за поливане на вода при миене“; бълг. *чифтелия* „проклетник“ от чифте „двуцевно ловно оръжие“; бълг. *чубуклу* „пъстър, с особени фигури и цветове” от *чибук* „лула с дълга тръбица“ (в перс. *чобог*, тур. *çubuk* имат значение на „пръчка, тояга“); бълг. *чарклия* „назъбена монета“ от *чарк* „зъбчато колело на механизъм и др.“; бълг. *аптезлик* „отходно място“ от *абдест* „ритуално умиване“; бълг. *тестемеличка* „ръченица, кърпа, която се държи в ръка“ от *тестемел* „кърпа, забрадка“; *долапче* „перка на воденично колело“, *долапкиня, долапница* „воденица“, *долапчия* „тепавичар“ от *долап* „шкаф; водно колело“ и др. близки и производни значения; бълг. *джюмбюшлия* в таен зидарски говор се употребява със знач. „петел“ от *джюмбюш* „веселие, забава; шум, глъчка; смешка“; бълг. *джигерче* „клонче с много плод“, *джигерка* в таен говор „сестра“ от *джигер* „дроб“; бълг. *кьосевица* „жена на кьосе“ от *кьосе* „възрастен мъж, комуто не растат брада и мустаци“; бълг. *мутафка* „голям чувал от козина на животно“ от *мутаф* „постелка от козина“; бълг. *менгюшка* „животно или птица с висулки на шията“ от *менгиш* „обеца“; бълг. *келявче* „глухарче“ от *кел* „кожна болест по главата“.

Както при словообразуването, така и при словоизмененията новите словоформи, които се получават, са в достатъчна степен семантично натоварени. Така част от лексемите заемки от персийския в българския език, наред със самостоятелното си лексикално значение, се употребяват и в словосъчетания с други думи, влизайки в състава на българските устойчиви съчетания и сложни именни словосъчетания.

Всички те имат специфична употреба поради специфичната семантична окраска, която добиват - например *зел си тестира* „били го“ (тестир „воля; изявление; съгласие“), *за една нам* „за помен и приказ“, *станахме за смех и нам* „станахме за присмех“ (нам „име; слава, известност; репутация“), *найдохме му дермана* „намерихме лек; разбрахме как да се справим“ (дерман „лек, лекарство; средство“).

Очевидно е, че за разбирането на голяма част от тях, поради отдалечеността на лексемите от изконното им значение, се изискват екстралингвистични знания, подходящ контекст или познаване на регионалните особености на българския език. Без такъв тип компетентност трудно могат да бъдат разтълкувани изрази като: *тежкò ти на булгура* „горко ти“ (*булгур* „едро смляно жито“), *кроя на някого кюляфа* „готвя някому капан, измама“ (*кюляф* „мъжка вълнена шапка“ и др.), *келява южина* „втора следобедна закуска“ (*кел* „кожна болест по главата“), *лалѐ с цветòк* „везба по пазва на мъжка риза“ (*лале* „градинско цвете и диво цвете“).

Специфични като семантика и респ. употреба са и *турилеке* „човек безчестен“ (*леке* „петно от изцапано; нещо за укор и срам“), *мегдан сѐнеси* (вероятно синеси) „голяма тава“, мегдански влак „мрежа като сак, за ловене на риба“ (*мегдан* „широко място; площад; поле за работа; възможност за изява“ и др.).

Лексемите, образували семантични разклонения от основата на персийските заемки в българския език, независимо дали са идиоматични словосъчетания, глаголи, прилагателни, съществителни придават колорит на израза като: кьоркам се, дженкосвам се, лекедьосам, назлън-назлън, бадеваджия, калапушник, наперекенде, патладжанен цвят, на пайвант. Благодарение на някои от тях се

постигат названия, описания, сравнения, които трудно могат да бъдат заменени с други лексеми с идентичен семантичен ефект - например като пелте, ренде, джамкеят, зор, тараба, уруспия, майхош, хем…хем, хергеле, хан, земпаре.

В българския и турския език съществуват лексеми заемки от персийския език, които в езика източник кореспондират с две лексеми и респ. пренасят в турския и българския език една обобщена семантика, както е при бълг. *чадър*, със значения „чадър за дъжд, дъждобран, слънцебран; дълго женско покривало на мохамеданка“, прен. „прикритие“ и при тур. *çadır* „палатка; шатра; чадра (женско покривало); чадър“. В основата на бълг. *чадър* (тур. çadır са две перс. лексеми чäтр - 1. чадър; 2. парашут, и чадор - 1. шатра, палатка 2. чадра (женско покривало); или бълг. *зурна* „музикален инструмент“ и *зурла* „муцуна“ и тур. zurna „музикален инструмент“, прен. дърдорко, арго зурла „масивен нос“ са от две персийски думи - зорна „музикален инструмент“ и сурнай „муцуна“.

Заетите сложни лексикосемантични структури в зависимост от генезиса могат да бъдат с преки значения, както при перс. *пул*, където прякото значение „пари, монети“ в турския е развило и преносни значения като „марка; паети; люспи на риба; кръгла плочка в игра на табла“, а в българския език, освен горните значения, е развило още прен. знач. „лъскаво кабърче за украса на кожени изделия на добитък; пирон за подметки на обуща; печат; златна монета - наполеон“, или както перс. *сäр-майе* „основна причина; основен капитал“ е развило в турския език и прен. знач. „себестойност“, „проститутка от публичен дом“, а в родопския говор на българския език има две преносни значения - „воля, желания“ (бъхтах го на сермия) и „доверие“ (РР).

При семасиологическата трансференция, в зависимост от характера на означаемото, заетите лексико-граматични структури са конкретни или абстрактни. Като пример за лексеми с конкретно значение може да бъдат посочени перс. *ченар* „дърво чинар“, перс. *бänд-кеши* „панти“, перс. *голуле* „снаряд, граната“, а като пример за лексеми с абстрактно значение перс. *гонах* „грях“, перс. *омид*

„надежда“, перс. *бäхш* „съдба“, перс. *чаре* „средство, способ да се помогне някому; лек“.

Има случаи, както при перс. *шäб-бу*, което в персийския език е лексема с абстрактното значение „нощно ухание“, а в турския и българския език са лексикосемантична структура с конкретно значение - вж. тур. *şebboy*, бълг. *шибой* „градинско цвете“.

Сред заемките от персийския език има група думи, които реално имат синоними в българския език, но те са добили в известна степен пейоративно значение и тяхната употреба има стилистична функция, като напр. *калпазан* с основно значение „човек, който прави калпави, подправени неща; фалшификатор“ е пренесена чрез тур. *kalpazan* „фалшификатор на пари; негодник“ от перс. *гäлб-зäн* „лъжец, измамник“. В българския език лексемата се употребява предимно с пейоративното си значение „мързеливец; ленив; неспособен (ученик)“ и в определена ситуация не може да бъде заместена със синоним.

Такива лексеми са още и *хурда* „негодна стока, измет, отпадък“, *келеш* „презрян, нищожен човек“, *хамав* „нищо и никакъв; не става за нищо“, *перушан* „смахнат; разпилян“, *джадия* „лека жена“, „вещица“, „кикимора“. С пейоративно значение са натоварени и лексеми като *дилбер* „красива; красавица“, *локмазан(ин)* „лаком човек; пияница“, *базиргян* „търгаш“.

Сред персийските лексеми заемки има и такива, които се употребяват само в разговорния език или имат регионална употреба като: *филянкишията* „някой си; еди кой си; кой го знае“, *хич* „никак, изобщо“, *авер* „приятел“, *зандан* „затвор“, *кьопав* „несръчен“, *кешки* „дано; дано да бе...“, *бетер* „по-лошо от лошо“, *чунким* „понеже, като чели, нима“, джам „стъкло“.

Не по-малко стилистично натоварени са и лексеми заемки с много рядка употреба, отразяващи предмети, явления, институции във времето, като *тасма, ленгер, сахтиян, хюшмер, метериз, наргиле; сердар, мирза, хазна, тар, черибашия, чауш(ин), кафадар, лалà; хатихумаюн, топхана, дефтерхана* и др. За разлика от българския език, където тези заемки се отличават като такива, голяма

част от тях са адаптирани в турския език и не се възприемат като чуждици.

В българския език съществуват и персийски по произход лексеми със специфична семантика (с рядка и ограничена употреба), които са заети пак чрез турския език, но индиректно, с посредничеството на българските заточеници в Диарбекир. Част от тях намираме в романа на поп Минчо Кънчев „Видрица“ - напр. *подперизи* „идолопоклонници“, *Бабаалие* „Високата порта“, *халбуки* „обаче“, *табанджа* „пистолет, револвер“, *хапъсане* „затвор“. В езика на романа са употребени и словосъчетания, съдържащи лексеми, персийски по произход, които не се срещат в други източници, като перс. дробно числ. *меджидие чейре* „четвърт жълтица - меджидие“, *перинчъ хелвасъ* „вид халва“, *сюлмаш пехливанлар* „размекнати, отпуснати борци“.

Отделен въпрос в българската семасиология е и семантиката на българските фамилни имена. Сред тях има и такива, чийто апелатив е лексема заемка от персийския език. Всички те носят семантиката на апелатива и са редни и специфични за българската именна система, както напр. Тахтаков (от перс. *täxte* „дъска“), Юскеселиев (от тур. *yüz* „сто“ и перс. *касе* „кесия“), Атешкаиклиев (от перс. *атäш* „огън“ и тур. *kayık* „лодка“), Гонджагюлов (от перс. *годже* „пъпка“ и перс. *гол* „роза“).

Някои от персийските лексеми в процеса на адаптацията си в българския език се реализират единствено като основа на фамилни, собствени и местни имена като: Джанаваров (от перс. *джанвäр* „животно, звяр“), Кьофторов (от перс. *куфтехор* „който яде (обича) кюфте“), Таромаров (от перс. *тарумар* „разгромен; разсеян“), Армудов, Армутлиев, Армутлийски, с. Армутлии (от перс. *ämруд* „круша“), Чешнигиров, с. Чешнигирово (от перс. *чешнигир* „дегустатор“, „длъжностно лице в двора на шаха, което има задължение да опитва яденето му“), Шахиязов, Шахиязът (от перс. *шахбаз* „червеноглав сокол“), Бизаранов (от перс. *бизаран* „сръдльо, сърдитко“), Дамадов (от перс. *дамад* „зет“), Дилбазов (от перс. *дилбаз* „бърборко, шегаджия, веселяк“), Джахов (от перс. *джах* „високо положение, сан; висок ранг“), Дживанов, Дживан (от

перс. *джäван* „млад, юноша“), Мумджиев (от перс. *мум* „свещ“), Пейнирджиев, Пейнирлиев (от перс. *пенир* „сирене“), Сиркеджиев, Серкето (от перс. *сиркä* „оцет“), Булатов (от перс. *полад* „стомана“), вр. Персенк (от перс. *парсäнг* „грамове за теглилка, баласт“), Чиракман [наименование на местността, където се намира фарът на н. Калиакра] (от перс. *чераг* „светлина, лампа“; перс. *чераган* „илюминация“), Хунгя (по М. Москов от перс. *хун-гях* „кърваво място“).

Проследяването на семасиологичната адаптация на всички лексеми заемки от персийски през турския в българския език във всички аспекти се затруднява от обстоятелството, че семасиологичните изменения нямат всеобщ и системен характер, както фонетичните например. В този смисъл семасиологичният съпоставителен анализ предполага познаване на лексико-семантичната система на съпоставяните три езика - персийския, турския и българския, и наличието на обоснован контактолингвистичен подход и метод.

В процеса на семасиологичната адаптация част от персийските лексеми заемки са се реализирали в българския език със значенията си от езика източник, понякога с малка конкретизация на функцията, както перс. *чар-чубе* „дървена рамка“, тур. *çerçere* с общо знач. „рамка“, бълг. *черчеве* „рамка на прозорец“; перс. *фänджан* „чашка“, тур. *fincan* „чашка“, бълг. *филджан* „малка чашка за кафе“; перс. *мей-хане* „кръчма, винарница“, тур. *meyhane*/бълг. *механа* „кръчма, пивница“, перс. *тämбаку* тур. *tömbeki*/бълг. тюмбеке, *тюмбекия* „вид тютюн за наргиле“; в българския език наречието *нахакере* е със същото значение „напразно“, както и тур.-перс. *нахаг-уere*; бълг. съюз *макар* е със същите значения както и перс. *мäгäр* „нима; може би; ако не; а пък то“; перс. *нештäр, ништäр* „скалпел“ е запазил същото значение и в тур. *neşer* и бълг. *нещер*.

Анализът на значенията на персийските лексеми заемки, преминали през турския в българския език, показва, че има няколко типа заемки според резултатите от семантичното им развитие в процеса на трансференцията и адаптацията, а именно:

- заемки, при които има пълно съвпадение на лексикосемантичната структура и в езика източник, и в заимстващите езици - езика посредник и езика приемник;

- заемки, които запазват значенията си от езика източник, но в турския или българския език настъпва ново преразпределение на реда на значенията;

- заемки, при които настъпва редукция на броя и стесняване на значението от езика източник;

- заемки, които получават ново значение в турския и българския език като:

• заетата лексема получава ново, допълнително значение (значения), съхранявайки част от персийските значения в турския и българския език;

• заетата лексема получава ново, допълнително значение (значения) в турския и българския език, като изгубва изконното си значение;

• новото значение има чисто турски или български характер;

• новото значение е на основата на едно от значенията в персийския език или е производно, семантически свързано със значението на думата в персийския език;

- заемки, които имат ограничена употреба;

- заемки, които са влезли в структурата на устойчиви и именни словосъчетания в системата на турския и българския език;

- заемки, които нямат функционално-семантично съответствие в турския и българския език;

- заемки, които са послужили за апелатив на собствени, фамилни и местни имена.

Раздел втори

Ономасиологични черти и особености на иранизмите в българския език, заети през турския език

На ономасиологията не винаги й се отрежда мястото, което има в областта на семантиката. Този факт има своите основания дотолкова, доколкото в глобален аспект проблематиката на онома-

сиологията влиза в кръга от интереси както на езиковедите, така и на логици и психолози, дори и на семиотици [вж. Klaus, 1969], защото тук са въпросите за отношението на името към вещта, т.е. отношението между думата и предмета, чиито характерните признаци са отразени в понятието, в значението на тази дума; мястото и ролята на човека, който ги назовава; функцията на отражението; въпросите на същността, структурата и функцията на езиковия знак.

Но все пак, тъй като основен обект на изследване на семантиката е структурата и типологията на значението на думата, смятаме, че на ономасиологичния анализ в нашето изследване трябва да бъде отделено специално място в контекста на семантиката като цяло.

Тази композиция на изследването се налага от разбирането ни, че семасиологията се занимава със семантичния аспект на лексемата в текста, а ономасиологията е дял от семантиката, който разглежда семантичните връзки на лексемите извън текста, като отражение на самите вещи и техните отношения.

В този смисъл отделянето на специално внимание на ономасиологичния анализ още повече, че заемането на ирански думи в българския език с посредничеството на турския означава навлизане на заемки, наименования на нови реалии, някои от които дори отсъстват от речника на приемащия, българския език, е очевидно и повече от необходимо.

Предвид обстоятелството, че иранските лексеми заемки са резултат на контакти между три езика, различни както по отношение на семантико-структурната си система, така и в екстралингвистичен план, очевидно е, че са настъпили съществени изменения в лексикалната система както на турския, така също и на българския език.

Естествено е новите понятия да бъдат възприемани с термините, които ги означават, особено що се отнася до лексеми, свързани с източния бит и култура. Трябва да се има предвид, че този процес като резултат води до преустрояване и видоизменение на отношенията между членовете на лексикосемантичните групи и

засилване на тематичната диференциация. Заетите лексеми, дори в случаите, когато няма семантико-функционално съответствие, в езика посредник - турския, и в езика приемник - българския, не се конкурират с понятията и термините от тези езици, а само количествено увеличават тематичните редове.

Ономасиологичният анализ на иранските персийски заемки в българския език с посредничеството на турския предполага разкриване и отнасяне на отделните наименования на системите, които ги обединяват, описване в съседство със сродните им и установяване на областта, в която са се сложили най-благоприятни условия за проникване на най-голям брой ирански лексикални единици. Предвид факта, че случаите на ономасиологична адаптация, т.е. на преминаване от една тематична система в друга, са съвсем малко на брой, смятаме, че е достатъчно съвместното разглеждане на трансференцията и адаптацията на заетите лексеми в съответните тематични редове.

От ономасиологична гледна точка иранските персийски заемки в българския език са наименования на предмети, явления и процеси, които, както и самите елементи от обективната действителност, лежащи в основата им, се обединяват в по-големи или по-малки групи системи. Общият брой на иранизмите в българския език, без производните, е около 700 думи. В зависимост от своя денотат те се отнасят към определена област или сфера от социалната действителност, като образуват ономасиологични системи и подсистеми.

В резултат на направения анализ определено може да се твърди, че най-много са наименованията, свързани с личния живот на човека. Това са преди всичко названия на вещи от бита, като *чибук, наргиле, армаган, леген, пешкир, джамкеят, ибришим, шандан, елпазе, джуздан, пул, синджир*; думи, означаващи уреди, инструменти, ползвани в занаятчийството, като *ренде, балтия, гергеф, керпеден, джампара, збанец, зъмба, маркуч, ленгер, мух, пергел, тезгере, тезгях*, *хаван*; думи, означаващи облекло, вкл. и по-специфично, и отнасящи се предимно към източния бит - *чембер, пещемал, шалвар, шамия, кафтан, кебе, кюляф, чорап*, както

и лексеми, означаващи в българския език аксесоари, като *пафти, менгюш, гердан*, а така също и материи - *джанфес, камха, перкал, сахтиян, мешин, тифтик, тафта, чоха, тюлбен.*

С човека са свързани и лексеми, названия на части на човешкото тяло, като *чехре, сколуфи, келле, шкембе*. Отделна подгрупа съставляват и лексемите, характеризиращи поведението на човека - *дембел, джумерт, кепазе, земпаре, лафазан, мундар, перушан, сархош, сербез, серсем*, както и *балабутин, бейхутин, ненкьор, зенкьор, пезевенк*, а също и прилагателни, които отразяват състояния - *дживан, виран, дестур, дженабет(ин), дев, тазе, синджиросан, зехиросан*.

Към тази система могат да се отнесат и фамилни имена, чийто апелатив е иранска по произход лексема като Клумбарски, Чилингиров, Календеров. Тук спада и системата от лексеми, назоваващи действия на човека, като *дженкосвам се, душманувам, нишандисвам, лафувам, пердаша, пайвантисвам, зъмбосвам, назамчам, скенджувам*, а също и лексеми, назоваващи роднински и социални връзки и взаимоотношения, като *бирадер, дамат, еранка*.

Наред с тях в процеса на трансференцията и адаптацията на иранската по произход лексика в турския и респ. в българския език са навлезли и термини, отразяващи различни професии, длъжности, титли и звания, като *кехая, кешиш, кърсердар, баждар, еседар, матрапаз, имрихор, базиргян, хазнатар, чилингир, бахадър, кахраман, шахиншах, шехзаде*, сред които и някои, които имат ограничена употреба и в наше време - *чирак, ахчия, дюлгер(ин), налбант(ин), бахчеван(ин), джамбаз(ин).*

С навлизането на ирански, персийски лексеми в българския език проникват множество названия, свързани с източната кухня - *ашово, кивгир, кепче, пексимет, нишадър, зарзават, небетшекер, кюфте, джигер, мая, туршия, мезе, шира, ошаф, реване, пилаф, шерден (че), шарлаан, пихтия, яхния, ерище, бурания, хайвер*.

Освен това ирански по произход думи са заети и в областта на селския бит и стопанство: *ренчпер, чобанин, сайвант, бахча, бостан, бадия, пазвант, ченгел, чувал, пайвант*, а така също и наи-

менования на по-редки, източни растения и животни и свързани с тях понятия, като *джинджифил, дарчин, бадем, нахут, фурма, фъстък, индрише, шибой, нарцис, карпуз, памук, зарзала, чукундур, самсар, зердава, хергеле, раван, пенче, палан*, както и персийското по произход *алеча* "вид слива" в говора на българите градинари в Задкарпатието [Балкански, Парзулова, 1996, 198].

През турския в българския език са преминали и много ирански по произход лексеми, названия на предмети в областта на строителството и обзавеждането на дома - напр. *уста, дам, дувар, черчеве, кьошк, перваз, джам, кемер, дирек, долап*. Интересна група формират и названията на редки материали, като *кехлибар, маргарит, фарфор, лазурит*.

Лексиката на българския език включва още иранизми, наименования на различни елементи от административния и търговския живот на обществото - *емирнаме, дефтерхана, диван, ферман, сермия, хумаюн, мюхюр*, както и термини, свързани с военното дело - *дженк, зандан, шишане, сераскер, сувария, гюлле, джепане, фишек, тюфек, барут, душман*.

Сред заетата иранска по произход лексика са и религиозните термини *абдест, намаз, пейгамбер, гюнах, дервиш, худа, ходжа* и една група от малко на брой ирански по произход думи, означаващи природни явления, числа и названия на мерки: *рюзгяр*, зеро, ек, джар, чейрек, шеш, дюшеш, ендезе, аршин, чифт.

В процеса на трансференцията на ирански по произход лексеми през турския в българския език се заемат и лексеми, които могат да бъдат обособени като тематична група, съдържаща по-абстрактни названия на качества, състояния и отношения - *ахенк, дерт, кяр, наз, барем, аферим, кешки, мадем, белки, дерман, джан, енджеми, жихан, ядец, хам, турфанда, халбуки, тамахкяр*.

В процеса на анализа може да бъде обособена и тематична група на редки и остарели думи от ирански произход, като *диба, зардишав, кяфурия, зарамкаде, клюмкове, испендже, юва, хемшерия, хумаюн, зивро, кемен, шехатнаме, лала, шегърт*.

Преминавайки през турския език, заетата иранска, персийска лексика сформира и в турския език идентични ономасиологични

терминологични структури, както дотук описаните. Но се очертава още една тематична група заемки, специфична само за българския език, а именно групата, съдържаща „екзотична“ лексика, като *Авеста, Бабаалие, абанос, бюлбюл, гюлхане, гюлабхане, джампара, джинджифил, калантраш, керван, кешиш, наргиле, пазвант, шехзаде, саз.*

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Речниковият фонд на българския език съдържа повече от 750 единици ирански лексикални заемки, преминали главно чрез посредничеството на турския език, където са попаднали в резултат на по- и най-ранните, древни тюркско-ирански, а така също и на по-късните турско-персийски и турско-кюрдски етнолингвистични контакти, смесвания и взаимовлияния. Те са съществували и функционирали дълъг период от време в тюркските езици, а по-късно и в турския език, където са били адаптирани и усвоени, като са претърпели редица специфични за този етап на косвения иранско-български езиков контакт структурно-семантични промени и едва след това са преминали и са заети и в българския език.

Езиковият контакт е онази част от езиковата действителност, която включва езиковите връзки и техните резултати. При това положение езиковият контакт представлява взаимодействие между два и повече езика, при което има преминаване на елементи от единия език в другия или до формиране на общи черти.

Предосманотурските заемки от ирански произход в българския език са резултат от много ранни, древни контакти на нивото на компонентите на българския етнос - славяни, траки и тюрки с иранци скити, сармати, алани и др. По време на контактите между иранската и славянската общности в славянските езици са преминали някои ирански думи и тези заемки са се запазили и в българския език.

В българските народни говори са налице и битуват ирански по произход лексикални заемки, които са проникнали в българския език в началото на формирането му като общонароден език до X в. Те са резултат от преки контакти между българи и ираноезично население (и съответно между езиците им), за което способстват такива исторически събития, като заселванията на перси под една или друга форма в различни райони на Балканския полуостров. Социокултурните контакти между арменци и българското население по места създава предпоставки за етническа интеграция на арменците и преминаване по този начин в местните български го-

вори на ирански по произход лексеми, съществуващи в арменския език.

Лексикалният фонд на всички тюркски езици съдържа два основни пласта ирански заемки - древноирански заемки, проникнали в тюркските езици вследствие асимилацията на различни ираноезични компоненти като согдийци, хорезмийци и др. или пък вследствие на по-продължителни социално-културни контакти. Наред с тюркобългарските езици, посредническа роля за преминаването в българския език на ирански лексикални заемки изиграват също така и езиците на останалите тюркски етнични групи, които малко преди и по време на Втората българска държава достигат и се установяват в пределите на България, а впоследствие се приобщават напълно или частично към българската народност - кумани, узи, печенеги и татари.

Теорията на езиковите контакти, или само контактолингвистиката, изследва взаимодействието между отделните езици и резултатите и последствията от него върху тях. Езиковите контакти водят към конвергентно развитие на контактуващите езици, към размяната на различни по вид езикови елементи или заемки и към смесване и интеграция или асимилация на езиците.

Езиковите контакти се класифицират според генетико-структурните особености и функционално-стилистичния статут на контактуващите езици; формата на езика, в рамките на която се осъществяват, и територията, върху която протичат; ситуацията на общуване, социално-административния статут на контактуващите езици и по обхват на социалните групи; времетраенето си, времето си на реализация и по посоката на реализацията; интензитета, социалнопсихологическия статут на контактуващите езици и резултатите си по отношение на съществуването и функционирането им.

Важен признак на Балканския езиков съюз е голямото количество заети общи езикови елементи от тюркски произход, от турския език и другите тюркски езици, а така също и друга лексика от източен произход, преминала в балканските езици с посредничеството на турския език. Това поражда езикова общност на

лексикално ниво под формата на Балканска езикова общност, при която балканските езици, включително и турският, се обединяват от общия за всички тях изконен или зает турски лексикален слой. Турският език е език приемник и едновременно език посредник за иранските и по-точно за персийските по произход думи в балканските езици, в това число и в българския език.

При досегашното изследване и описание на състава и структурата на речниковия фонд на българския език иранизмите, заети през турския език, обикновено и най-често не се възприемат и анализират като отделен, историко-генетически и структурно-типологически коренно различен и специфичен спрямо собствено турския по произход лексикален слой, а се подвеждат, обединяват и изследват общо и съвместно, едновременно със собствено турцизмите като езикови единици, принадлежащи и произхождащи от турската лексикална система.

Проучванията в българската лингвистика върху иранските лексикални заемки са предимно етимологически или лексикографски по подход и метод; ограничено-частични по обем и обхват, едностранчиво и тясно насочени по цел и задачи, като в същото време имат и носят безспорно епизодичен, а не системно-последователен характер; за език източник се схваща и представя турският език, без да се преминава отвъд и без да се стига до персийския език; не са разкрити отделните видове езиков контакт между трите етнолингвистични общности - персийска, турска и българска; липсват контактолингвистични изследвания, които да посочат и определят произхода на иранските лексикални заемки; да установят пътищата на тяхното преминаване и заемане в българския език, на формите и способите на тяхната трансференция, субституция и адаптация с оглед и на основата на персийския език като език източник, на турския език като език посредник и на българския език като език приемник.

Иранското езиково влияние в славянските езици изобщо и в българския език в частност датира от най-дълбока древност и се реализира през целия досегашен период на развитие както на иранските езици, така и на българския език. Заемането на

иранизми в българския език придобива особено интензивен характер на основата и по време на преките езикови контакти между българския и турския език в периода на Османотурското владичество, когато в българския език преминават солидно количество персийски и кюрдски по произход лексикални елементи. Тези лексикални заемки попадат в българския език главно по пътя на социално-културните и битовите контакти между двата народа; на контакти между отделните говори както на съседни, така и на една и съща територия, и на трето място - благодарение на вътрешноинтегративно заемане. Заетите по този косвен път персийски думи, освен че са проникнали и битуват в речниковия фонд на отделните говори и диалекти, са преминали също така и в книжовния български език и, загубвайки своята диалектно-регионална специфика и стилистична функция, са се превърнали в негова необходима и трудноразличима съставка.

Иранизмите в българския език, преминали с посредничеството на турския език, са резултат от преки и косвени контакти между три отделни структурно-типологически различни и специфични езика поотделно на фонетично и морфологично ниво, на всяко едно от които се наблюдават и съответните типично характерни форми на междуезикова трансференция и адаптация, в процеса на които се проявяват също така и някои допълнително частни черти и особености като ролята и мястото на структурното сходство при езиковите контакти, формите на субституция и моделите на адаптация; степента и мащабите на проницаемост на отделните равнища на езиковата система; степента и условията, при които тя се осъществява; количествените граници на възможното приемане на чужди елементи без опасност съответната система да загуби своята специфика и др., докато в процеса на трансференцията и адаптацията си в езика посредник и езика приемник част от лексемите функционират със свойства и признаци, пренесени от първичната езикова система, а друга - по-голяма част, се променя по формално-граматичните белези на категориите на заимстващите езици.

Иранизмите в българския език, заети през турския език, се характеризират със специфична семасиологична и ономасиологична структура поотделно и на етапа на всеки един от контактуващите езици, която впоследствие се модифицира и видоизменя последователно от език към език в процеса на нейната трансференция и адаптация.

Лексикосемантичните структури биват прости и сложни; в процеса на заемането става преминаване на прости и сложни лексикосемантични структури като и едните, и другите може да претърпят или пък да не претърпят промени. Наличието и характерът на тези промени се установява чрез съпоставяне на лексикосемантичните структури на думите, които те носят в езика източник и в заимстващите езици, като наличието на общи черти или пък тъждественост дава основание да се говори за семасиологична трансференция, а различията - за семасиологична адаптация. Семасиологичната адаптация се реализира чрез количествени и качествени промени, откъдето се получават съответно и двата вида адаптация - количествена и качествена.

Според резултатите от семантичното им развитие в процеса на трансференцията и адаптацията иранските лексикални заемки биват заемки, при които има пълно съвпадение на лексикосемантичната структура и в езика източник, и в заимстващите езици - езика посредник и езика приемник; заемки, които запазват значенията си от езика източник, но в турския или българския език настъпва ново преразпределение на реда на значенията; заемки, при които настъпва редукция на броя и стесняване на значението от езика източник; заемки, които получават ново значение в турския и българския език, които от своя страна се делят на по-частни разновидности; заемки, които имат ограничена употреба; заемки, които са влезли в структурата на устойчиви и именни словосъчетания в системата на турския и българския език; заемки, които нямат функционално-семантично съответствие в турския и българския език; заемки, които са послужили за апелатив на собствени, фамилни и местни имена.

Ономасиологичният анализ на иранските персийски заемки в българския език с посредничеството на турския разкрива и отнася отделните наименования към системите, които ги обединяват; описва ги в съседство със сродните им и установява областта, в която са налице най-благоприятните условия за проникване на най-голям брой ирански лексикални единици.

Така най-много са наименованията, свързани с личния живот на човека; уреди и инструменти, ползвани в занаятчийството; облекло, аксесоари и материи; части на човешкото тяло, поведение, действия и състояние на човека; роднински и социални връзки и взаимоотношения, професии, длъжности, титли и звания; източна кухня, селски бит и стопанство, по-редки източни растения и животни, предмети в областта на строителството и обзавеждането на дома; административен и търговски живот на обществото, военно дело и религия.

СЛОВНИК

български	*турски*	*персийски*
А		
абанос	abanos	абнус
абдест	aptest	**äб-дäст**
абраш	abraş	**абрäс**
авер, явер	yaver	**йавäр**
Авеста	Avesta	
аждер	ejderha	**äждäр(ха)**
айналия	ayna	**аине**
алемдар	alemdar	**-дар**
алеча	alu-	алу-
Ампов	hempa	хäмпа
ардауш	hurdahaş	**хорде-е хаше**
армаган	armağan	**äрмагäн**
армуд	armut	**äрмуд**
аршин	arşın	**äräш/арäндж**
аръш, еръш	arış	**арш**
асеме	hissename	**- наме**
аста	hasta	хастä
атеш	ateş	**атäш**
аферим	aferin	**афäрин**
афта	hafta	хäфтä
ахенк	ahenk	**ахäнг**
ахчия	aşçı	**аш**
ахър/яхър	ahır	**ахор/ахур**
ашево	aşevi	**аш-**
ашикере	aşikâr	**ашкара**
Б		
Бабаалие	Bab-ı ali	bab-ı ali
бадева	bedava	бад-и хава
бадем	badem	**бадем**

баг	bağ	баг
Багджийски	bağce	баг
баджа	baca	бадджех, бадженг,
бадия	badiye	бадийе
баждар	baçdar	бäджджар
Баздарджийка	pasdar	пас-дар
базар	pazar	базар
базиргян	bezirğân	базäрган
байрактар	bayraktar	-дар
бакшиш	bakşiş	бäхшеш
балабан	balaban	бала, болäнд
барабар	beraber	бäр-а-бäр
бари	bari	баре, бари
барут	barut	барут
бархана	barhana	бархане
бахар	bahar	бäхар
бахадър	bahadır	бахадор
бахча	bahçe	багче
бахчеван	bahçıvan	багчеван
бахт	baht	бäхт
бач	baç	бäдж
базбая	bazbayağı	бäс -
бед	bet	бед
бедева	bedava	бäд-ихава/бадхава
бедух	beddah	бäдхах
безбелли	besbellı	бäс -
безистен	bedesten/bezesten	бäззазистан
бейгир	beygir	баргир
бейзаде, Бейзадето	beyzade	- + заде
бейхутин	beyhude	бихуде
бел	bel	бил
белким	belki	- ki
бемка	ben	бен, мен
Бенгарски	bengir	бенгир
бенде	bende	бäнде

Бендерев	bender	бäндäр
бент	bent	бäнд
бербат	berbat	бербат
Бербатов	berbat	бербат
берберхана	berberhane	-хане
бет	bed	бäд
бетер	beter	бäттер
бешкам	peşkeş	пишкеш
Бизаранов	bizar	бизар
бирадер	birader	берадäр
битювие	bed huy	бäд-хуй
бобър	böbür	бäбр
боза	boza	бузе
бозана	bozahane	бузехане
богатир	bahadır	бахадур/бäхадър
борозан	borozan	бору-зäн
борч	borç	порч
бостан	bostan	бустан
бохча	bohça	богче
Булатов	polat	полад
булгур	bulgur	болгур
бумбар	bumbar	бунбар/мебар-мунбар
бурания	borani	бурани/бограхани
бъзикам	bazıklamak	бази, базиче
бюлбюл	bülbül	бюлбюл

В

вало	vala	вала
верев	verev, verep	вäриб, вуриб
виран	viran	виран
вишнап	vişnap	вишне-аб

Г

гайтан	kaytan	гейтан
галгун	halgegun	хälгегун
гелия	kelep	келабе
гем	gem	легам
гергеван	erguvan	äргäван
гергеф	gergef	каргях/каргеф
гердан	gerdan	гäрдäн
гердап	girdab/girdap	гирдаб/гердаб
гердек	gerdek	гердäк
гериз	geriz	кариз/käхриз
гивгир/гевгир	kâgir	кяргир/кягир/кагир
гингер	kenger/kengel	кäнгäр
гондже	gonca/konca	гонджа
грех	girah	герех
гьоа	güya	гуйи/гуйийа
гювенджия	güvende	гуйäнде
гюл	gül	гол
гюлаб	gülab	голаб
гюлле	gülle	голуле/гуле
гюлхане	gülhane	гол-хане
гюл(аб)хана	gülabhane	голаб-хане
гюнах	günah	гонах
гяур	gâvur	кафäр

Д

дам	dam	бäм
дамат	damat	дамад
дар-мар	tarumar	тар-о-мар
дарперушан	perişan	päришан
дарчин	darçin	дарчин
дев	dev	див
дембел	tembel	тämбäл/тämбал
дембелхане	tembelhane	дäмбалхане

дервент	derbent	дäр-бänд
дервиш	derviş	дäрвиш
дере	dere	дäре
дерман	derman	дäрман
дерт	dert	дäрд
десте/тесте	deste	дäсте
дестур	destur	дäстур
дефтерхана	defterhane	дäфтäр-и хане
джадия	cadı	джаду
джам	cam	джам
джамадан	camadan	джамедан
джамакян	camekân	джаме-кän
джамбаз	cambaz	джан-баз
джамкеят	cam kâğıdı	джам-кагäз
джампара	çalpara	чар-паре/чäхар-паре
джан	can	джан
джанавар	canavar	джанавäр
джандар	candar	джан-дар
джанфес	canfes	джан-фäза
джар	çâr	чäхар/чар
джартазанка	cartadan	джарт-е зän
джахан	cihan	джäхан
Джахов	cah	джах
джебе	cebe	джäба
Джебеджиев	cebeci	джäба-говз/джауз
Джевизов	ceviz	
дженк	cenk	джäнг
джепане	cephane	джäбе-хане
джепкеп	cepkep	джäб-кän
дживан	civan	джäван
джигер	ciğer	джегäр
джинджифил	zencefil	зänджäбил
джоп/чоп	cop	чуп
джудже	cüce	джудже
джумбуш	cümbüş	джомбеш

джуздан	cüzdan	джозвдан/джозведан
дзвана	zıvana	зäбане
диба	diba	диба
джумерт	cömert	джäван-мäрд
джумрия	cimri	джäмри, джоамри
диван	divan	диван
дивана	divanhane	диван-хане
диване	divane	диване
Дилбазов	dilbaz	дел-баз
дилбер	dilber	дел-бäр
дирек	direk	дерäхт
долап	dolap	дулаб
дорус	dürüst	дорост
дост	dost	дуст
дубара	dubara	до-баре
дувар	duvar	дивар
думан	duman/tuman	тунбан
дут, дуди	dut	тут/дуд
душман	düşman	дошман
дьорджар	dört çehar	до-чäхар/чар
дюбеш	dübeş	до-беш
дюлбия	dürbün	дурбин
дюлгер	dülger	доругар
дюсе	düse	до-се
дюшеш	düşeş	до-шеш

Е

ек	yek	йäк
елпезе	yelpaze	-пазе
емирname	emirname	-наме
енгел	engel	ангал
ендезе	endaze	äндазе
енджеми	encam	äнджам
еничари	yeniçeri	чериг
ентеше	menteşe	бänд-käше

епек	hep.yek	йäк
ер	her	хäр
еранка	yârân	йар
ергеле	hergele	хäр-гäлле
ергиван	erguvan	äргäвани
ерище	erişte	реште
еседар	hissedar	хессе-дар
ешмерия	hoşmerim	хош-

Ж

жанг	çan	зäнг
жасмин	yasemin	йасäман/йасäмäн
живак	cıva	дживе
жихан	cihan	джäхан/джехан

З

Забунов	zebun	зäбун
завана	zıvane	зуванä/забанä
замбак	zambak	зäнбäг
зандан	zindan	зендан
зарамкаде	zerrin kadeh	зäррин
зардишав	zerdeçal/zerdeçöp	зäрдечуб/зäрд-чубе
зарзават	zerzevat	сäбзиджат
зарзала	zerdali	зäрд-алу
збанец	zeban	зäбан
земберлек, земберек	zemberek	зämбäрäк
земпаре	zampara	зän-бази
зенгин	zengin	сäнгин
зенкьор	ziyankâr	зийанкар
зер	zira	зире/зира-ке
зердава	zerdeva	зäрдäва
зерде	zerde	зäрде
зарине	zerrin	зäрйун/зäррин
зеро	zer	зäр

зехир	zehir	зäхр
зивро	ziver	зивäр
зил	zil	зил
зимбил	zembil	зäнбил
зор	zor	зур
зорзаман	zor zaman	зур-
зорба	zorba	зур-баз
зулуф	zülüf	золф
зурна/зурла	zurna	зорна/сурна/сурнай
зъмба	zımba	сонбэ
зънджап	sincap	сäнджаб
зюмбюл	sünbül	сомбол
зян	ziyan	зийан

И

ибрик	ibrik	абриз
ибришим	ibrişim	äбришом
изиннаме	izinname	-наме
измекярин	hizmetkâr	- кар
имрихор	imrahor	мирахур
индрише	ıtır.şahi	-шахи
инджирка	incir	äнджир
ислахане	eslâfhane	-хане
испендже	ispenç	бист-о пäндж

К

кабаница	kebe	гäба
кавга	kavga/gavga	гавга
каверенгиен	kahve.rengi	-ранг
кайгана	kaygana	хагине
кайсия	kayısı	гайси
каки, хаки	haki	хаки
калантраш	kalemtıraş	гäлäм-täраш
калапушник	kelle-pûş	кäлле-пуш

калемкяр	kalemkâr	гäлäмкар
Календеров	kalender	гäлäндäр
калик	kelek	калäк
калпазанин	kalpazan	гäлб/галеб-зäн
калтабан	kaltaban	гäлтäбан
камха	kemha	кäмха
карпуз	karpuz	хäрбозе
катър	katır	гатер
кафадар	kafadar	гäфадар
кафез	kafez	гäфäс
кафене	kahvehane	кафе.хане
кафтан	kaftan	хäфтан
кахраман	kahraman	гäхрäман
кебе	kebe	габа
кевгир	kevgir	кäф-гир
кезап	kezzap	тиз-аб
кел, келяв	kel	кäл
келек	kelek	калäк
келепче	kelepçe	келебче
келле	kelle	кäлле
келепош	kellepuş	кäлле-пуш
келеш	keleş	кäллаш
келпеден, керпеден	kerpeten	гäлбäтäн
кемане	kemane	кäмане
кеменче	kemançe/kemençe	кäманче
кемен	kem	кäм
кемент	kement	кäмäнд
кемер	kemer	кäмäр
кенар	kenar	кänар
кене	kene	конне
кепазе	kepaze	кäббаде
кепенк	kepenk	кäпänäк
кепче	kepçe	кäфче/кämче
керасте	kereste	керасте
керван	kervan	кар(е)ван

кесе	kâse	касе
кесия/кисия	kese	кисе
керхана	kerhane	кархане
кешиш	keşiş	кäшиш
кешкек	keşkek	кäшкак
кешки	keşki/keşke	каш-ке/кашки
кефилнаме	kefilname	-наме
кехая	kethuda/kâhya	кäдхода
кехлибар	kehlibar/kehrübar	кäхроба
ки	ki	ке
килер	kiler	калар
килермен	kilermeni	гел
килим	kilim	гелим/келим
килит	kilit	килид
кин	kin	кин/кине
киреч	kireç	гирач
киседар	kesedar	киседар
кишкил	keşkül	кäшкул
кишмиш	kişmiş/kişniş	кäшмäш
Клумбарски	gulâmpara	голамбаре
клюнк	külünk	колäнг
коза	koza	гузе
кубе	kubbe	гомбäд
кумбара	kumbara	хомре/хомбäре
курназ	kurnaz	гурназ
кьой	köy	куй
кьопав	çolpa	чуб(е)па
кьорав	kör	кур
кьосе	köse	кусе
кьоселе	kösele	гавсале/гав-ъ-сале
кьоше	köşe	гуше
кьошк	köşk	кушк
Кьофторов	köftehor	куфтехар/куфтехор
кърсердар	kırserdarı	-сäрдар
кюкюрт, тюкюрт	kükürt	гугäрд

кюлхане	külhan	гулхан
кюляф	külah	колах
кюмбе	kümbet	гомбäд
кюнк	künk	гонг
кюспе	küspe	кусба
кюстаф	küstah	густах
кютек	kütek, kötek	кушäк
кюфте	köfte	куфте
кючек	köçek	кучäк
кяр	kâr	кар
Кятов	kâğıt	кагäз
кяфурия	kafur	камфур/кафур/ кафури

Л

лала	lâla	лала/лäла
лале	lâle	лале
лаф	lâf	лаф
лафазан	lafazan	лафзäн
леблебия	leblebi	лаблабу
леке	leke	läк/läкке
ленгер	lenger	läнгäр
леш	leş	лаш
лимбизия	limebez	лиме-
локмазанин	lokma.zan	логме зäдäн
лула	lüle	луле

М

мадем	madem/mademki	мадамке
майтап	maytap	мах-е таб
майхош	mayhoş	мейхош
макар (мигар)	meğer	мäгäр
маргарит	mervârid	морварид/мäрварид
маркуч	marpuç	марпич

матрабаз	madrabaz	мед(т)рабаз
махна	behane	бäхане
мая	maye/maya	майе
мегдан	meydan	мейдан
мезе	meze	мäзе
мейве	meyve	миве
менекше	menekşe	бäнäвше
мензилхане	menzilhane	мäнзелгах
ментеше	menteşe	бäндкеш(и)
мер	meğer	мäгäр
Мерданя	merdan	мäрдане
мердевен	merdiven	нäрдебан
метриз	metris	мäтäрс
механа	meyhane	мей-хане
меше	meşe	бише
мешин	meşin	мешин/мишин
мингиш	mengüş	мäнгуш
минтан	mintan	ним-täне
миралай	miralay	мир-
мирза	mirza	мирза
миск	mis	миск
Мумджиев	mum	мум
мумия	mumya	мум(и)йа
мундар	murdar	мордар
мутаф	mutaf	муйтаб
муфта	müft	мофт
мух	mıh	мих
муща	muşta	мошт/мушт
мущлук	muştuluk	muştu, müşte
мюжде	müjde	можде
мюслюман	müslüman	мосäлман/мослем
мюхюр	mühür	мохр

Н

назлъм	nazlı	наз-
Назиков	nazik	назок
налбант	nalbant	налбänд
налче	nalçe	нälче
нам	nam	нам
намаз	namaz	намаз
намдар	namdar	намдар
наме	name	наме
нар	nar	нар
наргиле	nargile	наргиле
нардек	nardenk	нарданг, нардäнг
нарцис	nergis	нергес/нергис
нахакере	nahak yere	на-хäгг
нахут	nohut	ноход/ноход
небетшекер	nebetşeker	шäк(к)äр
ней	ney	ней/най
некез	nekes/nakes	на-käс
ненкьорлюк	nankörlük	нан-кур
нефт	neft	нäфт
нещер	neşter	нештäр/ништäр
нишадър	nişadır	нäшадор/нушадор
нишан	nişan	нешан
нишесте	nişasta	нешасте
номуне	nümüne	немуне
нохут	nohut	ноход/ноход

О

одая	oda	отаг
отлукана	otlukhane	-хане
ошаф	hoşaf	хошаб

П

падишах	padişah	падешах
пазвант	pazvant	пасбан
пай	pay	пай
пайвант	pay.vend/payvend	па-бänд
пайтак	paytak	пайе де(г)
палан	palan	палан
палдъм	paldım	палан-дуз
палуза	palûze	палуде
панзахир	pan.zehir	падзäхр
папук	papuş/papuç	па-пуш
пара	para	парä
паралама	parçalama	парче
парса	parsa	пärса
парцал	partal	пар-сал
парче	parça	парче
патладжан	patlıcan	баденджан
патрикана	patrikhane	-хане
пафти	pafta	бафте
паха	paha	бäха
пача	paça	паче
паянта	payanda	пайänде
пезевенк	pezevenk/pazenk	пазенк
пей	pey	пай/пäй
пейгамбер	peygamber	пейгам-бäр
пейдах	peyda	пейда
пейнир	peynir	пенир
петмез	pekmez	багмаз, бигмаз
пексимет	peksimet	бексемäд
пелте	pelte	палуде
пембен	pembe	пänбе
пенджера	pencere	пänджäре
пенче	pençe	пänдже
перваз	pervaz	пärвäз
пергел	pergel	пärгар

пердах	perdah	пärдахт
перде	perde	пärде
перекенде	perakende	пäракäнде
пери	peri	пäри
перкал	pergel	пäргале
Персенк	persenk	пärсäнг/парсäнг
перушан	perişan	пäришан
перчем	perçem	пärчäм
пехливан	pehlivan	пäхлäван
пехриз	pehriz/perhiz	пärхиз
пеш	peş	пиш
пешекюрнаме	teşekkürname	-наме
пешин	peşin	пишин
пешкеш	peşkeş	пиш-käш
пешкир	peşkir	пишгир/бäшгир
пещемал	peştemal	пошт-/пешт-мал
пеядехаскери	piyade.askeri	пийаде
пилаф	pilâv	полоу/пелоу
пиргиш	pir kişi	пиркäс
пиринч	pirinç	берендж
пирян	piryan	бäрян
пихтия	pıhtı	похте
пич	piç	бечче
пишман	pişman	пäшиман
подперизи	putperest	ботпäрäст
пост	post	пуст/пост
постакия	posteki	пустäк/постекай
пош	puş	пуш
пул	pul	пул
пушт	puşt	пошт

Р

раван	rahvan	рахвар
разгеле	razgele	раст
разекия	reza	räз

рафт	raf	räф
рахт	raht	рахт
рачел	reçel	ричал
реване	revani	роугäни
ревен	revent	ревänд
резе	reze	räзе
резене	rezene	разийане, räзийана
ренде	rende	рänде
ренк	renk	рänг
ренчпер	rençper	рänдж-бäр
руган/роган	rugan	роугäн
рюзгяр	rüzgâr	рузгар

С

саде	sade	саде
садикане	sadıkane	садегане
саз	saz	саз
сайвант	sayvan	сайäбан
сайдаро	sayedar	сай-е дар
саламандра/семендрек	semender	сämändäр
салахор	silâhşor	селахшур
салнаме	salname	сал-наме
салхана	salhane	сäла-хане/сäллах-хане
самсар	sansar, sinsar	сансар
самур	samur	сämур
сандалия	sandalye	сандели
сантрач	satranç	шäträндж
сарай	saray	сäрай
сарампош	serpuş	сärпуш
сархош	sarhoş	сäр-хош
сахтиян	sahtiyan	сäхтийан
сеисана	seysana	-хане
сейменин	seymen/seğmen	сägбан
селвия	selvi, servi	сärв

сепет	sepet	сепäд
сепер	siper	сепäр
сераскар	serasker	сäр-äскäр
сербез	serbaz/serbest	сäр-бäст
сердар	serdar	сäр-дар
сермия	sermaye	сäр-майе
серсем	sersem	сäр-сам
серт	sert	серд
сим	sim	сим
синджаф/синджап	sincap	синджаб
синджир	zincir	зäнджир
сирке	sirke	серкä
сирчим	serçin	сäр-чин
скенжа	işkence	шекäндже
сколуфа	zülüf	золф
спахия	sipahi	сепахи
сувари	süvari	сäвар/сäваре
сумпара	zımpara	сомбате/сомбаде/
Сърмакежов	sırmakeş	-кäш
сютляш	sütlâç	- аш

Т

табакхана	tabakhane/tabakane	-хане
табанджа	tabanca	табанче/täпанче
тава	tava	таве/табе
тазе	taze	тазе
тазия	tazı	тази
таке	takke	тагийе
тамбура	tambura	тäмбур/томбур
тамахкяр	tamahkâr	тäмä кар
тане	tane	дане
тараба	daraba	тарäми/тарäм
тарапана	darphane	-хане
таратор	tarator	таротур
тарпазан	t(ı)rabzan	тарämизан

тарпош	tarpuş	тар пуш
тархана	tarhana	тäрхине
тас	tas	тас
тасма	tasma	тäсме
тафта	tafta	тафте
тахт	taht	тäхт
тахта	tahta	тäхте
тахтаба, тахтабица	tahtabiti	тäхте
тебешир	tebeşir	тäбашир
тезелден	tezelden	тиз-
тезгере	teskere	дäст-гари
тезгях	tezgâh	дäстгаh
тенджере	tencere	тäнгире
тендирис	tendürüst	тäндорост
терезия	terazi	тäразу
терекия	tiryaki	тираки
терзия	terzi	дерзи
тесте	teste	дäсте
тестемел	destmal	дäстмал
тестере	testere	дäстäре
тестир	destur	дäстур
техна	tenha	тäнха
тиреплик	tire iplik	тури-
тифтик	tiftik	тафтик
топхана	tophane	тупхане
торба	torba	турбе
тоумджия	tohum	тохм
трахана, тархана	tarhana	тархана, тäрхине, тархвана
траш	tıraş	тäраш
турфанда	turfanda	турфäнде/тäр-фäндоге
турп	turp	тор(о)б
тумрукхана	tomrukhane	-хане
туршия	turşu	торш

тюлбен	tülbent	тюл-бänд
тюмбеке	tömbeki	тämбаку/тänбаку
тюфек	tüfek	тофänг

У

умут	ümit	омид
унер	hüner	хонер/хунер
уста	usta	остад
уруспия	orospu	руспи

Ф

фарси	farisi	фарси
фарфор	farfur/fağfur	фäгфур
ферман	ferman	фäрман
филджан	fincan	фäнджан/пинган
филянкишията	filân kişi	фолан/фäланкäси
фишек	fişek	фäшäнг
фурма	hurma	хорма
фъстък	fıstık	пäсте

Х

хаван	havan	хавäн/хавен
хавлия	havlu	хав-
хазнатар	hazinedar	хäзанедар
хайвер	havyar	хавйар
хаки/каки	hâki	хаки
халбуки	halbuki/hal.bu.ki	ке
халище	halı	гали/галиче
халия	halı	гали
хам	ham	хам
хамбар	ambar	äнбар/ämбар
хан	han	хан
ханджар, раджар	hançer	хäнджäр
хане	hane	хане

ханъма	hanım	ханум
хапъсане	hapis.hane	хäбс-хане
харания	haranı	харани
харе	hare	хара
харзовал	arzuhal	ар(е)зу-хал
харман	harman	хäрмäн
(х)аста	hasta	хасте
хастане	hastane	хасте хане
хастар	astar	астäр
хатихумаюн	hattıhumayun	- хумайун
хем	hem	хäм
хемен	hemen	хäман
хемшерия	hem.şeri	хäм-шäхри
хендек	hendek	кендак/хäндаг
хергеле	hergele	хäр-гälле
хич	hiç	хич
ховарда/уварда	hovarda	хуварде
ходжа	hoca	хадже
Хорозов	horoz	хурус
хоросан	horasan	хуресан
худа	hoda	хода
хумаюн	hümayun/humayun	хомайун
Хунгя	hungâh	хунгях
хош	hoş	хош
хурда	hurda	хорде
хюшмер	hoşmerin	hoş

Ч

чадър	çadır	чадор/чäтр
чай	çay	чай
чайна	çayhane	чайхане
чакал	çakal	шагал
чамашир	çamaşır	джаме-шуй
чампари	çalpara	чäхар-паре/чар-паре
чан	çan	зäнг

чапраз	çapraz	чäпраст/чäпрас
чапрашък	çapraşık	чеб-у раст
чардак	çardak	чäхар-таг/чар-таг
чаре	çare	чаре
чарк	çark	чäрх
чаршаф	çarşaf	чадор-шäб
чаршия	çarşı	чäхар-суг/чар-йек
чауш	çavuş	чавош
чейре	çehre	чехре
чейрек	çeyrek	чарäк/чäхар-йек/ чар-йек
чембер	çember	чäмбäр/чäнбäр
ченгел	çengel	чäнгал/чäнгул
чене	çene	чане
чепиш	çepiş	чäпеш
чеп, чоп	çöp	чуб
чепарага/чуперек	çeper	чуб
чербиш	çerbiş	чäрбеш
черибашия	çeribaşı	чäрик-
черчеве	çerçeve	чäхар-чубе/чар-чубе
чешма	çeşme	чäшме
Чешнигиров	çeşnigir	чашнигир
чибук	çubuk	чобог/чобуг
чилингир	çilingir	джилянгер
чимен	çim/çimen	чäмäн
чимшир	çimşir	шемшар/шäмшад
чинар	çinar	ченар
чирак	çirak	чераг
Чиракман	çirağ, çirağan	чераг; чераган
чиркеф	çirkef	чиркаб
чифлик	çiflik	джуфт/джофт
чифт	çift	джуфт/джофт
чифте	çifte	джофт
чифчия	çifçi	джофт-
чобанин	çoban	чубан/чупан

чорап	çorap	джурап
чорба	çorba	шурба/шурва
чорбаджия	çorbacı	шурба/шурва
чохадар	çuhadar	чуха/чухе-дар
чувал	çuval	джовал/човал
чукундур	çukundur	чогондор/чогондäр
чул	çul	джол(л)
чулха	çulha	джулäх
чунким	çünkü/çünki	чун-ке/чон-ке
чуха	çuha	чуха/чухе

Ш

шадраван	şadırvan	шадорван/шадирван
шал	şal	шал
шалвари	şalvar	шäлвар
шамия	şâme	шаме
шандан	şamdam	шäм-дан/шäмдан
шарапана	şaraphane	-хане
шарлан	şırlağan	шир роуган
шах	şah	шах
шахин	şahin	шахин
Шахпаз, Шахпазов	şahbaz	шахбаз
шахиншах	şahinşah	шахäн-шах
шахмат	şahmat	шах-мат
шегърт	şakirt	шагерд
шекер	şeker	шäк(к) äр
шен	şen	шäнг
шерден	şirden	ширден
шефталия	şeftali	шäфталу
шехатнаме	şehadetname	шäхадät-наме
шехзаде	şehzade	шах-заде
шеш	şeş-beş	шеш
шибой	şebboy	шäб-бу
шиве	şive	шиве
шилте	şilte	шäлте

шира	şira	шире
шишане	şişane	шешхане
шише	şişe	шише
шкембе	işkembe	шäкäнбе/ шäкäмбе

Ю

юва	yave	йаве
юзенгия, зенгия	üzengi, zengi	зенги, зäнгäл

Я

я-я	ya-ya	йа-йа
ябана	yaban	йабан
ябанджия	yabancı	йабан
ядец	lâdes/yades	йаддаш(тäн)
яма	yağma	йäгма
яран	yâr	йар/йаране
яхна	yağhane	-хане
яхния	yahni	йäхни

Списъкът от думи би могъл да бъде попълнен с още не напълно изяснени засега заемки. Фишираният от български, турски, персийски, кюрдски, руски и други български и чуждестранни речници и проучвания материал е систематизиран и подреден във вид на картотека, включваща отделните думи заемки в българския език и техните форми или застъпници в останалите езици.

Ексцерпираните източници са посочени по-долу.

КНИГОПИС

Ползвана и цитирана литература

1. Абаев, В. И. Осетинский язык и фольклор, ч. 1. М.-Л., 1949.

2. Абаев, В. И. Опыт этимологии славянского мьдь. СбкМлад, 1957.

3. Абаев, В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. М., 1965.

4. Абаев, В. И. Thraco-Scythica. СбкГеорг, 1980.

5. Абаев, В. И. Доистория индоиранцев в свете ариоуральских языковых контактов. Этнические проблемы истории Центральной Азии в Древности. М., 1981.

6. Агукян, Ст. Българските земи - втора родина на преселилите се арменци и Родина на потомците им. Българи и арменци заедно през вековете. С., 2001.

7. Алиева, А. А, Роль турецких заимствований в создании речевых характеристик в романе Иво Андрича „Мост на Дрине“. Вестник Ленинградского Университета, 1981, № 8, Серия „История языка и литературы“, вып. 2.

8. Ангелов, Д, Образуване на българската народност. С., 1971.

9. Ангелов, Д., В. Гюзелев. Известия в арменски извори за средновековната история на България. Исторически преглед, кн. 22, 1966.

10. Андреев, Н. А. Иранская сословная терминология и отражение ее в чувашской ономастике - Проблемы исторической лексикологии чувашского языка. Чебоксары, 1980.

11. Андрейчин, Л. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане. БЕз, 1955, № 4.

12. Андрейчин, Л. Ролята на руския език в изграждането на съвременния български език. БЕз, 1955а, № 4.

13. Андрейчин, Л. Гръцки глаголни наставки в българското словообразуване. БЕз, 1966, № 4.

14. Аристова, В. М. Англо-русские языковые контакты. Л., 1978.

15. Асенова, П. Основни проблеми в развоя на балканското езикознание. С., 1981.

16. Асенова, П. Балканско езикознание -Основни проблеми на Балканския езиков съюз. С., 1989.

17. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.

18. Ахметьянов, М. Сравнительное исследование татарского и чувашского языка. М., 1978.

19. Ахунзянов, Э. М. Двуязычие и лексико-семантическая интерференция. Казань, 1978.

20. Ашмарин, Н. И. Болгары и чуваши. М., 1902.

21. Бабаев, К. Р. Семантические изменения тюркизмов при их заимствовании. СТ, 1972, № 2.

22. Бабаев, А. И. Словарь арабских и персидских слов, употребляемых в азербайджанской литературе. Баку, 1981.

23. Бабов, К. Международна лексика от гръцки и латински произход, възприета в българския книжовен език. Славистични изследвания, кн. 3, С., 1973.

24. Балкански, Т. Замечания, касающиеся некоторых болгарских этнографических названий. БлкЕз, кн. 31, 3-4, 1988.

25. Балкански, Т. Трансилванските (седмиградските) българи - Етнос. Език. Етнонимия. Ономастика. Просопографии. Велико Търново, 1996.

26. Балкански, Т. Ханското име Пресиян: Персиян. БЕз, 1996а, № 1-2.

27. Балкански, Т., М. Парзулова. Задкарпатските българи. Велико Търново, 1996.

28. Барци, Г. Тюркобългарски и среднотюркски заемки в унгарския език. Българо-унгарски културни взаимоотношения. С., 1980.

29. Баскаков, Н. А. Тюркские языки. М., 1960.

30. Баскаков, Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М.,1969.

31. Баязиди, М. М. Нравы и обычаи курдов. М., 1963.

32. Белецки, А. А. Генезис и этимология. Проблемы языкознания. М., 1967.

33. Березин, Ф. М. Русское языкознание конца XIX - начала XX в. М., 1976.

34. Бернштейн, С. Б. Тюркский языковой мир и балканистика. Балканские исследования, вып. 7. М., 1982.

35. Бернштейн, С. Б. К изучению тюркизмов в южнославянских яыках. Проблемы балканистики, М., 1984.

36. Бешевлиев, В. Славянизми в първобългарските надписи. СбкБал, 1955.

37. Бешевлиев, В. Ирански елементи у първобългарите. Античное общество, М., 1967.

38. Биржакова, Е. Е. и др. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Л., 1972.

39. Благова, Г. Ф. Топонимическое использование слов „сарай“ и „орду/орда“. Диалекты и топонимия Поволжья, вып. 1, Чебоксары, 1972.

40. Боев, Е. За предтурското тюркско влияние в българския език - още няколко прабългарски думи. БЕз, № 1, 1965.

41. Боев, Е. Един къпчашки израз в говора на с. Филиповци, Софийско. БЕз, 1, 1968.

42. Боев, Е. За българо-тюркските езикови връзки. ИИБЕз, кн. 16, 1968а.

43. Боев, Е. Изследвания и материали по турска диалектология, 1. За източнородопските турски говори. ГСУ, ФЗФ, т. 69.1, С., 1976.

44. Боев, Е. Чувашкият език и българската етимология. Филология, кн. 8-9, 1981.

45. Бояджиев, Ж. Език и общество. С., 1981.

46. Бояджиев, С. За лексиката от чужд произход в книжовния български език. ИИБЕз, кн. 19, 1970.

47. Бурмов, А. Избрани произведения, т. 1. С., 1968.

48. Вайнрайх, У. Одноязычие и многоязычие. НЛ-6, 1972.

49. Вайнрайх, У. Языковые контакты. Киев, 1979.

50. Ванков, Л. Ранните заемки от френския език в българския. Исторически увод – 1800-1870. ГСУ, ФФ, т. 59, 1965.

51. Ванков, Л. Ранните заемки от френския език в българския. Анализ на лексиката - 1800-1856. ГСУ, ФЗФ, т. 60, 1966.

52. Велкова, Ж. Скифское влияние на личные имена Фракии (V в. по н.э.). Фрако-скифские культурные связи. С., 1975.

53. Венедиков, Ив. Две семантични обяснения. ИИБЕз, кн. 3, 1954.

54. Верещагин, Е. М. Психолингвистическая проблематика теории языковых контактов. ВЯ, 6, 1967.

55. Викторова, Л. Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М., 1980.

56. Вильчевский, О. Курды. М.-Л., 1961.

57. Вранска, Цв. Турските наименования на отвлечени понятия в езика на българския фолклор. ИИБЕз, кн. 2, 1952.

58. Въгленов, М. Полски думи в българския език. БЕз, 3, 1958.

59. Въгленов, М. Изговор и транскрипция на ирански имена в българския език. - БЕз, 6, 1968.

60. Въгленов, М. Името на с. Кормянско, Севлиевско. В памет на проф. Ст. Стойков. С., 1974.

61. Гавранек, Б. К проблематике смешений языков. НЛ-6, 1972.

62. Гарипов, Т. М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья. М., 1979.

63. Гарипова, Н. Д. Персидские элементы в именах башкир. Ономастика Поволжья. Уфа, 1973.

64. Георгиев, Вл. Из историята на нашите думи „роза, гюл, трандафил“. БЕз, 1951, 3-4.

65. Георгиев, Вл. Опит за периодизация на историята на българския език. ИИБЕз, кн. 2, 1952.

66. Георгиев, Вл. Проблема возникновения индоевропейских языков. ВЯ, 1, 1956.

67. Георгиев, Вл. Балто-славянский, германский и индоиранский. Славянская филология, т. 1, М., 1958.

68. Георгиев, Вл. Българска етимология и ономастика. С., 1960.

69. Георгиев, Вл. Мним прединдоевропейски субстрат в балканските езици. БЕз, 1966, 4.

70. Георгиев, Вл. К вопросу о балканском языковом союзе. НЛ-6, 1972.

71. Георгиев, Вл. Относно произхода на диалектното съществително шарапана. БЕз, 1978, 1.

72. Георгиев Вл., Ив. Дуриданов. Езикознание. С., 1965.

73. Георгиев, Ст. Българска семасиология. Велико Търново, 1993.

74. Георгиев, Ст., Р. Русинов. Лексикология на съвременния български език. Велико Търново, 1975.

75. Геров, Н. Речник на българския език, т. 1-6. Пловдив, 1975-1978.

76. Гиндин, Л. А. К вопросу о субстратных вкраплениях в лексике болгарского языка. Развитие на българския език от IX до XX в. С., 1981.

77. Глазов, Ю. Я. Адаптация санскритских заимствований в фонологической системе тамильского языка. Вопросы структуры языка, М., 1964.

78. Гордеев, Ф. И. Иранизмы в языках восточных финно-угров и тюрков. Третий международный конгрес финно-угроведов. Таллин, 1970.

79. Гордлевский, В. А. Избранные сочинения, т.1. Исторические работы. М., 1962.

80. Горнунг, Б. В. К вопросу о типах и формах взаимодействия языков. Доклады и сообщения Института языкознания Академии Наук, вып. № 2, М., 1952.

81. Гранес, А. Отношение Ивана Вазова к турцизмам в болгарском языке. Studia Slavica, кн. 22, 1976.

82. Грантовский, Э. А. Ранная история иранских племен Передней Азии. М., 1970.

83. Григорьев, В. П. О некоторых вопросах интерлингвистики. ВЯ, 1966, 1.

84. Губаева, С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX в. Ташкент, 1983.

85. Данилова, Л. В. К изучению арабско-иранских элементов в чувашской антропонимике, ч. 1-2. Диалекты и топонимия Поволжья, вып. 7-8. Чебоксары, 1979, 1980.

86. Данилова, Л. В. Тенденция к поляризации антропонимов в тюркских языках. Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. Ташкент, 1980.

87. Денисов, П. В. Этно-культурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969.

88. Дечев, Д. Трако-келтски езикови успоредици. С., 1922.

89. Джонов, Б. За имената на първобългарските ханове. Филология, кн. 1, 1977.

90. Дилевски, Н. Основни особености на речниковия състав на съвременния български книжовен език (съпоставително с руския език). БЕз, 1959, 3.

91. Димитрова-Тодорова, Л. Происхождение некоторых балканских заимствований в болгарском языке. БлкЕз, кн. 27.3, 1984.

92. Димитрова-Тодорова, Л. Анатомична лексика в българската географска терминология и в българската топонимия. ЕЛ, 1987, № 6.

93. Димитрова-Тодорова, Л. Балканские заимствования в болгарском языке. БлкЕз, кн. 32.1, 1989.

94. Димитрова-Тодорова, Л. Балканские заимствования в болгарских наречии. БлкЕз, кн. 33.3-4, 1990.

95. Димитрова-Тодорова, Л. Местните имена в езиковата комуникация (акд). С., 1993.

96. Димитрова-Тодорова, Л. Народната етимология в топонимията (въз основа на материал от Поповско). Onomastyka Literacka. WSP, Olsztyn, 1993a.

97. Димитрова-Тодорова, Л. Различни пластове откъм произход лични имена в българската топонимия. Antroponimia slowianska. Warszawa, 1996.

98. Димитрова-Тодорова, Л. Отражение на диалектите в топонимията. Onomastyka i dialektologia. Warszawa, 1997.

99. Димитрова-Тодорова, Л. Структурни типове еднокоренни български ойконими в съпоставка със западнославянски ойконими. БЕз, 1997а, № 1.

100. Дмитриев, Н. К. О тюркских элементах русского словаря. Лексикографический сборник, вып. 3. М., 1958.

101. Добрев, Ив. К. Трансференция и адаптация на турските лексикални заемки в югоизточномакедонските български говори, ч. 1-2. Научни трудове на ВНВУ „В. Левски“, т. 2-3, Велико Търново, 1975, 1976.

102. Добрев, Ив. К. Гулак/гулачи - словно наследство от куманския суперстрат в българския език. БЕз, 1982, 5.

103. Добрев, Ив. К. Още една прабългарска дума в съвременния ни език - пърле. БЕз, 1982а, 1.

104. Добрев, Ив. К. Рецензия: Grannes A., Loan Compounds in Bulgarian Reflecting the Turkish Indefinite Izafet-Construction, 56 p. Bergen-Tromsø, 1980. СЕз, 1982б, № 5.

105. Добрев, Ив. К. За тюркизмите в българския език и роднинското име еца. БЕз, 1984, 2.

106. Добрев, Ив. К. Турските елементи в ономастиката на Окръга. За произхода на географските имена в Ловешки окръг. Ловеч, 1986.

107. Добрев, Ив. К. К одной из турецких этимологий оронима Балкан. - БлкЕз, кн. 32.3-4, 1989.

108. Добрев, Ив. К. За същността и характера на езика на османотурските документи. Известия на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, т. 20, 1992.

109. Добрев, Ив. К. Шавар - стара тюркска основа на български названия. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, т. 39.2, Нови сад, 1996.

110. Добрев, Ив. К. Разпространение и употреба на названието Балкан в някои от тюркските езици. ЈФ, кн. 55, 1999.

111. Добрев, Ив. К. Турецко-болгарские языковые связи в исследованиях Альфа Граннеса. БлкЕз, кн. 36.2, 1993.

112. Добрев П., Какво е наследил съвременният българин от езика на създателите на България. IntNt, 2001.

113. Добрева, А. Социолингвистически аспект на иранизмите в българския език. Научна сесия, посветена на 96-годишния юбилей на ВНВМУ „Н. Й. Вапцаров“, т. 1.4, Варна, 1978.

114. Добрева, А. Възникване и развитие на теорията на езиковите контакти. Научни трудове на Юбилейна научна сесия на ВНВУ „В. Левски“, секц. № 5. Велико Търново, 1982.

115. Добрева, А. Ономасиологична характеристика на иранизмите в българския език. Научни трудове на ВНВМУ „Н. Й. Вапцаров“. Варна, 1987.

116. Добрева, А. Ранните ирано-тюркски контакти - етап в преминаването на южните иранизми в българския език. Научни трудове на ВНВУ „В. Левски“, кн. 10. Велико Търново, 1988.

117. Добрева, А. Редко встречающиеся иранские слова в болгарских говорах. БлкЕз, кн. 32.3-4, 1989.

118. Добрева, А. Лексема „пей“ в современном болгарском языке. БлкЕз, кн. 36.2, 1993.

119. Добрева, А. Етногенезис и език на кюрдите. Юбилейна научна сесия на ВВОУ „В. Левски“. Научни Трудове, кн. 50, ч. 1. Велико Търново, 1997.

120. Добрева А., Ив. Добрев. Предпосылки иранского языкового влияния и его результаты в болгарском языке. БлкЕз, кн. 26.2, 1983.

121. Добрева А., Т. Балкански. Прозвищните ойконими „зангочево“ и прозвищните катойконими „зангочи“. Ономастично и етнолингвистично пространство на езика, т. 1, С., 1997.

122. Добродомов, И. Г. О некоторых русских словах заимствованных из греческого языка через тюркское посредство. Лексикология и словообразование древнерусского языка, М., 1966.

123. Добродомов, И. Г. Из булгарского вклада в славянских языках, ч. 1-3. Этимология 1967, 1968, 1970. М., 1969, 1971, 1972.

124. Добродомов, И. Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков. СТ, 1974, 2.

125. Добродомов, И. Г. Две венгерские этимологии. СФУ, 1974а, № 1.

126. Добродомов, И. Г. О некоторых гиплологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка). Проблемы изучения лексики чувашского языка, Чебоксары, 1980.

127. Добродомов, И. Г. Из истории изучения тюркизмов русского языка. Тюркологический сборник 1977, М., 1981.

128. Дуриданов, Ив. Стари тюркски заемки в българския език. Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960.

129. Дуриданов, Ив. Стара тюркска заемка в южнославянската топонимия. БЕз, 1962, № 3.

130. Егоров, В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

131. Еремеев, Д. Е. Юрюки (Турецкие кочевники и полукочевники). М., 1969.

132. Еремеев, Д. Е. Язык как этногенетический источник. СЭ, 1967, № 4.

133. Еремеев, Д. Е. Этногенез турок. М., 1971.

134.Еремеев, Д. Е. На стыке Азии и Европы. М., 1980.

135. Еремина, К. Н. К проблеме языковых контактов. М., 1980.

136. Ерен, Х. Турските заемки в българския език и местните турски говори. - БЕз, 1974, № 5.

137. Ерен, Х. За произхода на думата ваданлък. БЕз, 1975, № 6.

138. Жлуктенко, Ю. С. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев, 1974.

139. Заимов, Й. Старобългарските лични имена Безмер, Гостун и Маломир. ИИБЕз, кн. 11, 1964.

140. Зализняк, А. А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода. Вопросы славянского языкознания, вып. 6. М., 1962.

141. Зализняк, А. А. О характере языкового контакта между славянскими и скифо-сарматскими племенами. Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 38. М., 1963.

142. Звегинцев, В. А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.

143. Звегинцев, В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. 1. М., 1964.

144. Иванова, З. Функционирование некоторых заимствованных слов в системе болгарского языка. ГСУ, ФСФ, т. 64.1, 1970.

145. Иванова-Мирчева, Д. Една неизследвана страна на руско-българските езикови връзки. БЕз, 1960, 2-3.

146. Иванчев, Св. Чешки елементи в българската дърводелска терминология. Чехословакия и България през вековете. С., 1963.

147. Иванчев, Св. Чешки елементи в българската гимнастическа терминология. ГСУ, ФСФ, т. 60, 1966.

148. Илчев, Ст. Речник на личните и фамилни имена. С., 1969.

149. Ильинский, Г. А, Граммоты болгарских царей. Древности труды славянской комисии. М., 1911.

150. Ильяшенко, Т. П. Языковые контакты. М., 1970.

151. Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. Ташкент, 1980.

152. История на България, т. 2, 4. С., 1981, 1983.

153. Јашар-Настева, О. Македонските калки од турскиот јазик. Македонски јазик, 1962-63, № 1-2.

154. Јашар-Настева, О. Турски елементи во јазикот и стилот на македонската народна поезија, св. 1. Скопје, 1987.

155. Јашар-Настева, О. Дистрибуцијата и функцијата на турцизмите во македонската народна поезија, св. 2. Скопје, 1987а.

156. Јашар-Настева, О. Турцизмите в ономастичката лексика на македонската народна поезија, св. 3. Скопје, 1987б.

157. Кляшторный С. Г., Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.

158. Кнабе, Г.С. Словарьные заимствования и этногенез. ВЯ, 1962, №1.

159. Ковачев, Н. Топонимията на Троянско. С., 1970.

160. Ковачев, Н. Названията на селищата във Великотърновско. Велико Търново, 1973.

161. Ковачев, Н. Географската лексика в топонимията на Северна Средна Стара планина. Велико Търново, 1973а.

162. Кодухов, В. И. Общее языкознание. М., 1974.

163. Коев, Ив. Символичното значение на кръстовидната пазва у чувашите и капанците. ЕЛ, 1946, 1.

164. Коев, Ив Етнокултурни паралели между волжските и дунавските българи. Първи конгрес на българското историческо дружество 1970, т. 2. С., 1972.

165. Кондрашов, Н. А. История лингвистических учений. М., 1979.

166. Корнилов, Г. Е. К вопросу о возможности гунно-булгарского происхождения некоторых топонимов в бассейнах Дона и Дуная. Ученые записки Чувашского научно-исследовательского института, вып. 27. Чебоксары, 1964.

167. Корнилов, Г. Е. К вопросу об источниках алтайских заимствований в венгерском языке. СФУ, 1971, № 2.

168. Костова, Т. Отрицателната частица „хич“ в западнорупските говори. ИИБЕз, кн. 8, 1962.

169. Кочев, Н. Гръцки и турски думи в Софрониевия превод на Езоповите басни. Сез, 1981, № 2.

170. Курдоев, К. К. Курдский язык. М., 1961.

171. Курдоев, К. К. О некоторых толкованиях сведений Ксенофонта о кардухах. Вопросы иранской и общей филологии. Тбилиси, 1977.

172. Курышжанов, А. К. Исследование по лексике „Тюрко-арабского словаря“. Алма-Ата, 1970.

173. Кювлиева, В. Изследване на хронологията на турцизмите в български език. БЕз, 1972, № 4.

174. Кювлиева, В. Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки - съществителни и прилагателни - в българския език. Въпроси на съвременния български език и неговата история. С., 1980.

175. Лакова, М. Структура и значение на глаголите от турски произход в българския език. БЕз, 1970, № 5.

176. Лакова, М. Турцизмите в „Речник на съвременния български книжовен език“ от стилистична гледна точка. БЕз, 1972, № 1-2.

177. Леков, Ив. Из славянската лексикология. ИИБЕз, кн. 3, 1954.

178. Львов, А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966.

179. Львов, А. С. Може ли да се свързва българската дума манатарка с чувашката мăнтăр кăмпа. БЕз, 1967.

180. Львов, А. С. Этимология старославянского ……. БлкЕз, кн. 15.2, 1971.

181. Лыткин, В. И. Пермско-иранские языковые контакты. ВЯ, 1975, № 3.

182. Мадрахимов, А. М. О персидско-таджикских заимствованиях в огузской группе тюркских языков. Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. Ташкент, 1980.

183. Майзель, С. Арабские и персидские элементы в турецком языке. М., 1945.

184. Македонска, Цв. Отношението на Петко Славейков към турцизмите в българския книжовен език. ИИБЕз, кн. 2, 1952.

185. Македонска, Цв. Турски фразеологични заемки в български език. - БЕз, 1966, № 4.

186. Мартине, А. Распространение языка и структурная лингвистика. НЛ-6, 1972.

187. Мартине, А. Одноязычие и многоязычие. НЛ-6, 1972а.

188. Мемова, Х. Лексикални заемки в турския език от българския и от другите славянски езици. СЕз, 1981, 3-5.

189. Ментешашвили, А. М. Курды. М., 1984.

190. Микаилов, К. Ш. Еще несколько дагестанских аланизмов. Этимология 1970, М., 1972.

191. Милев, Ал. Гръцките съществителни имена в българския език. БЕз, 1955, № 2.

192. Милев, Ал. Латинските имена в българския език. БЕз, 1957, № 1.

193. Милев, Ал. За многозначността на някои гръцки думи в българския език. БЕз, 1962, № 5.

194. Миллер, Б. Иранские языки, ч. 2. М.-Л., 1950.

195. Мирчев, К. Нещо за гръцките заемки в българския език (по повод статията на П. Скорчев). ЕЛ, 1947, № 2.

196. Мирчев, К. За съдбата на турцизмите в българския език. ИИБЕз, кн. 2, 1952.

197. Мирчев, К. Съпротивата на българския език срещу насилствената асимилация. БЕз, 1953, № 3.

198. Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1963.

199. Мирчев, К. За хронологията на основните балканизми в български език. БЕз, 1966, № 4.

200. Михайлова, Е. Турцизмите в романа на Иван Вазов „Под игото“ и отражението им в превода на романа на руски език. ЕЛ, 1980, № 6.

201. Младенов, Ст. Мнимите фински думи в българския език. В чест на проф. Иван Д. Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност. С., 1920.

202. Младенов, Ст. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. ГСУ, ИФФ, т. 17, 1920-21.

203. Младенов, Ст. Към етимологичното обяснение на някои кумански собствени имена. Известия на Българския археологически институт, т. 3, 1925.

204. Младенов, Ст. Испериховият военен стан в Южна Бесарабия - при град Кагуль и река Когъл(ник). ГСУ, ИФФ, т. 34, 1938.

205. Младенова, Д. Балканските езикови контакти в светлината на ареалната лингвистика. С., 1999.

206. Мокань, А. А. Венгерские этимологические этюды. СФУ, 1974, 4.

207. Моллова, М. Относно ориенталките заемки в „Български тълковен речник“. БЕз, 1964, № 6.

208. Моллова, М. Относно ориенталските елементи в „Български етимологичен речник“. БЕз, 1970, № 4.

209. Моллова, М. Относно етимологията на някои български лични и фамилни имена (по речника на Ст. Илчев). БЕз, 1974, № 1.

210. Моллова, М. Ономастически бележки върху имена от ориенталски произход. БЕз, 1976, № 6.

211. Моллова, М. Върху някои тюркски думи в българския език. БЕз, 1977, № 2.

212. Молхова, Ж. Английските заемки в българския език. ПсБЛкс, 1979.

213. Москов, М. Борбата против чуждите думи в българския книжовен език. С., 1958.

214. Москов, М. Към въпроса за персийско-турските думи в български език. БЕз, 1960, № 4.

215. Москов, М. Българските думи черек и чейрек. БЕз, 1961, № 5-6.

216. Москов, М. Към въпроса за печенежко-куманския суперстрат в българския език. ИИБЕз, кн. 8, 1962.

217. Москов, М. Бурхан, бурания - название на българско ястие. БЕз, 1966, № 4.

218. Москов, М. Общи по произход тюркски заемки в някои балкански и средноевропейски езици. ИИБЕз, кн. 16, 1968.

219. Москов, М. Турски и тюркски заемки от звукоподражателен и незвукоподражателен характер в балканските езици. ГСУ, ФСФ, т. 62, 1969.

220. Москов, М. Словашки и чешки думи от тюркски произход - Горна и Долна Турган. БЕз, 1971, № 2-3.

221. Москов, М. Топонимични названия от тюркски произход. БЕз, 1971а, № 2-3.

222. Москов, М. Личные имена в турецких документах пятнадцатого века. Actes du XI congres international des sciences onomastiques, t. 2. Sofia, 1975.

223. Москов, М. Общославянски думи от тюркски произход. ГСУ, ФСФ, т. 68.3, 1977.

224. Москов, М. Славянски и балкански етимологии. ГСУ, ФСФ, т. 72.3, 1977а.

225. Москов, М. Родопски топоними от турски произход. БЕз, 1978, № 4.

226. Москов, М. Българо-тюркски езикови контакти (Езикови остатъци, състояние, проблеми). СЕз, 1981, № 3-5.

227. Москов, М. Езикознание. С., 1982.

228. Мурьянов, М. Ф. О минее Дубровского. ВЯ, 1981, № 1.

229. Мусаев, К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975.

230. Намеранов, Н. Чужди думи в професионалния говор на българските шивачи. БД, 1962.

231. Насыров, Х. А. О таджикских лексических заимствованиях в уйгурском языке. Известия Академии Наук КазССР, Сер. Филологическая, № 2. Алма-Ата, 1980.

232. Нидерле, Л. Славянские древности. М., 1956.

233. Никитин, В. Курды. М., 1964.

234. Новичев, А. Д. Турецкие кочевники и полукочевники в современной Турции. СЭ, 1951, № 3.

235. Новичев, А. Д. История Турции, т. 1. Ленинград, 1963.

236. Новое в лингвистике, вып. 6. М., 1972.

237. Нуриев, А. Азэрбайджан вэ карачай диллеринде эрэб-фарс мэншэли сьозлэр. Ученые Записки Министерство высшего и среднего специального образования АзССР, № 4. Бакы, 1978.

238. Общее языкознание. М., 1970.

239. Опельбаум, Е. В. Восточно-славянские лексические элементы в немецком языке. Киев, 1971.

240. Оранский, И. М. Введение в иранскую филологию. М., 1960.

241. Оранский, И. М. Иранские языки в историческом освещении. М., 1979.

242. Осмоналиева, Б. Иранские элементы в тюркских языках. Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Алма-Ата, 1978.

243. Павликени и Павликенският край. С., 1977.

244. Патев, П. Фонетична адаптация на френските думи в български език. ГСУ, ФЗФ, т. 6.2, 1967.

245. Патев, П. Морфологична асимилация на френските думи в български език. ГСУ, ФЗФ, 1971.

246. Патев, П. Лексикални заемки от френски език. ПрБЛкс, 1979.

247. Парашкевов, Б. Структурни и семантични проблеми при заемките от немски език в синхронен аспект. ПсБЛкс, 1979.

248. Пашов, П. Въпроси на българската лексикология. С., 1978.

249. Пернишка, Ем. По въпроса за изследването на лексикалната многозначност. Списание на БАН, 1986, № 3.

250. Петканов, Ив. Италиански лексикални елементи в български език. ПсБЛкс, 1979.

251. Петканов, Ив. Испански и португалски лексикални елементи в българския език. ПсБЛкс, 1979а.

252. Петканов, Ив. Относно проникването на романските езикови елементи в българския език. БЕз, 1981, № 5.

253. Попов, А. И. К вопросу о древнейших лексических связях между прибалтийскими финами и славянами. СФУ, 1972, № 2.

254. Попов, К. Местните имена в Разложко. С., 1979.

255. Поповић. Турске и друге источанске речи у нашем језику. Гласник српског ученог друштва, д. 59. Београд, 1884.

256. Първев, Хр. Турцизмите в „Огледало“ (1816) на К. Пейчинович. ИИБЕз, кн. 16, 1968.

257. Първев, Хр. Руското езиково и културно влияние като фактор в изграждането на новобългарския книжовен език. БЕЛ, 1978, № 1.

258. Първев, Хр. Помагало по българска лексикология. С., 1979.

259. Рачева, М. Ориенталски заемки в българския език. БЕз, 1971, № 5.

260. Рачева, М. Към етимологията на бекяр(ин). БЕз, 1971а, № 5.

261. Рачева, М. Ориенталски заемки в българския език. БЕз, 1972, № 1-2.

262. Рачева, М. Проблеми на изходните форми при османските заемки. БЕз, 1972а, № 1-2.

263. Рачева, М. Начинание в изучаването хронологията на турцизмите в български език. БЕз, 1974, № 1.

264. Рачева, М. Ориенталски заемки в българския език. БЕз, 1974а, № 3.

265. Рачева, М. Ориенталски заемки в български език. БЕз, 1976, № 1-2.

266. Рачева, М. О морфологической адаптации османотурецких лексических заимствований в балканских языках. БлкЕз, кн. 1-2, 1977.

267. Рачева, М. К этимологии бисер. СТ, 1978, № 1.

268. Рачева, М. За заемките от арабски произход в българския език. ПсБЛкс, 1979.

269. Рачева, М. К этимологической проблематике ранних тюркизмов в славянских языках. Этимология 1979, М., 1981.

270. Рачева, М. За произхода на жаргонната дума „куфти“ БЕз, 1983, № 2.

271. Рачева, М. Към ранните заемки от арабски произход в славянските езици: няколко редки астрономически названия-заемки в старобългарски или староруски език. Старобългаристика, 1981, № 3.

272. Реформатский, А. А. Введение в языковедение. М., 1967.

273. Розенцвейг, В. Ю. Основные вопросы теории языковых контактов. НЛ-6, 1972.

274. Розенцвейг, В. Ю. Языковые контакты. Л., 1972а.

275. Рот, А. М. Венгерско-восточнославянские языковые контакты. Budapest, 1973.

276. Русек, Й., М. Рачева. К древнейшим заимствованиям тюркского происхождения в болгарском языке: tulum „мешок из целой кожи“. БлкЕз, кн. 23, 1, 1980.

277. Сагындыков, Б. С. Об арабо-иранских элементах, общих для старотюркских памятников и казахского языка. Становление и развитие казахского литературного языка. Алма-Ата, 1981.

278. Сайяр, Дж. Опит за съпоставка на персийския и българския глагол. БЕз, 1969, № 2.

279. Саламбашев, Ат. Местните имена в Смолянско. С., 1976.

280. Сарафовъ, П. Османска граматика. С., 1906.

281. Селимский, Л. Этимология девяти болгарских слов, заимствованных из турецкого языка. БлкЕз, кн. 21, 2, 1978.

282. Селимски, Л. Думата „шарапана“ не е тракийска, а арабско-персийска. ЕЛ, 1978а, № 1.

283. Селимски, Л. Етимологични бележки. БЕз, 1979, № 1.

284. Семчинский, С. В. Семантична інтерференція мов. Киев, 1974.

285. Серебренников, Б. А. О взаимодействии языков. ВЯ, 1955, № 1.

286. Сефтерски, Р. Праболгарские родоплеменные названия в свете волжских и тюркских языков. Actes du XI congres international des sciences onomastiques. Sofia, 1975.

287. Симеонов, Б. Етимологичен речник на местните названия от Годечко. ГСУ, ФСФ, т. 60, 1966.

288. Симеонов, Б. Произход на името Борис. Родна реч, 1972, № 9.

289. Симеонов, Б. Долай, още едно име от прабългарски произход. БЕз, 1977, № 5.

290. Симеонов, Б. Прабългарски имена в Шуменско. БЕз, 1977а, № 1.

291. Симеонов, Б. Произход и значение на личното име на хан Аспарух. Векове, 197б, № 3.

292. Симеонов, Б. Произход и значение на названието българи. Векове, 1976а, № 5.

293. Симеонов, Б. Шубрак, още една дума от прабългарски произход в езика ни. БЕз, 1978, № 1.

294. Симеонов, Б. Прабългарската съставка на българския език. БЕз, 1979, № 5.

295. Симеонов, Б. Българи и пугури. Старобългаристика, 1981, № 3.

296. Скворцов, М. И. К проблеме изучения иранского фонда чувашской лексики. Труды Чувашского НИИЯЛИЭ, вып. 97. Чебоксары, 1980.

297. Скорчев, П. Д. Забележки върху етимологията на някои турски и гръцки думи в един дамаскин. ГСУ, ИФФ, т. 22, 7, 1926.

298. Смирнов, А. П. Скифы. М., 1966.

299. Соколова, В. С. Иранские языки, ч. 2. М.-Л., 1950.

300. Спасова, А. Италиански заемки в българския език, минали през турски. ИИБЕз, кн. 2, 1952.

301. Спасова, А. Италиански елементи в българската морска и рибарска терминология. Без, 1964, № 4-5.

302. Спасова, А. Гръцки и турски елементи в българската морска и рибарска терминология. БЕз, 1966, № 4.

303. Спасова, А. Относно някои термини, свързани с каменоделството, възприети в български направо от италиански. БЕз, 1967, № 1.

304. Спасова, А. За някои елементи от френски произход в българската авиационна терминология. ИИБЕз, кн. 16, 1968.

305. Стайнова, М. За пейоризацията на турцизмите в българския език. БЕз, 1964, № 2-3.

306. Стаховски, Ст. Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке. Этимология 1964. М., 1965.

307. Стефанов, Ст. Към въпроса за значението на наставката -джия. БЕз, 1962, № 4.

308. Стойков, Ст. Основен речников фонд и речников състав на българския език. БЕз, № 1-2.

309. Стойчев, Т. Родопски речник. БД-2, 1965.

310. Стоянов, Л. За турцизмите и диалектизмите в българския литературен език. ИИБЕз, кн. 2, 1952.

311. Султанов, Б. Х. Арабско-персидские заимствования в „Кутадгу-билиг“ Юсуфа Баласагуни. СТ, 1981, № 4.

312. Сычева, В. А. Арабские и персидские заимствования в лексическом составе гагаузкого языка. СТ, 1973, № 4.

313. Тафраджийска, Цв. Към въпроса за етногенезиса на прабългарите. Българско средновековие. С., 1980.

314. Тафраджийска, Цв. Ориенталистика и псевдоориенталистика. Филология, кн. 10-11, 1982.

315. Тепляшина, Т. И. Древнебулгарские субстратные явления в языке бесермян. Материалы III Международного конгресса финно-угроведов. Талин, 1970.

316. Тодоров, Т. L'Origine de deux mots dialectaux bulgares: суврит, суфрит. БлкЕз, кн. 36.1, 1993.

317. Тодоров, Т. Происхождение болгарского диалектного слова мухтȕр „человек тяжёлым характером“. БлкЕз, кн. 38.2, 1996.

318. Тодоров, Т. Етимологични етюди. Произход на българските думи. С., 1994.

319. Трубачев, О. Н. Из балто-славянских этимологий. Этимология 1978, М., 1980.

320. Трубачев, О. Н. Языкознание и этногенез славян. ВЯ, 1982, № 4-5.

321. Трубецкой, Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме. ВЯ, 1958, № 1.

322. Тюркизмы в восточно-славянских языках. М., 1974.

323. Урманчев, Ф. По следам белого волка. СТ, 1978, № 6.

324. Федотов, М. Р. Об арабских и персидских заимствованиях в чувашском языке. Ученые Записки НИИЯЛИЭ, вып. 26. Чебоксары, 1963.

325. Филипова-Байрова, М. Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969.

326. Фол, Ал. Тракийското военно изкуство. С., 1969.

327. Фол, Ал. Политическа история на траките. С., 1972.

328. Хазаи, Г. Принос към въпроса за класификацията на балканските турски говори. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Стоян Романски. С., 1960.

329. Хазаи, Г. Към някои въпроси на османско-турските заемки в южнославянските езици. Studia Slavica, vol. 9, 1963.

330. Хауген, Э. Процесс заимствования. НЛ-6, 1972.

331. Христова-Филкова, П. Из историята на руско-българските езикови връзки. С., 1963.

332. Цаболов, Р. Л. Очерк исторической фонетики курдского языка. М., 1976.

333. Цонев, Б. История на българския език, т. 3. С., 1934.

334. Цукерман, И. И. Хорасанский курманджи. М., 1986.

335. Чалъков, М. За произхода на балканската дума манатарка. ИИБЕз, кн. 19, 1970.

336. Чхеидзе, Н. Г. Персидская лексика грузинской версии „Калилы и Димны“. Тбилиси, 1978.

337. Шервашидзе, И. Н. Фрагмент общотюркской лексики - заимствованный фонд. ВЯ, 1989, № 3.

338. Шипова, Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.

339. Щерба, Л. В. Языковая система и речевая деятельност. Л., 1974.

340. Юналеева, Р. А. Лексико-семантическое развитие тюркских названий головных уборов в русском языке. СТ, 1978, № 5.

341. Юхас, П. Прабългарски думи в днешния унгарски и български език. Старобългаристика, 1981, № 2.

342. Якобсон, Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. НЛ-3, 1963.

343. Яранов, Д. Беломорска Тракия и Приморска Македония. ГСУ, ИФФ, т. 34, 1938.

344. Ярцева, В. Н. Теория взаимодействия языков и работа У. Вайнрайха „Языковые контакты“. Вайнрайх, У., Языковые контакты. Киев, 1979.

345. Aalto, P. Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times. Studia Turcica, BOH, t. 17, 1971.

346. Alpan, N. P. Influence turco-ottomane dans la literature albanaise. Македонски фолклор, 1979, бр. 24.

347. Assenova, P. Apreçu historique des études dans le domaine de la linguistique balkanique. БлкЕз, кн. 22.1, 1979.

348. Becker, H. Der Sprachband. Berlin, 1948.

349. Bernstein, S. Les Langues turques de la Pйninsule les Balkans et „l`union des langues balkanique“. APCB-6, 1968.

350. Bittner, M. Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf das Türkische. Sitzungsberichte der philosophisch-Historischen Glasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Bd. 142. Wien, 1900.

351. Bodrogligeti, A. The persian vocabulary of the Codex Cumanicus. Budapest, 1971.

352. Bogdanović, D. Les etymologies iraniennes des orientalismes dans la langue serbocroate. Balcanica, vol. 4. Beograd, 1973.

353. Bonvat, L. Les emprunts arabes et persans en turc osmanli. Kelti Szemle-Revue Orientale, Bd. 4. Budapest, 1903.

354. Boretzky, N. Die türkische Einfluss Auf das Albanishe Wörterbuch der albanischen Turzismen. Berlin, 1976.

355. Décsy, G. Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache. Wiesbaden, 1959.

356. Dobrev, Эv. Nordtürkische Etymologien des Oronyms Balkan. БлкЕз, кн. 34.3-4, 1991.

357. Dobrev, P. Old Bulgar words preserved in the modern Bulgarian language. IntNt, 2001.

358. Dobrev, P. Words, preserved in the historical and archaeological monuments from the VI-X cc. AD - IntNt, 2001a.

359. Dobreva, A. Les Iranismes dans la langue bulgare. БлкЕз, кн. 35.3-4, 1992.

360. Eren H., Anadolu ağızlarında rumca, islâvca ve arapça kelimeler. - TDAY-1960, 1960.

361. Ergin, M. Türk Dilbilgisi. Sofya, 1967.

362. Fischer, A. Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen. Leipzig, 1920.

363. Gombocz, Z. Die Bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helzinki, 1912.

364. Grannes, A. Etude sur les turcizmes en bulgare. Oslo, 1970.

365. Grannes, A. Loan Compounds in Bulgarian Reflecting the Turkish Indefinite Izafet-Construction. Bergen-Tromsø, 1980.

366. Gyula, D. Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache. Wiesbaden, 1959.

367. Hazaj, G. Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli. Studia Slavica, 1961, № 7.1-3.

368. Hazaj, G. Probleme und Aufgaben der Balkan-Turkologie. APCB-6, 1968.

369. Јаљar-Nasteva, O. Les elements lexicologiques turcs dans le macedonien. ГФЗФ, т. 25, 1963.

370. Justi, F. Iranischen Namesbuch. Malburg, 1895.

371. Kemal, K. Anadolunun Dopu ve Cenupdopusu. Ankara, 1933.

372. Klaus, G. Die Macht des Wortes. Berlin,1969.

373. Kneћeviu, L. Die Turzizmen in der Sprache der Kroaten und Serben. Meisenheim am Glam, 1962.

374. Krajni, A. Bref aperçu des emprunts turcs a l'albanais. APCB-6, 1968.

375. Lazard, G. La lange des plus anciens monuments de la prose persane. Paris, 1963.

376. Levend, A.S. Türkçülük ve Millî edebiyat. TDAY-1961, 1962.

377. Levend, A.S. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara, 1960.

378. Levend, A.S. Tarih boyunca Türk Dili. TDAY-1965, 1966.

379. Lokotsch, K. Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen). Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1927.

380. Marinkovitch, L. Vocabulaire des mots persans, arabes et turcs introduits dans la langue serbe. Verhandlungen des 5. İnternationalen Orientalisten-Congresses, Teil 2. Berlin, 1882.

381. Menges, K. Zum Neuen Български етимологичен речник und den Türkischen Elementen im Bulgarischen. Zeitschrift für Balkanolojie, Bd. VII (1, 2), 1969

382. Menges, K. Die Funkion der türkischen Sprache im Balkanraum und ihre mögliche rolle bei der Formierung der heutigen slavischen Nationalsprahen. New York-Wien, 1987.

383. Miklosich, Fr. Die türkischen Elemente in der Südost- und Osteneuropäischen Sprachen. Wien, 1888.

384. Minorski, Vl. Kurden. Enzyklopaedie des İslam, Bd. 2. Leipzig, 1927.

385. Mollova, M. Quelques lexèmes Turks septenrionaux en Bulgare. - БлкЕз, кн. 11.2, 1967.

386. Mollova, M. Quelques lexèmes Turks septenrionaux en ğ-~c-~j dans les langues Slaves meridionales. ИИБЕз, кн. 16, 1968.

387. Moravczik, G. Spracheste der Türkvölker in der byzantinischen Quellen. Byzantinoturcica. Budapest, 1943.

388. Nemeth, J. Zur Kenntnis der Mischsprache. Acta Linguistica Hungaricae, vol. 3.1-2, 1953.

389. Popescu, E. Türk Halk Temâşalarının Rumen Memleketlerine Tesiri. Türkiyât Mecmuasi, t. 16. Istanbul, 1971.

390. Poppe, N. On Some Altaic Loanwords. in: Hungarian. American Studies in Uralic Linguistics. -Uralic and Altaic Series, vol. 1. Bloomington, 1960.

391. Sertoğlu, M. Türk Dili ve Yabancı Kelimeler Meselesi. Türk Dili, № 394, 1984.

392. Sevim, A., E. Merzil. Selzuklu Devletleri Tarihi. Ankara, 1995.

393. Symeonidis, Ch. Zu den türkischen Lehnwörtern des Bulgarischen. Първи международен конгрес по българистика, т. 3. С., 1983.

394. Skok, P. Prilozi proučavanja turcizma u srpskohrvatskom jeziku. Slavia, t. 15. Praha, 1937-1938.

395. Schaade, A. Der Vokalismus der Arabischen Fremdwörter im osmanischen Türkisch. Festschrift K. Meinhof. Hamburg, 1927.

396. Scherner, B. Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Wiesbaden, 1977.

397. Schmaus, A. Gramatički rod turskih imenica u južnoslovenskim jezicima. Зборник за филологиу и лингвистику, t. 4-5. Нови сад, 1961-62.

398. Schmitt, R. Die Iranier-Namen bei Aischylos. Iranica Graeca Vetustiora, Bd. 1. Wien, 1978.

399. Schmitt, R. Marginalia Irano-Graeca. Sprache, Bd. 24.1. Wien, 1978a.

400. Sevgen, N. Doğu ve Güneydoğu Anadoluda Türk Beylikleri. Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi. Ankara, 1982.

401. Stachowski, St. Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorvackim. Krakow, 1967.

402. Stachowski, St. Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim. Krakow, 1971.

403. Stachowski, St. Studien über die neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen. Folia Orientalia, t. XIV-XX, 1972-1979.

404. Stachowski, St. Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkisch. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975-1977.

405. Stachowski, St. Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Pirot, 1977

406. Škaljič, A. Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj knjiĥevnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1957.

407. Škaljič, A. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Saraevo, 1966.

408. Tietze, A. Direkte arabische Einlehnungen im anatolischen Türkisch. Jean Deny Armağanı. Ankara, 1958.

409. Tietze, A. Persian Loanwords in anatolian Türkish. Oriens, 1969, Bd. 20, 1967.

410. Tzitzilis, Chr. Zu den griechisch-türkischen Sprachbeziechungen. БлкЕз, кн. 32.3-4, 1989.

411. Wahrmund, A. Praktische Grammatik der osmanischen-tьrkische Sprache. Giessen, 1969.

412. Weinreich, U. Languages in Contact. The Hague-Paris, 1970.

Ексцерпирани източници

АРСл - Арабско-русский словарь. М., 1970.

БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-6. С., 1971-2002.

Бот - Илчев, Ст. Към Ботевградската лексика. ПрМБД-1, 1962.

БТРк - Български тълковен речник. С., 1973.

Добр - Гълъбов, Г. Говорът на с. Доброславци, Софийско. - ПрМБД-2, 1965.

ЕПРк - Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941.

ЭСРЯз - Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка, т.1-4. М., 1986-1987.

ЭССЯз - Этимологический словарь славянских языков, вып. 1. М., 1974.

ЭСТЯз - Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974.

ЭСЧЯз - Егоров, В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

КРСл-57 - Бакаев, Ч. Х. Курдско-русский словарь. М., 1957.

КРС-60 - Курдоев, К. К. Курдско-русский словарь. М., 1960.

Курд - Курдоев, К. К. Курдский язык. М., 1961.

Мик - Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943.

Мус **-** Мусаев, К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Западнокыпчакская группа. М., 1975.

НГ **-** Геров, Н. Речник на българския език, т. 1-6. С., 1975-78.

ОСТНр **-** Радлов В. В., Опыт словаря тюркских наречий, т. 1-4. С.-Петербург, 1893-1911.

ПРСл **-** Миллер, Б. В. Персидско-русский словарь. М., 1960.

ПРСл-70 **-** Персидско-русский словарь. М., 1970.

РРк-5 **-** Стойчев Т., Родопски речник. - БД-5, 1970.

РРк-2 **-** Стойчев Т., Родопски речник. - БД-2, 1965.

РБЕз **-** Речник на българския език, т. 1-3. С., 1977-81.

РОДм **-** Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.

РПСл **-** Русско-персидский словарь. М., 1965.

РЧДм-58 **-** Речник на чуждите думи в българския език. С., 1958.

РЧДм-70 **-** Речник на чуждите думи в българския език. С., 1970.

РЧДм-78 **-** Речник на чуждите думи в българския език. С., 1978.

РФИм **-** Илчев Ст., Речник на личните и фамилни имена у българите. С., 1969.

Севл **-** Попиванов Г., Бележки за говорите в Севлиевско, Троянско и Тетевенско. - БД-1, 1962.

Соф **-** Божкова Зл., Принос към речника на Софийския говор. - БД-1, 1962.

Стр **-** Горов Г., Странджанският говор. - БД-1, 1962.

СТРЯз **-** Шипова Е. Н., Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.

Сыч **-** Сычева В. А., Фонетические особенности арабских и персидских лексических заимствований в гагаузском языке. Тюркологические исследования. М., 1976.

ТАСл - Курышжанов А. К., Исследование по лексике „Тюрко-арабского словаря“. Алма-Ата, 1970.

ТБРк - Турско-български речник. С., 1962.

Фед - Федотов М. Р., Об арабских и персидских заимствованиях в чувашском языке. Ученые Записки НИИЯЛИЭ при Совете министров ЧувАССР, вып. 26. Чебоксары, 1963.

Чешн - Попгеоргиев С., Из лексиката на с. Чешнегирово, Пловдивско. - БД-1, 1962.

Шив - Намеранов Н., Чужди думи в професионалния говор на българските шивачи. - БД-1, 1962.

AFSz - Arab ve Fars Sözleri Lügati. Bakı, 1966.

Caf-44 - Caferoğlu A., Kuzey Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. İstanbul, 1944.

Caf-45 - Caferoğlu A., Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. İstanbul, 1945.

Caf-46 - Caferoğlu A, Sıvas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar. İstanbul, 1946.

ChrTr - Stachowski St., Studia nad chronologia turcyzmòw w jezyku bulgarskim. Krakow, 1971.

Eren - Eren H., Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ank., 1999.

Erk - Skok P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. 1-3. Zagreb, 1973.

HTBSz - „Hayat“ Büyük Türk Sözlüğü. İstanbul.

OTSz - Tuğlacı P., Okyanus Türkçe Sözlük, c. 1-3. İstanbul, 1971.

PsGL - Miklosich Fr., Lexikon palaeoslavenico-graecolatinum. Wien, 1862-1865.

SDD - Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, c. 1-3. İstanbul, 1939-1947.

TDESz - Eyuboğlu İ. Z., Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü.

İstanbul, 1991.

TSz - Türkçe Sözlük. Ankara, 1969.

TTSz - Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü, c. 1-6. Ankara, 1963-1972.

СЪКРАЩЕНИЯ

БД - Проучвания и материали по българска диалектология (сборник), София.

Без - Български език (списание), София.

БЕЛ - Български език и литература (списание), София.

БлкЕз - Балканско езикознание (списание), София.

ВЯ - Вопросы языкознания (списание), Москва..

ГСУ - Годишник на Софийския университет.

ЕЛ - Език и литература (списание), София.

ИИБЕз - Известия на Института за български език (периодичен сборник), София.

ИФФ - Историко-филологически факултет.

Л. - Ленинград.

М. - Москва.

НЛ - Новое в лингвистике (периодичен сборник), Москва.

ПсБЛкс - Пособие по българска лексикология, София.

С. - София.

СбкБал - В чест на Александър Тодоров-Балан (сборник), София.

СбкГеорг - В чест на акад. Владимир Георгиев (сборник), София.

СбкМлад - Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов (сборник), София.

Сез - Съпоставително езикознание (списание), София.

СЭ - Советская этнография.

срв. - при примерите със значение «сравни, съпостави»; при цитираната литература - «неприемливо; не сме съгласни; не приемаме».

СТ - Советская тюркология (списание), Баку.
СФУ - Советское финно-угроведение (списание), Москва.
УЗ - Ученые записки (периодичен сборник).
ФЗФ - Факултет Западни филологии.
ФСФ - Факултет Славянски филологии.
ФФ - Филологически факултет.
APCB - Actes du premier congres international des études balkaniques, t. 6. Sofia, 1968.
BOH - Bibliotheca Orientalis Hungarica (списание), Будапеща.
IntNt - InterNet.
LB - Linguistique Balkanique (списание), София.

Доц. Аник Минасян-Добрева

ИРАНИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Редактор	К. Димчева
Коректор	К. Димчева
Формат 60x84/16	Тираж 150

Група „Редакционно-издателска дейност“ към